شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

源泉（布拉克）

ISSN 1005-0876

مەن مەنغۇ ۋسال ئۈمىدىدىن شاد بولغان،
بىر بىر غەمنى ئەندۇھىدىن ئازات بولغان.
ئاز ئازغىنە بەرگەن سايى گۈل ئەتىرى نەسىم،
بۇلبۇلدەك ئېشىم نالەۋۇ يەرياد بولغان.

نۇرقەت سەھىرى غەمگە يولۇقتۇردى مېنى،
ھىجران كۈنى يۈز بالاغا تاپشۇردى مېنى.
غەم شامى ئۇلۇم ھالىغا يەتكۈزدى مېنى،
تاك تاتقۇچە ئويقۇسىزلىق ئولتۇردى مېنى.

دېدىم: زەرنىڭ ئوتۇنۇپ ساقاغىنى ئۆيۈي،
كۆز قاشىغا سۈرتۇبان قايغىنى ئۆيۈي.
گۈلدەك يۈزۈڭ ئىسلەبان دۇدا غىنى ئۆيۈي،
ياں، ياقىكى ئەگەر دېسەڭ، ئايا قىنى ئۆيۈي.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

نۇرلار

35 - يىل نەشرى ئومۇمىي 152 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

هەرکىم كەرەمىڭ قۇرسىغىدا ياراتىلغانىدەك،

ياخشى سۆزلىلە تىلغە چىققۇچىلارغا ئوخشاش

دوستىنىڭ ئەگەرسىنى ئىھسان قىلغۇچى،

ئۇمرى بارىچە ساخاۋەت فادارلارغا ئوخشاش

بۇلاق

2013 ـ يىللىق 5 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

ئىسكەندەرى ئايىنە ..... پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەلى ئىبنى ئاخۇند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئىلھام ئابدۇللا

ھۈسەين ھاجى شېئىرلىرىدىن ..... ھۈسەين ھاجى (38)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

سەنئەتكارنىڭ ئۇستىخانىسى ــ زەللىلي ئىشارە سەنئىتىنىڭ شەرھى ..... تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (54)

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ قاپىيە شەكىللىرى توغرىسىدا ..... رەناگۈل خالىق (79)

فولكلور تەتقىقاتى

ياۋا تۆگە مەنزىللىرى ..... بوغدا ئابدۇللا (87)

رەڭلەردە سادالانغان مۇقاملار ..... ئاقىلجان ئىبراھىموف (91)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئەھمەدجان ئابدۇرەھىم

بىزنىڭ ۋەسقىلىرىمىز

تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقە كۆچكەنلىكى ھەققىدىكى ھۆججەت ..... (99)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئىككى چۆچەك ..... (103)
توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر
ئىبرەتلىك چۆچەكلەر .....(109)
توپلاپ رەتلىگۈچى:مۇھەممەتجان ئىسمايىل پۇناقى
كۆردەك ھەرە (مەسەل) .....(111)
توپلاپ رەتلىگۈچى: ئەكرەمجان ئابدۇرۇسۇل ئۇمىدى

※ ※ ※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: خىيال سۇرۇش
(رەسسام: ئەبۇلفەزلى مىرزابېگى)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى : مۇتەللىپ ئىسمايىل
مۇھەررىرى : دىلئارام باھاۋىدىن
تەكلىپلىك كوررېكتورى : ۋەلى زىيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت سانduqى: bulak@aliyun . com
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827472

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلى ئىبنى ئاخوند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي

ئۈچىنچى باب
تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىشنىڭ بايانى

ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، ئەگەر تېۋىپ بولماقنى مۇڭاپىق كۆرسەڭ، ئەلۋەتتە، تېبابەت ئىلمىنىڭ ئەمەلي قوللىنىش جەھەتتىكى تارماقلىرىنى، نەزەرىيە تۈرلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلي ماھىيىتىنى ياخشى ئىگىلىشىڭ شەرتتۇر.

بىلگىنكى، ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا ھەممە نەرسە مەۋجۇتتۇر. بۇلار يا تەبىئەتتۇر، يا تەبىئەتتىن تاشقىرىدۇر.

ئادەمنىڭ تەبىئىتى ئۈچ قىسىم بولىدۇ: ئاۋۋالقى قىسىم، تەننىڭ مۇستەھكەم ۋە ھايات تۈرۈشى ئۈنىڭغا باغلىقتۇر؛ ئىككىنچى قىسىم، تەننىڭ مۇستەھكەم ۋە ھايات تۈرۈشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەركىبلەر؛ ئۈچىنچى قىسىم، بەدەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەيدىغان تەركىبلەر.

تەبىئەتتىن تاشقىرى يەنە بەزى تەركىبلەر بولىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى تەننىڭ مۇستەھكەم ۋە ھاياتىغا يا ھەرىكەت بىلەن، يا ۋاستە بىلەن، يا ۋاستىسىز ۋە ياكى ئۆزىدە بار بولغان يامان قىلمىقلار بىلەن زىيان يەتكۈزىدۇ. ئەمما، تەننىڭ ئۆرە تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقى يا ماددىنىڭ جىنسىدىن، يا سۈرەتنىڭ جىنسىدىن نەتىجىلىنىدۇ.

ماددىنىڭ جىنسى ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرسى، ئۇستۇقۇسات، يەنى «ئەناسىرى ئەربەئە» (تۆت تادۇ ياكى تۆت ئېلېمېنت)؛ يەنە بىرسى، مىزاج.

ئۇستۇقۇسات تۆت تۈرلۈك بولىدۇ. ئۇلار ئوت، ھاۋا، سۇ ۋە توپىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ماددىلار مىزاجغا ئەڭ يېقىن تۇرىدۇ.

مىزاج توققۇز تۈرلۈك بولىدۇ. بۇ توققۇز تۈرلۈك مىزاجنىڭ بىرسى مۆتىدىل، سەككىزى بىنورمال، يەنى غەيرىي مۆتىدىلدۇر.

يومىد زىمىت دىن حاصل قطب سىلكان بولغاى وبو طرزدا اوقات اوتكارگ
ليكدا اگر گناه بولغاى ونه بدنام ليق كراوى اولوغى نينگ لازمدىر
بدنام ليق دورو قتى تجارت كاكد خدا ليق دين خلل ظاهر بولسا دخل
زياده بولوشى نينگ تدبيرىنى قيلغيل اگر دخل زياده متصور بولماسا
خرجينى كم صرف قيلغيل تا دخل زياده قيلغان نينگ حكيم ابولغاى واگر
بازركان ليق صنعتى اتفاق توشماى بر علم شريفنى ارادە قيلغيل علم
شريعت دين محالدر طب علمى دين علمى دين مرغوبراق ھيچ علم موجود بولمغاى
اول سرور عالم وسيد بنى ادم صلى الله عليه وسلم فرمان قيلا دركيم علم
صلحاى علم الابدان وعلم الاديان بيلسه دور لار اوتوزاو چونجى باب
علم طب طلب قيلماق نينگ بيانيدا ى نورديده اگر طبيب بولماغلق لازم
كلسه البته علم طب نينگ عمليه سى نينگ قسم لارى نينگ وعمليه سى نينگ نوعلارى
نينگ اصلينى كما ينبغى تانوماق لابد سر دور آگاه بولونغايكيم انسان نينگ
وجودىدا ھر نيمرسكيم موجود دور يا طبيعت دور ويا طبيعت دين خارج دور وطبيعى

* قىلماق

* پىلماكنى

بېشى ئالدىنقى ساندا.

بۇلارنىڭ تۆتى يەككە، يەنى مۇرەككەپ ئەمەس؛ تۆتى مىزاجغا يېقىنراق بولۇپ، خىلىت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) ۋە بەدەن ئەزالىرىغا ئوخشاش مۇرەككەپتۇر. مىزاجنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ تۇرنى بەزىلەر تۆت، دېسە، بەزىلەر ئىككى، دەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىبارىلەرنىڭ مەنىسى شۇكى، بەدەن ئەزالىرىنىڭ تەركىبى خىلىتلار بىلەن؛ خىلىتلارنىڭ تەركىبى مىزاج بىلەن؛ مىزاجنىڭ تەركىبى ئەناسىر، يەنى «ئەناسىرى ئەربەئە» بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ماددىنىڭ جىنسىغا، يەنى تەن ۋە ئىچكى تەركىبكە يىراقراق بولغان سۇرەتنىڭ جىنسى ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار: قەۋزا (كۇچ)، ئەرزاھ (روھ) ۋە ئەفئال (ھەرىكەت ـ پائالىيەت).

قەۋزا ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار: نەفسانىي (ھاياتنىڭ زاتى)، ھايۇانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى) ۋە تەبئىي (تەبىئەتكە ئائىت، ئەسلىدىن بار).

نەفسانىيمۇ ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار: قەۋزا (قۇۋۋەت)، مۇدرەكە (ئىدراك، يەنى ئادەمنىڭ بىلىش، چۈشىنىش ئىقتىدارى) ۋە زاھىر (تاشقى قىياپەت).

مۇدرەكە (ئىدراك) بەش بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار: بەسەر (كۆرمەك)، سەمئ (ئىشىتمەك)، شەممە (پۇرىماق)، زەۋق (تېتىماق) ۋە لەمس (سىيلىماق).

ئومۇمەن، بۇلاردا بولىدىغان ھەرىكەت قۇۋۋەتتى، يەنى ھەرىكەت ئىقتىدارىنىڭ تۆرلىرى ياكى سانى ئادەم ئەزالىرىنىڭ تۆرلىرى ياكى سانى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

قۇۋۋەتى مۇدرەكە (ئىدراكىي قۇۋۋەت، يەنى ئادەمنىڭ بىلىش، چۈشىنىش ئىقتىدارى) ـ كۆڭۈلدۇر. ئۇمۇ ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار: تەخەييۇل (خىيال قىلماق)، فىكرەت (پەرەز قىلماق) ۋە زىكر (ئەسلىمەك).

ھايۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇشى) ئىككى قىسىمدۇر. ئۇلار: فائىلە ۋە مۇنفائىلە، يەنى قىلماق ۋە ماقۇل كۆرمەك.

تەبئىي ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار: مۇۋەللىدە (پەيدا قىلغۇچى)، مۇرەببىيە (تەربىيەلىگۈچى) ۋە غازىيە (نەتىجىلەنگۈچى، يەنى نەتىجىگە ئېرىشكۈچى).

ئەفئال (ھەرىكەت ـ پائالىيەت)، قۇۋۋەتى ھايۋانىي (ئادەمنىڭ ھاياتقا تەۋە بولۇش ئىقتىدارى) ۋە نەفسانىي (ھاياتنىڭ زاتى) تەبئىينىڭ سانى باراۋىرىدە بولىدۇ. چۈنكى، روھ ـــ قۇۋۋەتنىڭ خىزمەتكارى؛ قۇۋۋەت ـــ ھەرىكەت، يەنى پائالىيەتنىڭ چىقىش، پەيدا بولۇش ئورنى؛ ھەرىكەت ـــ قۇۋۋەتنىڭ تەسىرىدۇر.

بەس، ھەربىرىدە، يەنى بارلىق پائالىيەتتە ئەمەلىيەتتە قۇۋۋەتنىڭ مىقدارىچە بولىدۇ.

ئەرۋاھ (روھ) ئۇچ قىسىمدۇر. ئۇلار نەفسانىي، ھايۋانىي ۋە تەبەئىيدۇر. تەنىنىڭ مۇستەھكەم ۋە مەزمۇت تۇرۇشى شۇلارغا تەۋەدۇر.

سېمىزلىك ــ مىزاجنىڭ سوغۇقلۇقىغا؛ ئورۇقلۇق ــ مىزاجنىڭ ئىسسىقلىقىغا؛ رەڭگرويىنىڭ قىزىللىقى قانغا؛ چىرايىنىڭ سېرىقلىقى سەپراغا تەۋەدۇر. نەبز (تومۇر)نىڭ ھەربىرى ــ فائىلەئى ھايۋانىيىنىڭ، يەنى ئادەمنىڭ ھايات يۇرۇشىدىكى سەۋەبنىڭ قۇۋۋىتىگە تەۋەدۇر. نەبز (تومۇر)نىڭ شۇك تۇرۇشى، يەنى تومۇر ھەربىرىنىڭ سۇسلۇقى ــ قۇۋۋەتنىڭ سۇسلۇقىغا تەۋەدۇر. ئىپپەت، يەنى پاكلىق ــ شەھۋانىي قۇۋۋەتنىڭ مۇۋاپىقلىقىغا تەۋەدۇر. ئەقىل ـ پاراسەت سۆز ـ لەش ئىقتىدارىنىڭ نورمالىقىغا تەۋەدۇر. تۇرق ۋە كەيپىيات ــ ماددا ياكى سۇرەت، يەنى شەكىلگە تەۋەدۇر.

ئومۇمەن، تەننى بىر ھالدىن يەنە بىر ھالغا يۆتكەيدىغان تەركىب ــ ئەسبابى زۆرۇرىي (زۆرۇر سەۋەبلەر) دېيىلىدۇ. ئۇ ئالتە قىسىمدۇر: بىرىنچىسى، ھاۋادۇر؛ ئىككىنچىسى، تائام؛ ئۈچىنچىسى، ھەربىرى ۋە شۇك؛ تۆتىنچىسى، ئۇيقۇ ۋە ئويغاقلىق؛ بەشىنچىسى، تەبىئەتنىڭ، يەنى روھىي ھالەتنىڭ تۇتۇلۇشى ۋە ئازادىلىكى؛ ئالتىنچىسى، روھىي كۆتۈرەڭگۈلۈك ۋە نەپسانىي غەم. بۇلار ـ دىن باشقا يەنە ئاچچىق، يەنى غەزەپ ۋە قورقۇنچ قاتارلىقلارغا ئوخشاش ھالەتلەرمۇ زۆرۇرىي سەۋەب تۇرىگە كىرىدۇ. مۇنداق دېيىشتىن سەۋەب شۇكى، ئىنسانلار تېنىدە بار بولغان مەزكۇر ھالەتلەرنىڭ تەسىرىدىن ھەرگىز ساقلىنالمايدۇ، يەنى يۇقىرىدا دېيىلگەن ھالەتلەرنىڭ ھەربىرى ئادەم بەدىنىگە نۆۋەتتىدە بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر شۇ ھالەتلەرنىڭ بەدەنگە بولغان تەسىرى مۆتىدىل بولسا، ئادەم ساغلام بولىدۇ؛ ناۋادا شۇ ھالەتلەرنىڭ بىرەرسى غەيرىي نورمال بولسا، يەنى نورمال، مۆتىدىل ھالەتتىن تاشقىرى بولسا، بەدەندە ئىللەت (كېسەللىك) پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل ئىللەتنىڭ تەبىئەتتىن تاشقىرى بولغانلىرى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ ئاغرىقنىڭ ئىسسىق سەۋەبدىن بولغانلىرى بەش قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ سوغۇق سەۋەبدىن بولغانلىرى سەككىز قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ بەدەندە ئەسلىدە بار بولغان ئىللەت سەۋەبدىن ياكى ھالەت، يەنى زۆرۇرىي سەۋەب مىقدارىنىڭ كەملىكى ياكى ئارتۇقلۇقى ياكى قورقۇش، ياكى مەلۇم نۇقسان سەۋەبدىن بولغانلىرى يەتتە قىسىمغا بۆلۈنىدۇ؛ خۇشاللىق سەۋەبدىن بولغانلىرى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بەزى ئىللەت (ئاغرىقلار) بەدەن سىرتىدا بولىدۇ. ئۇلار: مىقدار، ھالەت، سان ۋە تاشقى قىياپەتتىن ئىبارەت تۆت بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. بەدەن سىرتىدا كۆرۈلىدىغان بۇ خىل ئىللەتلەرنى شەكىل، سۇسلۇق ياكى زىيادە خۇشاللىق جەھەتتىكى

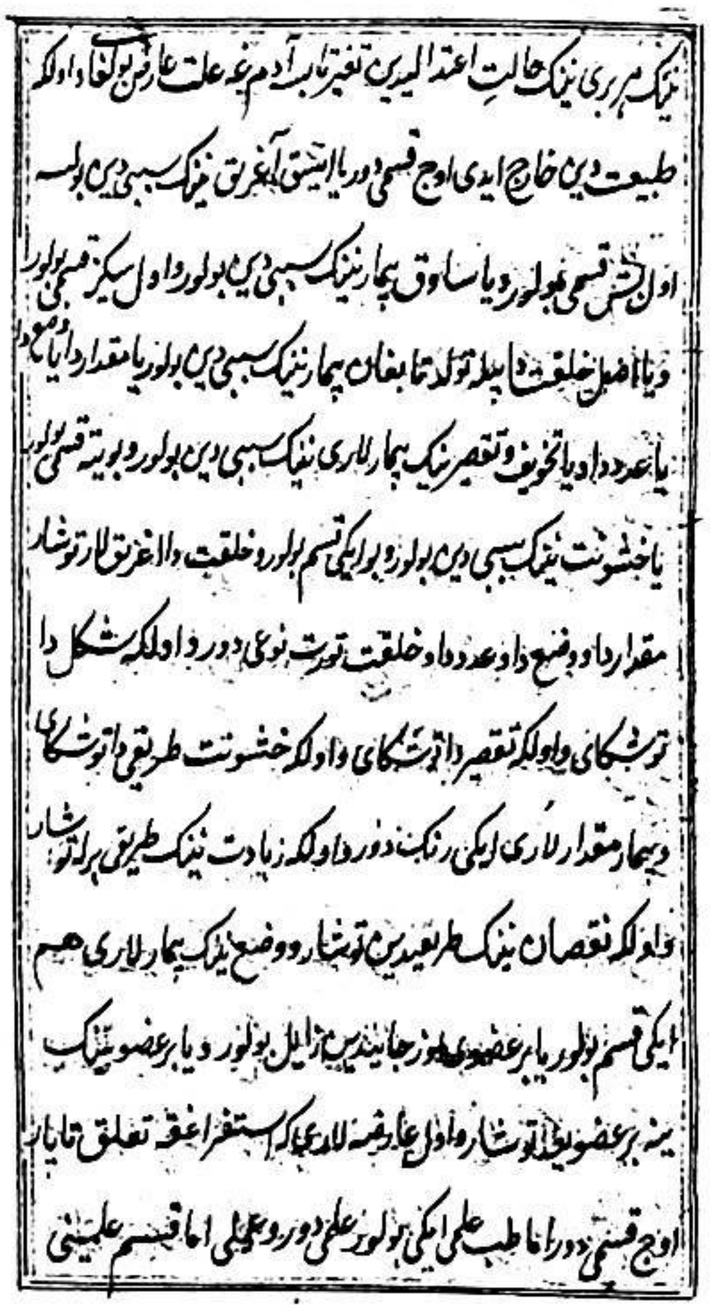

شرح وبیان برله تحریر قیلینه ترکی علم نینگ طلب قیلینا توغلاق
موضعینی تصریح وتوضیح برله تحریر قیلینور جا لیسو سوز ذکر قیلا دوذ
بعضی نی سته عشر دین وبعضی نی خارج سته عشر دین اما علم ا سطقسات
سته عشر نینگ جمله سیدین طلب قیلینیل ومزاج علمینی کتاب امزوجه دین
ایستاکیل کزخیره خوار زمشاهی نینگ اون آلته کتابی نینگ جمله سیدین
واخلاط علمینی ابکنی مقالادین طلب قیلینیل القوی الطبیعیه نینگ کتابیدین
واعضای متشابه نینگ علمی نی تشریح دین طلب قیلینیل سته عشر نینگ جمله سیدین
وقوای حیوانینی کتاب النبض دین ایستاکیل اهم سته عشر دین وقوای
النفسانیئ کتاب هم آسن بقراط وافلاطون دین ایستاکیل وبو جا لیسو
تصنیف قیلغان کتاب دور سته عشر نینگ تاشیدا واقسام الامراض نی
کتاب العلل والامراض نینگ اولتی مقاله سیدین طلب قیلینسون
سته عشر نینگ جمله سیدین اسباب امراض نی اوشول کتاب نینگ اکنجی
مقاله سیدین طلب قیلینسون واسباب امراض نی تورتونجی مقاله دین وبشنجی مقاله دین

هەتلەردىن بايقاشقا بولىدۇ.

مىقدار جەھەتتىكى كېسەللىك ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرسى، ئىللەتنىڭ كۆپىيىشى؛ يەنە بىرسى، نۇقساننىڭ كۆپىيىشى.

ھالەت جەھەتتىكى كېسەللىكمۇ ئىككى قىسىم بولىدۇ: يا بىرەر ئەزا ئۆز جايىدىن يوق بولىدۇ، يا بىرەر ئەزا يەنە بىر ئەزانىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ.

بەزى ھادىسىلەر بولغايكى، ئۇ ئىستىغراق، يەنى خىيالغا تەۋەدۇر. ئۇ ھەم ئۈچ قىسىمدۇر.

ئەمما، تېبابەت ئىلمى ئىككى قىسىم بولىدۇ: بىرسى، نەزەرىيە ئىلمى؛ بىرسى، ئەمەلىيەت ئىلمى. بۇلارنىڭ شەرھى ۋە بايانلىرىنى، يەنى ھەقىقىتى ۋە تەكتىنى بىلمەكچى بولساڭ، بەزىلىرىنى جالىنۇس ھەكىمنىڭ «سىتتە ئەشەر» (ئون ئالتە ئۈگۈت) ناملىق كىتابىدىن ۋە بەزىلىرىنى «سىتتە ئەشەر»دىن باشقا كىتابلاردىن ئۆگەن.

ئەمما، ئىلمى ئىستىقسات، يەنى تېبابەت ئىلمىنىڭ ئەسلىنى «سىتتە ئەشەر»دىن ئۆگەنگىن.

مىزاج ئىلمىنى «كىتابى ئەمزاج» (مىزاج ھەققىدە كىتاب)دىن ئىستىگىن. ئۇ «زەخىرەئى خارەزمشاھىي» كىتابىنىڭ نەق ئون ئالتە بابىدىن ئىبارەتتۇر.

ئەخلات، يەنى خىلىتلار ئىلمىنى «قەۋايەل ـ تەبئە» (ئەسلىيەت ياكى تەبئىي قۇۋۋەت) ناملىق كىتابنىڭ ئىككىنچى ماقالىسىدىن ئۆگەنگىن.

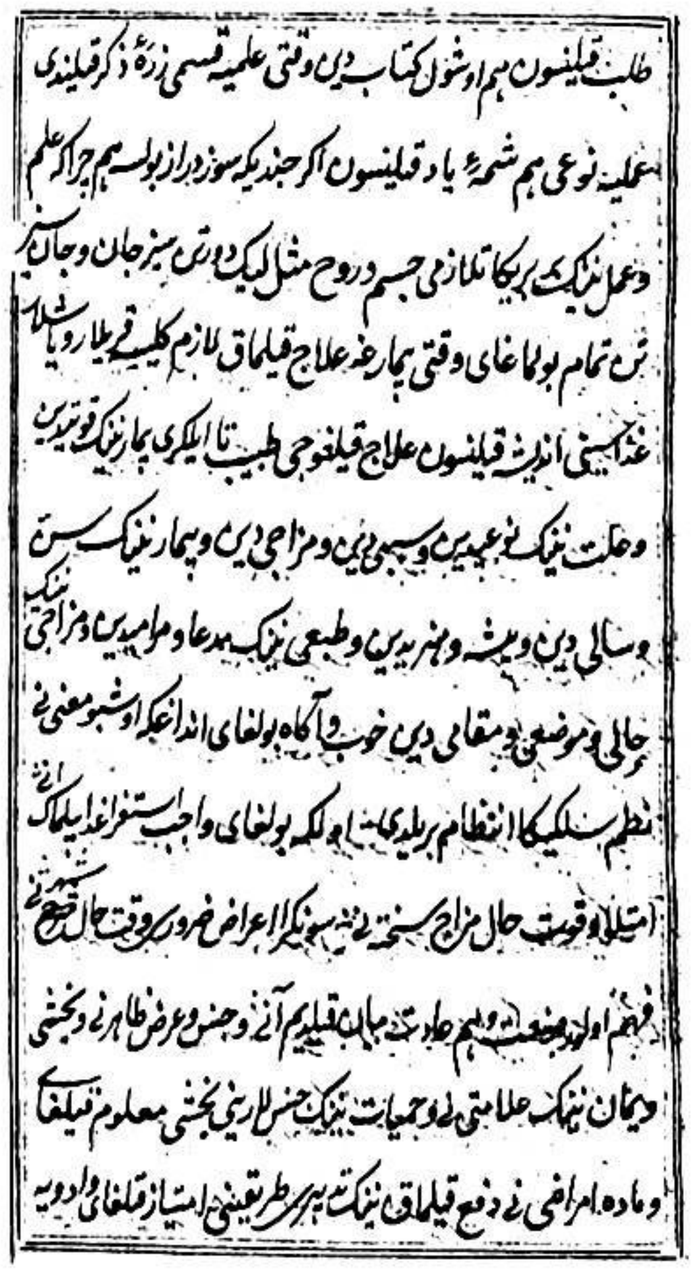
طلب قیلینسون هم اوشول کتاب دین وقتی علمیه قسمی زرهٔ ذکر قیلینه
علمیه نوعی هم شمهٔ یاد قیلینسون اگر چند یکه سوز دراز بولسه هم چراکه علم
وعمل نینگ بریکا تلازمی جسم وروح مثل لیک دوتی سیز جان وجانسیز
تن تمام بولماغای وقتی بیمارغه علاج قیلماق لازم کلسه قیلار ویا سلامت
غذا سینی اذیت قیلینسون علاج قیلغوچی طبیب تا ایلکری بیمار نینگ قوتیدین
وعلت نینگ نوعیدین وسببی دین ومزاجی دین وبیمار نینگ سن
وسالی دین وپیشه وهنریدین وطبعی نینگ مدعاومامیدین ومزاجی نینگ
حالی وموضعی ومقامی دین خوب وآگاه بولغای اندانکه اوشبو معنی نی
نظم سلکیکا انتظام بریلدی ـ اولکه بولغای واجب استعراغ ایلاک
امتلاو قوت حال مزاج سته نی سونکرا اعراض ضرور وقت حال قرح نی
فهم اولور صحت وبهم حادث مبان قیلیم آنی وجنس وعرض ظاهر نی وبخشی
ویمان نینگ علامتی نی وحمایت نینگ جنس لارینی بخشی معلوم قیلغای
ومادهٔ امراضی نی دفع قیلماق نینگ تدبیر هر برسی طریقینی امتیاز قیلغای وادویه

قەۋايەل ـ نەفسانى، يەنى نەپسنى كۈچلەندۈرۈشكە ئائىت ئىلمىنى جالىنۇس تەسنىپ قىلغان «سىتتە ئەشەر»دىن ھەم ئاس، بۇقرات ۋە ئەفلاتۇن قاتارلىق ھەكىملەرنىڭ كىتابلىرىدىن ئىزدىگىن.

«ئەقساملار ـ ئەمراز» (كېسەللىكلەرنىڭ تۈرلىرى) ھەققىدىكى ئىلمىنى «كىتابۇل ـ ئەلەل ـ ئەمراز» (كېسەللىك ئىللەتلىرى ھەققىدىكى كىتاب)نىڭ ئاۋۋالقى ماقالىسىدىن ئۆگەنگىن.

«ئەسبابى ئەئراز» (جاھىل كېسەللىكلەر) توغرىسىدىكى ئىلمىنى «سىتتە ئەشەر» ناملىق كىتابنىڭ ئىككىنچى ماقالىسىدىن ئۆگەن، ئەمما «ئەسبابى ئەمراز» (كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبلىرى)نى تۆتىنچى ۋە بەشىنچى ماقالىسىدىن ئۆگەنگىن.

يۇقىرىدا نەزەرىيە ئىلمىگە ئائىت تۈرلەر قىسقىچە بايان قىلىندى. گەرچە سۆز ئۇزىراپ كەتسىمۇ، تۆۋەندە تېبابەت ئىلمىنىڭ ئەمە-

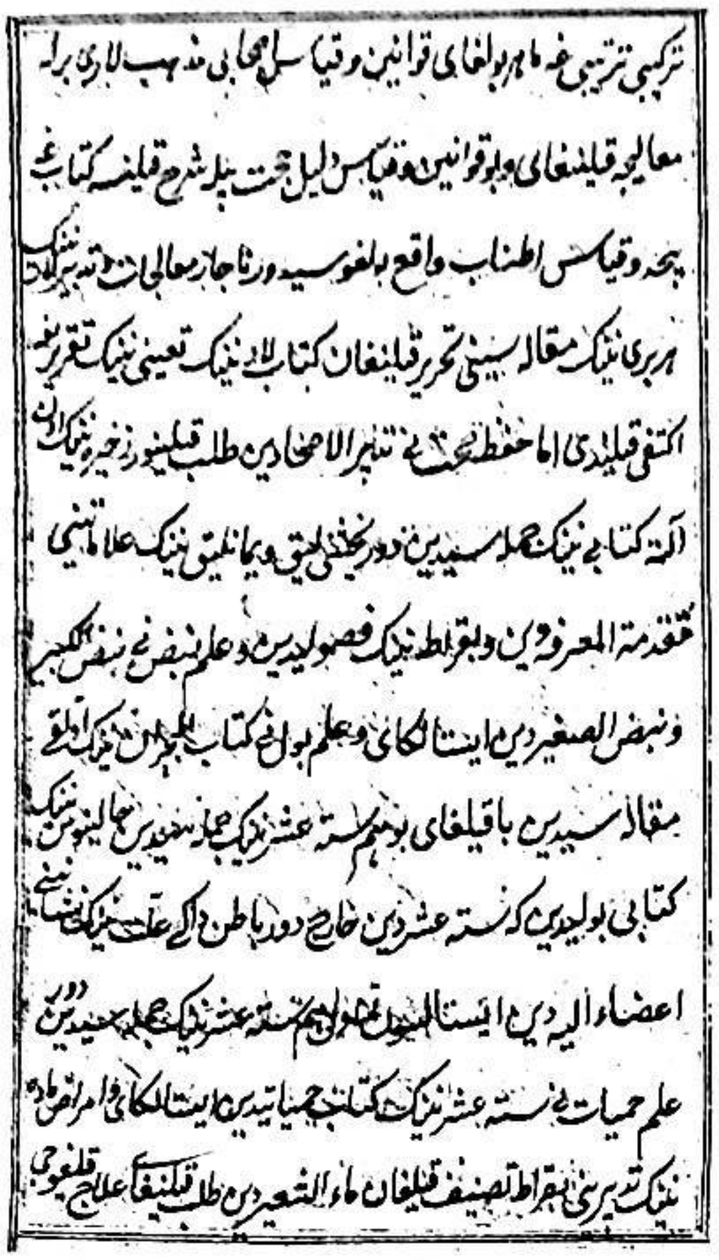

لىيىتىگە ئائىت تۇرلىرىدىن بىرئاز بايان قىلاي:

ئىلىم (نەزەرىيە) ۋە ئەمەلىيەت ــ جىسىم بىلەن روھ، يەنى تەن بىلەن جانغا ئوخشاشتۇر. تەنسىز جان ۋە جانسىز تەن ئۆرە (ھايات) تۇرالمايدۇ.

ۋاقتىكى، بىرەر بىمارغا ئىلاج قىلماق توغرا كەلسە، مەيلى قېرى، مەيلى ياش بولسۇن، ئاۋۋال ئۇلارنىڭ غىزاسىنى تەكشۈرمەك لازىمدۇر. ئىلاج قىلغۇچى، يەنى كېسەلنى داۋالىغۇچى تېۋىپ بىمارنىڭ بەدەن قۇۋۋىتىدىن، كېسەللىكنىڭ تۇرى ۋە كېسەل بولۇش سەۋەبىدىن، مىزاجىدىن ۋە بىمارنىڭ ۋاقتى، يەنى كېسەللىك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى، ئادىتى ۋە ھۇنىرىدىن، مىجەز - خاراكتېرى ۋە ئۇمىد - ئارزۇلىرىدىن، مىزاجنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرۇۋاتقان جاي - ماكانىدىن تولۇق خەۋەردار بولغاي! ئۇشبۇ مەنىلەر نەزم يېپىغا مۇنداق تىزىلدى:

ئولكى بولغاي ۋاجىب ئىستىغراغدا بىلمەك ئانى،
ئىمتىلاۋۇ قۇۋۋەتى ھالى مىزاجى سۇختەنى.
سوڭرا ئەئراز زەرۇرىي ۋەقتى ھالى شەھرىنى،
فەھم ئولۇر سەنئەتۇ ھەم ئادەت بەيان قىلدىم ئانى.

جىنسى ۋە تۇرق - كۆرۈنۈشىنى، ياخشى - يامان ئالامەتلەرنى، قىزىتمىسىنىڭ دەرىجىسىنى ياخشى ئىگىلىگەي. ئاندىن كېسەلنى داۋالاشنىڭ تەدبىرى ۋە چارىسىنى قىلغاي. دورىلارنى تەركىبى ۋە تەرتىپىگە ئاساسەن تەييارلاشقا ماھىر بولغاي. كېسەللىك ئۇستىدە تېبابەت ئىلمىنىڭ قائىدە - مىزانى ۋە قويۇلغان دىياگنوز بويىچە مەسىلەكداشلىرى، يەنى ئۆز ساھەسىدىكىلەر بىلەن ئوبدان كېڭەش قىلغاي.

تېبابەت ئىلمىنىڭ قائىدە - مىزانى ۋە دىياگنوز قويۇش تەرتىپلىرىنى دەلىل - ھۆججەتلەر بويىچە شەرھى قىلىش توغرا كەلسە، مەزكۇر كىتاب مۆلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە ئۇزىراپ كەتكۈدەك، شۇڭا ئامالسىز داۋالاشقا ئالاقىدار چارە ۋە تەدبىرلەرنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن ئايرىم ماقالە (رېتسېپ) پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ نامىنىلا تىلغا ئېلىش مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

«ھىمفزى سىھھەت»، يەنى ساقلىقنى ساقلاش - كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا دائىر ئىلىملەرنى «تەدبىرۇل - ئەسىھھا» (توغرا تەدبىر، توغرا داۋالاش)دىن ئۆگەنمەك كېرەك. بۇ كىتاب «زەخىرە»نىڭ ئون ئالتە بابىدىن ئىبارەتتۇر.

ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ، يەنى ساقىيىدىغان ياكى ساقايماي - دىغان كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرىنى «مۇقەددىمەتۇل - مەئرىفە» (دىياگنوز توغرىسىدا مۇقەددىمە)دىن ۋە بۇقراتنىڭ «فۇسۇل»، يەنى

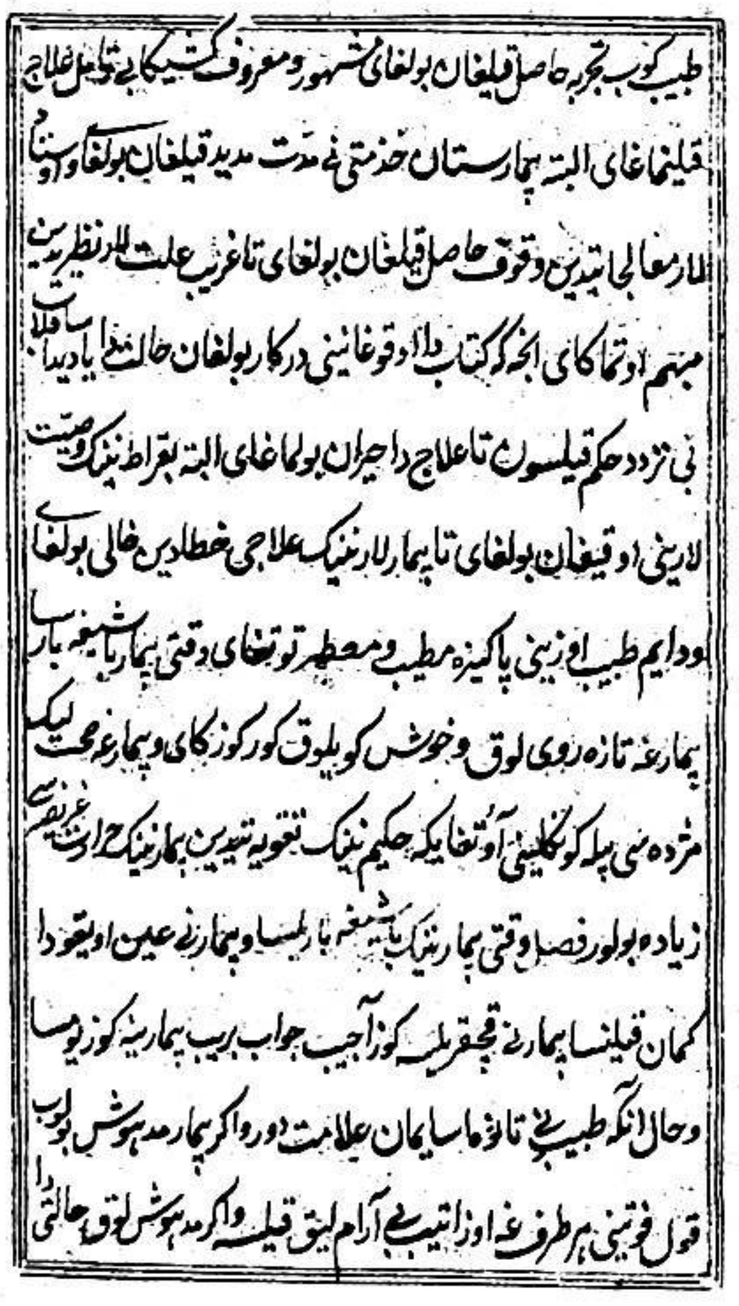

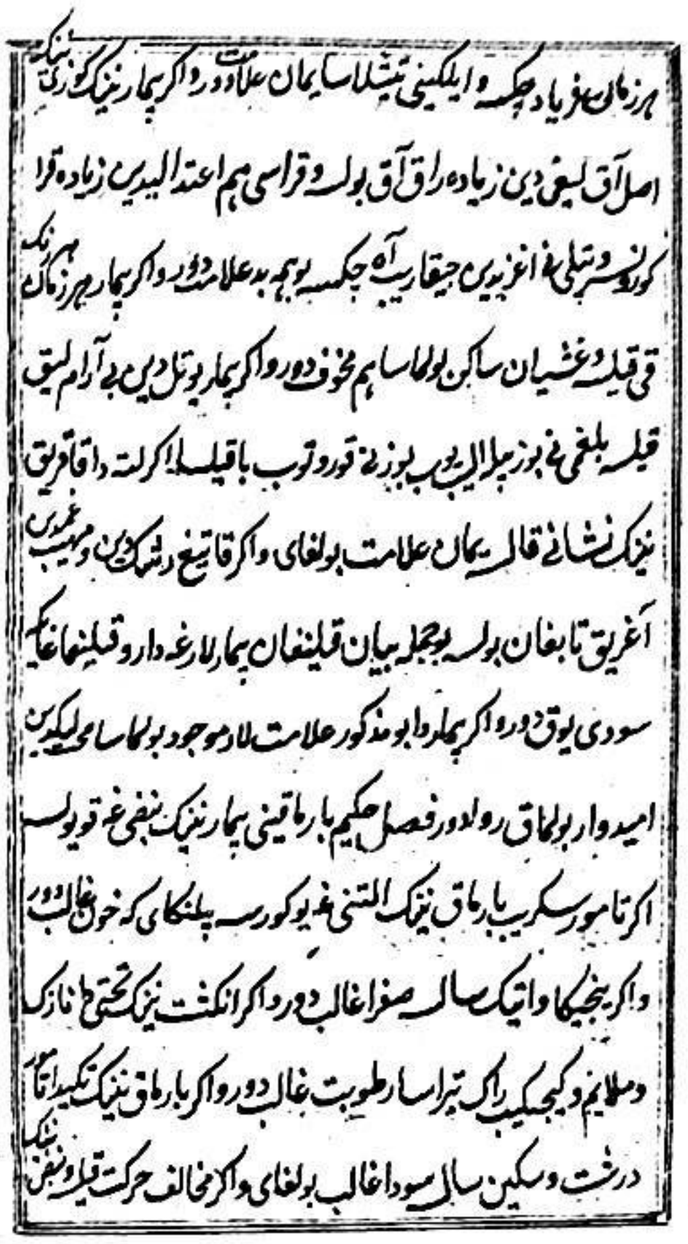

«پەسسىللەر» ناملىق كىتابىدىن ئۆگەنمەك كېرەك.

ئىلمى نەبز، يەنى تومۇر تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلنى تونۇش ئىلمىنى «نەبزۇل ـ كەبىر» (ياشانغانلارنىڭ تومۇرىنى تۇتۇش) ۋە «نەبزۇل ـ سەغىر» (بالىلارنىڭ تومۇرىنى تۇتۇش)دىن ئىزدىمەك لازىم.

ئىلمى بەۋل، يەنى كىچىك تەرەتكە ئالاقىدار ئىلىم «كىتابۇل ـ بۇھران» (خەتەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالامەتلىرى شەرھىلەنگەن كىتاب)نىڭ ئاۋۋالقى ماقالىسىدىن كۆرۈلگەي. بۇمۇ «سىتتە ئەشەر»نىڭ ئىچىدىكى كىتاب. جالىنۇسنىڭ «كىتابى بەۋل» ناملىق كىتابى «سىتتە ئەشەر»نىڭ سىرتىدادۇر.

ئىچكى ئەزادىكى كېسەللىكلەرنىڭ ئالامەت ـ نىشانلىرىنى بىلىش توغرىسىدىكى ئىلمىنى «ئەئزايى ئالىيە» (ئۇستۇنكى بەدەن) ناملىق كىتابتىن ئىزدىگەي. ئۇمۇ «سىتتە ئەشەر»نىڭ ئىچىدىكى كىتاب.

ئىلمى ھۇممەيات، يەنى قىزىتما كېسەللىكلىرىگە ئائىت ئىلىم «سىتتە ئەشەر» ناملىق توپلامدىكى «كىتابى ھۇممەيات» (قىزىتما كېسەللىكلىرىگە ئائىت چۈشەنچىلەر)تىن ئىزدەلگەي.

ئەمرازى ماددە، يەنى تۇرلۇك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى بۇقرات تەسىپ قىلغان «مائەش ـ شەئىر»دىن ئۆگەنگەيسەن.

كېسەللىككە ئىلاج قىلغۇچى تېۋىپ قانچە تەجرىبىلىك بولسا، شۇنچە مەشھۇر ۋە ئاتاقلىق بولىدۇ. شۇڭا، تېۋىپ بولغان ئادەم ئۆبدان ئويلاشماي تۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ كېسىلىنى داۋالاشقا كىرىشمىگەي؛ ئەلۋەتتە، كېسەللەرنى كۆپ كۆرۈپ، تەجرىبە توپلىغاي؛ بولۇپمۇ ئۇستازلارنىڭ داۋالاش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى كۆپرەك ئۆگەنگەي؛ ئادەتتىكى ئىللەتلەرنىمۇ نەزىرىدىن سارقىت قىلمىغاي.

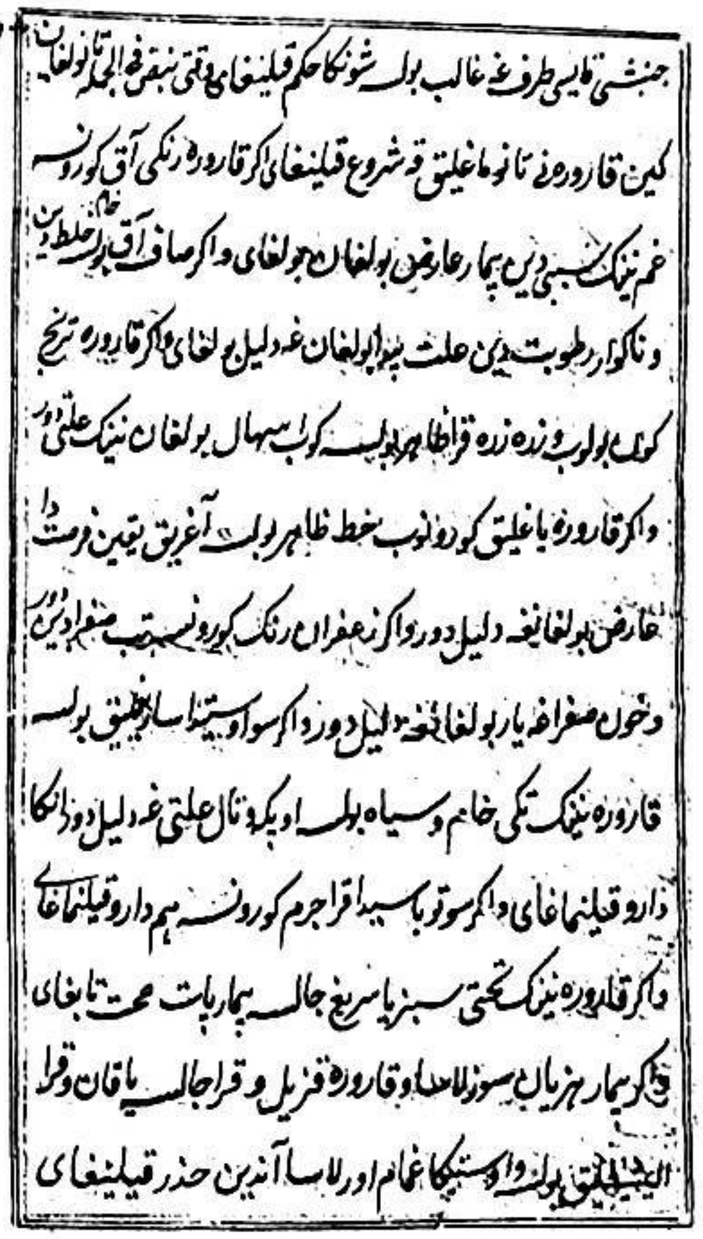

تېۋىپ بولغان كىشى «كېسەلنى توغرا بېكىتەي، داۋالاشتا تەمتىرەپ قالماي» دەيدىكەن، چوقۇمكى، كىتابلاردىن ئوقۇغانلىرىنى يادلىۋالمىقى، ئەلۋەتتە، بۇقراتنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى پۇختا ئۆگەنمەكى لازىمدۇر؛ شۇندىلا بىمارلارنى خاتا داۋالاپ قويۇشتىن خالىي بولالايدۇ.

تېۋىپ بولغان كىشى يەنە ئۆزىنى دائىم پاكىز ۋە خۇشبۇي تۇتۇشى كېرەك. بىمارنىڭ قېشىغا كەلگەندە، بىمارغا ئوچۇق چىراي بىلەن يېقىشلىق سۆزلەرنى قىلىشى، ئۇمىد بېغىشلايدىغان نەزەردە قاراپ، بىمارنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇتۇشى لازىم. چۈنكى، ھەكىمنىڭ بىمارغا ئاتاقلىغان شۇ روھىي قۇۋۋىتىدىن بىمارنىڭ جاسارىتى ئۇرغۇپ، ساقىيىشقا بولغان ئىشەنچى زىيادە بولىدۇ.

بىمار ئۇخلاپ قالغان ئەھۋالدا، تېۋىپ تەكشۈرگىلى كېلىپ، بىمارنى چاقىرسا، بىمار كۆزىنى ئېچىپ جاۋاب بېرىپ بولۇپلا، يەنە كۆزىنى يۇمۇۋالسا ياكى تېۋىپنى تونۇمىسا، بۇ كېسەللىك ئەھۋالى

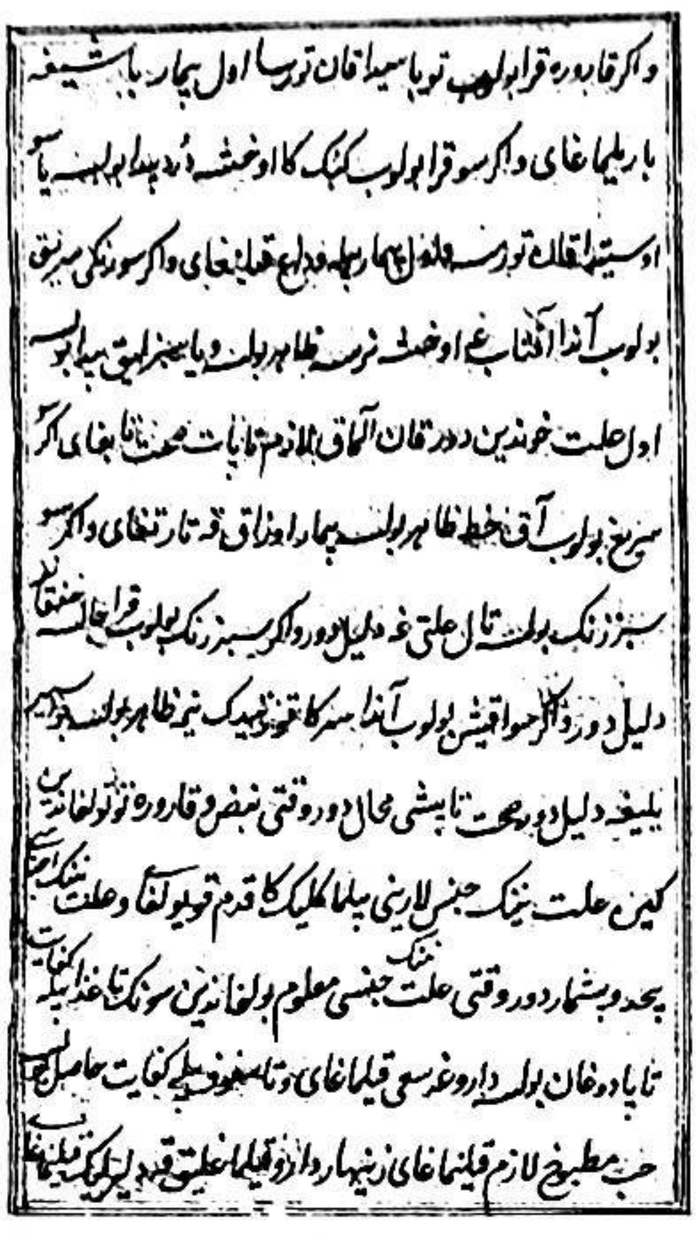

نىمانى يامانلاشقانلىقىنىمانى ئالامىتىدۇر.

ئەگەر بىمار بىھوش بولۇپ، قول ـ پۇتلىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇزار ـ تىپ بىئارام‌لىق ھېس قىلسا، بىھوشلۇق ھالىتىدە توختىماي پەريات چەكسە، قولىنى چىشلىسە، بۇمۇ يامان ئالامەتتۇر.

ئەگەر بىمارنىڭ كۆزىنىڭ ئېقى ئەسلىدىكىدىن بەكرەك قىزىپ كەتكەن بولسا، قارىسى ھەم ئىلگىرىكى ھالىتىدىن قاراق كۆرۈنسە، تىلىنى ئاغزىدىن چىقىرىپ ئاھ ئۇرسا، بۇمۇ يامان ئالامەتتۇر.

ئەگەر بىمار توختىماي قەي قىلسا، قەينىڭ رەڭگى ھەرخىل بولسا، قەي قىلىشتىن توختىمىسا، بۇمۇ خەۋپلىكتۇر.

ئەگەر بىمار يۆتەلدىن بىئارام‌لىق ھېس قىلسا، بەلغەمنى بۆز بىلەن ئېرتىپ، بۆزنى يۇيۇپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، لاتىدا قاقىرىق، يەنى بەلغەمنىڭ ئىزناسى قالسا، بۇمۇ يامان ئالامەتتۇر.

ئەگەر قاتتىق رەشكىتىن ۋە غەم ـ قايغۇدىن ئاغرىغان بولسا، بۇنداق بىمارلارغا داۋا قىلىنمىغايكى، پايدىسى يوقتۇر. ئەگەر بىماردا مەزكۇر ئالامەتلەر مەۋجۇت بولمىسا، ساقىيىشتىن ئۈمىدۋار بولماق كېرەك.

ئەگەر ھەكىم بارمىقىنى بىمارنىڭ تومۇرىغا قويغاندىن كېيىن، تومۇرنىڭ سوقۇشى بارماقنىڭ ئاستىدىن كۆچلۈك بىلىنسە، بۇ قانىنىڭ غالىب ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ؛ ئەگەر ئىنچىكە (كۆچسىز) ۋە ئىتتىك سوققانلىقى بىلىنسە، بۇ سەپرانىڭ غالىب ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ؛ ئەگەر بارماقنىڭ تەكتىدىن نازۇك، مۇلايىم ۋە ئاستىراق تەۋرىگەنلىكى (سوققانلىقى) بىلىنسە، بۇ ھۆللۈكنىڭ غالىب ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ؛ ئەگەر تومۇر بارماقنىڭ تەكتىدىن يىرىك ۋە ئالدىرىماي سوققانلىقى مەلۇم بولسا، بۇ سەۋدانىڭ غالىب ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئەگەر يۇقىرى قىلارنىڭ قارشىسىچە بولسا، ئۇنداقتا تومۇرنىڭ ھەربىر قېتىم تەرەپكە غالىب بولسا، شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلماق كېرەك.

تومۇرنىڭ سوقۇش ھالىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك بىلگەندىن كېيىن، سۈيدۈكنى تەكشۈرمەك كېرەك. ئەگەر سۈيدۈكنىڭ رەڭگى ئاق كۆرۈنسە، بۇ بىمارنىڭ غەم ـ قايغۇ سەۋەبىدىن كېسەل بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر؛ ئەگەر ساپ (سۈزۈك) ۋە ئاق بولسا، بۇ خام خىلتىتىن، ھەزىم قىلىشنىڭ ياخشى بولمىغانلىقىدىن ھەمدە ھۆللۈكنىڭ ئېشىپ كېتىشىدىن كېسەللىك پەيدا بولغانلىقىغا دەلىلدۇر.

ئەگەر سۈيدۈكنىڭ رەڭگى كۆكۈچ سېرىق بولۇپ، ئۇششاق قارا دانچىلار كۆرۈنسە، بۇ ئىچى سۇرۇش ئىللىتىنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەگەر سۈيدۈك ياغلىق، يەنى ياغ رەڭگىدە بولۇپ، ئاستىدا سىزىقچە كۆرۈنسە، بۇ ئاغرىق، يەنى كېسەللىكنىڭ يېقىن ئاردا پەيدا بولغانلىقىغا دەلىلدۇر؛ ئەگەر زەپىران رەڭگىدە كۆرۈنسە، بۇ بەزگەك

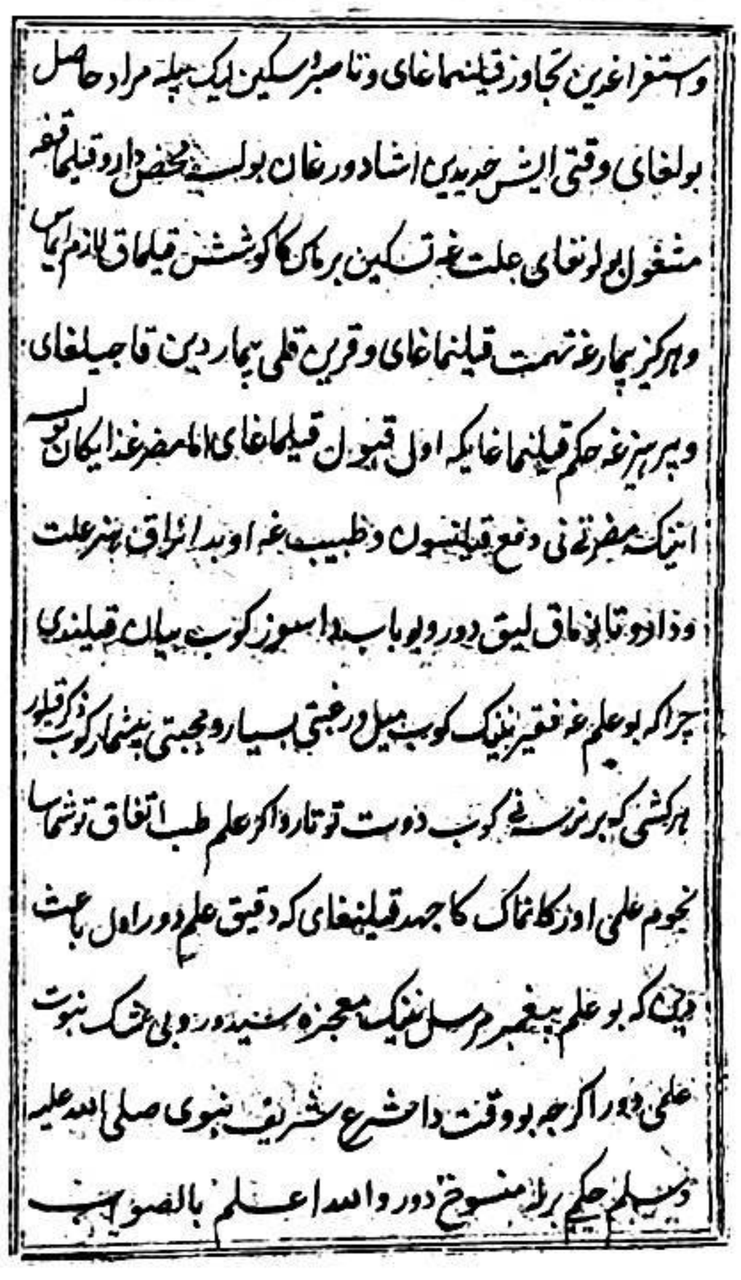

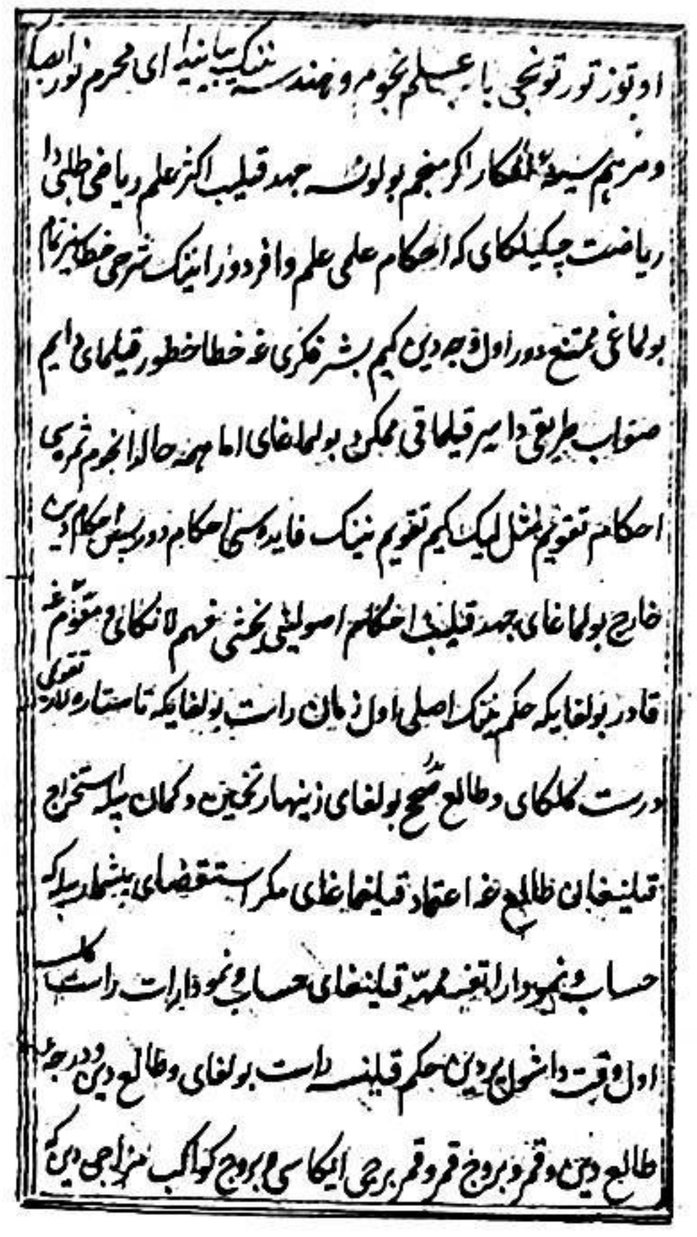
ئادەتتە تۇرتۇنجى بار ئىلىم نۇجۇم ۋە ھەندەسىنى بىنا قىلغان ئالىم مۇھتەرەم نۇرالىدا ۋە مەرھۇم سەيپۇللا ئەففارلار نۇجۇم بويۇنچە جەدۋەل تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئەسىرلىرى ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ئۇلۇغ ئالىم ئۆلۈغبەگ ئەسىرلىرىدىن ئىلگىرى ياشىغان ئالىملارنىڭ ئەسىرلىرى ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ئۇلۇغبەگ ئەسىرلىرىدىن ئىلگىرى ياشىغان ئالىملارنىڭ ئەسىرلىرى ھازىرغىچە ساقلانمىغان. ئۇلۇغبەگ ئەسىرلىرىدىن ئىلگىرى ياشىغان ئالىملارنىڭ ئەسىرلىرى ھازىرغىچە ساقلانمىغان.

صحیح

ۋە قاندا سەپرا پەيدا بولغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

ئەگەر سۇيدۇكنىڭ ئۈستى سېرىق، ئاستى قارا كۆرۈنسە، بۇ ئۆپكە ۋە تال كېسەللىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئۇنىڭغا دورا قىلىنمىغاي.

ئەگەر سۇيدۇك ئۈستىدە قارا دانچە كۆرۈنسە ھەم دورا قىلماق ھاجەت ئەمەس.

ئەگەر سۇيدۇكنىڭ تەكتى يېشىل ياكى سېرىق ئارىلاش بولسا، بىمار پات ساقىيىدۇ.

ئەگەر بىمار قالايمىقان سۆزلىسە ھەمدە سۇيدۇكى قىزىل ۋە قارامتۇل بولسا ياكى قان ۋە قارا ئارىلاش بولۇپ، ئۈستىگە ئاق كۆپۈك ئۆرلىسە، ئۇنىڭدىن ھەزەر قىلماق كېرەك.

ئەگەر سۇيدۇكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، ئۈستىدە قانغا ئوخشاش دانچە كۆرۈنسە، ئۇنداق بىمارنىڭ قېشىغا بارمىغان تۈزۈك.

ئەگەر سۇيدۇكنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، كۈپۈككە ئوخشاش دۇغ پەيدا بولسا ياكى سۇيدۇك ئۈستىدە قان كۆرۈنسە، ئۇنداق بىمار بىلەن ۋىدالاشماق كېرەك.

ئەگەر سۇيدۇكنىڭ رەڭگى سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭدا پاراق زەررىلەر كۆرۈنسە ياكى سۇيدۇك ئۈستىدە يېشىل دانچىلار پەيدا بولسا، كېسەللىك قاندىن بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنداق بىمار قان ئالدۇرسا، پاتلا ساقىيىپ كېتىدۇ.

ئەگەر سۇيدۇك سېرىق بولۇپ، ئاق سىزىقلار كۆرۈنسە، بۇنداق بىمارنىڭ كېسىلى ئۇزاققا سوزۇلىدۇ.

ئەگەر سۇيدۇك يېشىل بولسا، بۇ تال ئاغرىقىغا دەلىلدۇر؛ ئەگەر يېشىل كۆرۈنسىمۇ، قارا داغ ئارىلاش بولسا، بۇ يۇرەك سېلىش، يۇقىرى قان بېسىمى كېسەللىكىنىڭ دەلىلىدۇر.

ئەگەر سۇيدۇك ئېقىش بولۇپ، ئۇنىڭدا سەركە، يەنى ئۆچكە قۇرتىدەك نەرسىلەر كۆرۈنسە، بۇ يەللىك بوۋاسىرنىڭ ئالامىتىدۇر. بۇنداق كېسەللىكنى داۋالاپ ساقايتىش بىر قەدەر قىيىن.

ۋاقتىكى، تومۇر بىلەن سۇيدۇكنىڭ ئالامەتلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، ئىللەت (كېسەللىك)نىڭ جىنسلىرىنى، يەنى تۇرلىرىنى بىلىشكە قەدەم قويۇلغاي.

بىلمەك كېرەككى، ئىللەتنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپتۇر. ئىللەتنىڭ تۇرى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، بىمار غىزا، يەنى يېمەكلىك بىلەن شىپا تاپىدىغان بولسا، دورا بېرىشكە ــ دورا بىلەن داۋالاشقا ئالدىرىماسلىق كېرەك؛ خام دورا مەنپەئەت قىلىدىغان بولسا، پىششىق دوختۇرلارنى ئىشلەتمەسلىك لازىم. بولۇپمۇ داۋالاشتا زىنھار «باتۇرلۇق» قىلىنمىغاي، قارىسىغا داۋالاشتىنمۇ ساقلانغاي. بىمارغا قارىتا سەۋر ـ تاقەت، ئىغىر ـ

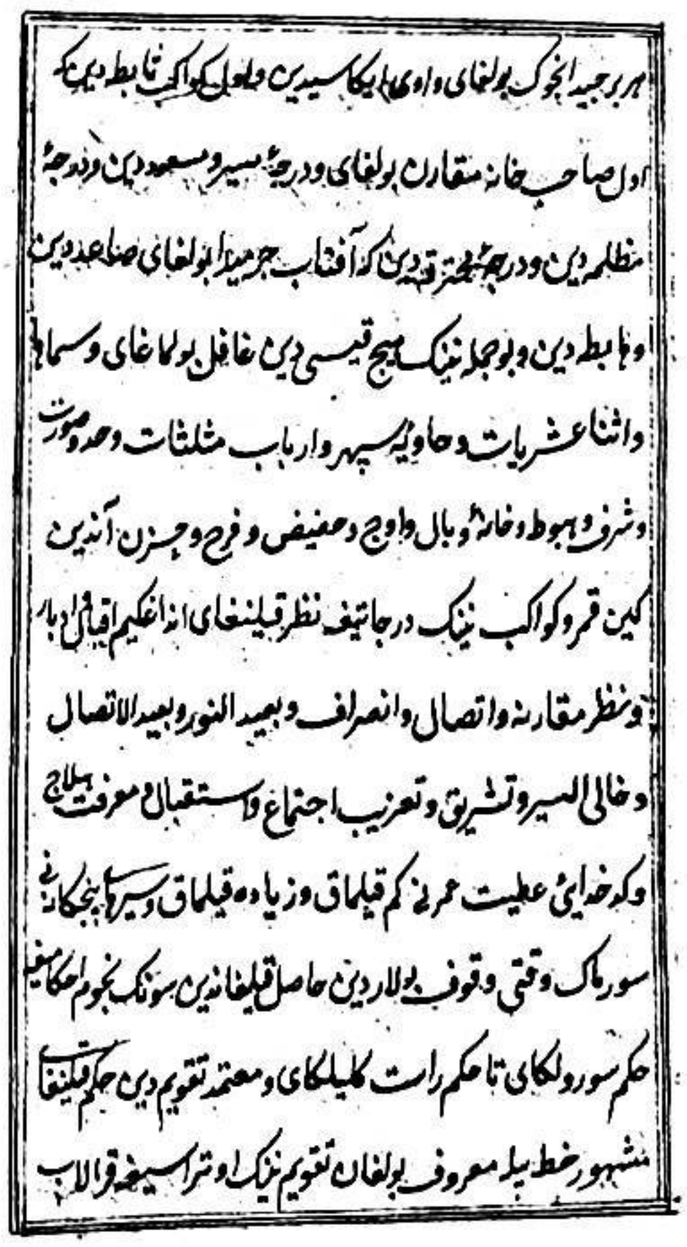
ھەر بىر جىسىم ئۈچۈن بولغاي ۋاي ئايلىق سىدىن داۋالىق كۆرۈنگەن ئاسمان ئىچىدىكى ئۈچ يۈز ئاتمىش بىر يۇلتۇزنىڭ ھەر بىرى

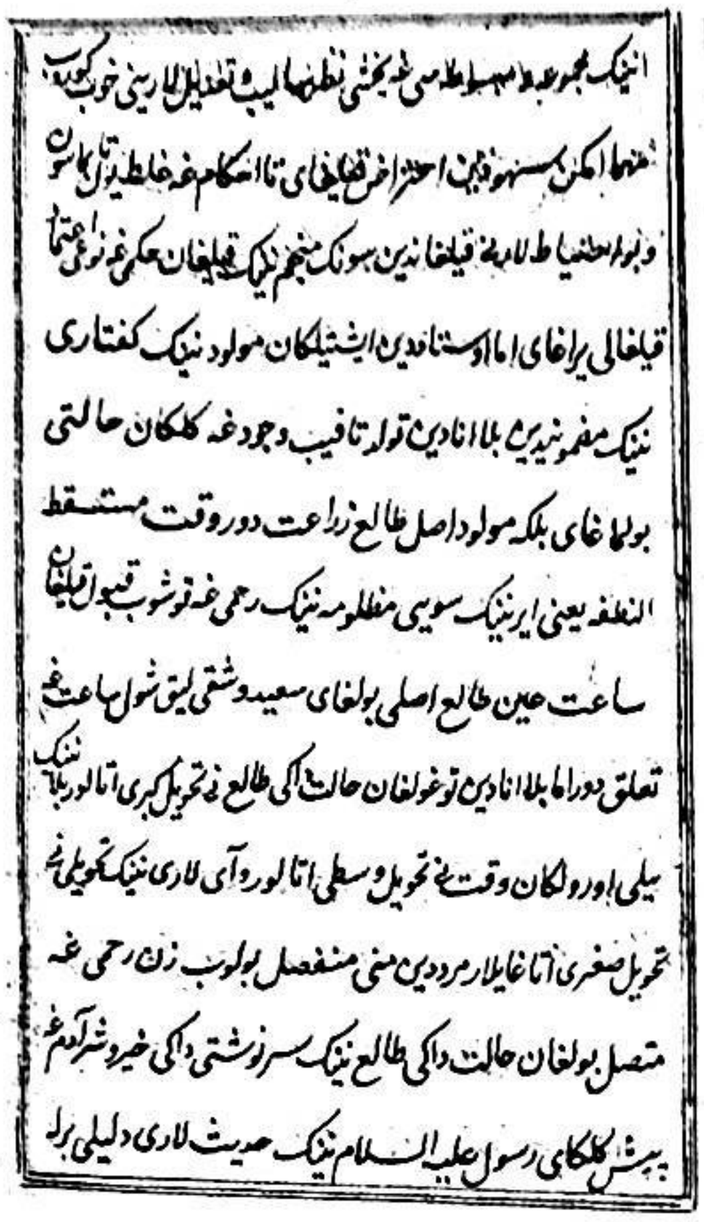

بەسىقلىق بىلەن داۋالاش ئېلىپ بېرىلغاي! ۋاقتىمكى، كېسەل ئېغىرلاشقۇدەك بولسا، كۆڭۈل قويۇپ ئايرىم داۋالاش كېرەك. ئىللەتكە، يەنى كېسەللىككە قارىتا داۋالاشنى توختىتىپ قويۇش خىيالىدا بولماسلىق — داۋالاشتىن ھەرگىزمۇ ۋاز كەچمەسلىك، بىمارغا دوق قىلماسلىق، بىمار نىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرىنى بىماردىن يىراق تۇتماقلىق لازىم. ئەمما، بىمار قوبۇل قىلماي تۇرۇپ، پەرھىزگە ھۆكۈم قىلىنمىغاي. ناۋادا بىمار زىيان قىلمىدىغان غىزا يەۋالغان بولسا، ئاۋۋال ئۇنىڭ زىيانلىق تەسىرى يوق قىلىنغاي!

تېۋىپ ئۆچۈن ئەڭ ياخشى ھۇنەر — ئىللەتنىڭ تۈر - خاراكتېرىنى پەرقلەندۈرمەك، دورا تونۇماقتۇر.

بۇ ئىلىمگە نىسبەتەن پېقىرنىڭ مەيلى ۋە رىغبىتى كۆچلۈك، مۇھەببىتى ھېسابسىز بولغاچقا، بۇ بابتا سۆز كۆپەيگەن بايان قىلىندى. چۈنكى، ھەرقانداق كىشى نېمىنى كۆپ دوست تۇتسا، شۇ نەرسە تۇغرىسىدا كۆپەيگەن سۆزلەيدۇ. ئەگەر تېبابەت ئىلمى كۆڭلۈڭگە ياقمىسا، ئاسترونومىيە ئىلمىنى ئۆگىنىشكە تىرىشىپ كۆر، ئۇمۇ نازۇك ئىلىم دۇر. سەۋەب شۇكى، بۇ ئىلىم پەيغەمبەرنىڭ مۆجىزىسىدۇر ۋە شۇبھىسىزكى، پەيغەمبەرلىك، يەنى پەيغەمبەرلەرگە خاس ئىلىمدۇر.

ئاللا ئەڭ توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر!

ئوتتۇز تۆتىنچى باب
نۇجۇم ئىلمى ۋە ھەندەسىنىڭ بايانى

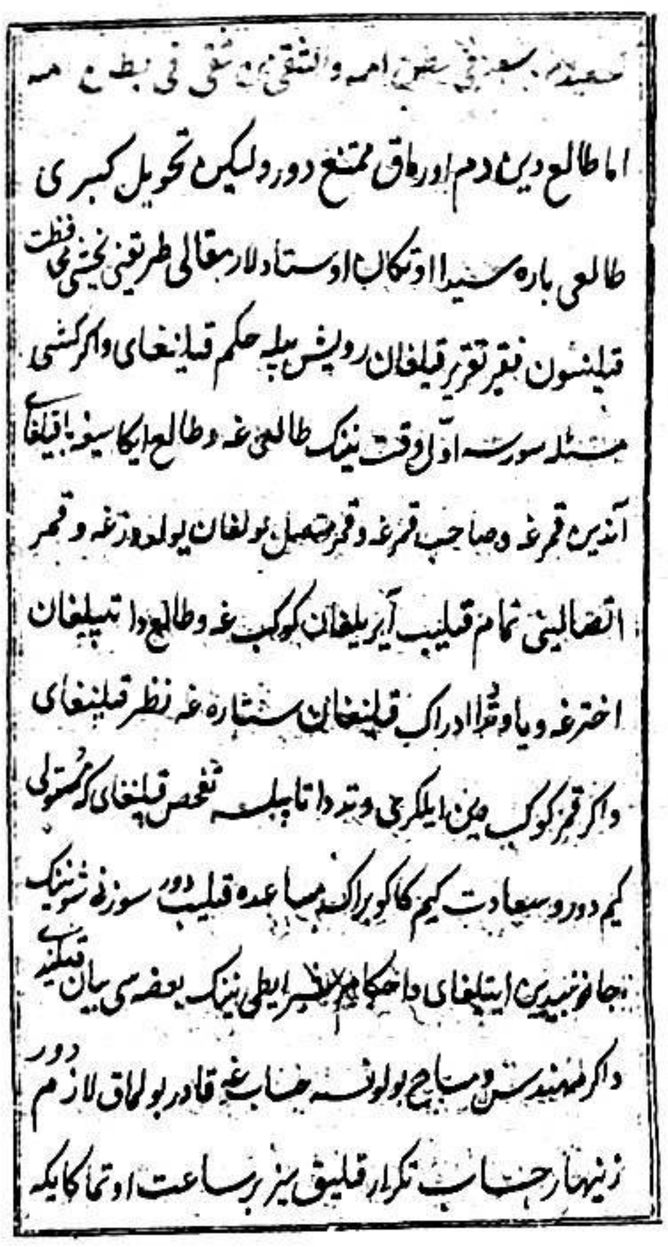

ئەي سىردىشىم، كۆزۈمنىڭ نۇرى، جاراھەتلەنگەن قەلبىمنىڭ مەلھىمى، ئەگەر مۇنەججىم (ئاسترونوم) بولاي دېسەڭ، تىرىشىپ «ئىلمى رىيازىي» (ماتېماتىكا ئىلمى)نى ئۆگىنىش يولىدا كۆپەرەك رىيازەت چەك. ئاسترونومىيەدە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىم ناھايىتى كۆپتۇر. ئۇنىڭ شەرھىنى خاتاسىز تامام قىلماق مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەبلىك كىشى پىكىر قىلغاندا خاتالىشىشتىن ساقلىنالمايدۇ. ئەمما، ھەممە جەھەتتىن مۇنەججىملىك ئىلمىنىڭ سەمەرىسى كالېندارچىلىق ئىلمىنىڭ قائىدىلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. كالېندارنىڭ پايدىسى، يەنى تەقۋىمدىن كۆرۈلىدىغان مەنپەئەتنىڭ ئاساسى ئەھكام — ئاسترونومىيەدە يۈلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەر دۇر. بەس، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەھكامدىن، يەنى يۇلتۇزلارنىڭ سەير قىلىشى ۋە ھالىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت قائىدىلەردىن تاشقىرى بولماس! شۇنىڭ ئۈچۈن ئەھكامنىڭ ئۇسۇلىنى ياخشى بىلىشكە تىرىش، دەل، توغرا ھۆكۈم قىلىشقا ماھىر بول. سەييارىلەرنىڭ ئورنى ھەم ئۇلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى دەرىجىسىنى كۆرسەتكۈچى يىللىق جەدۋەل

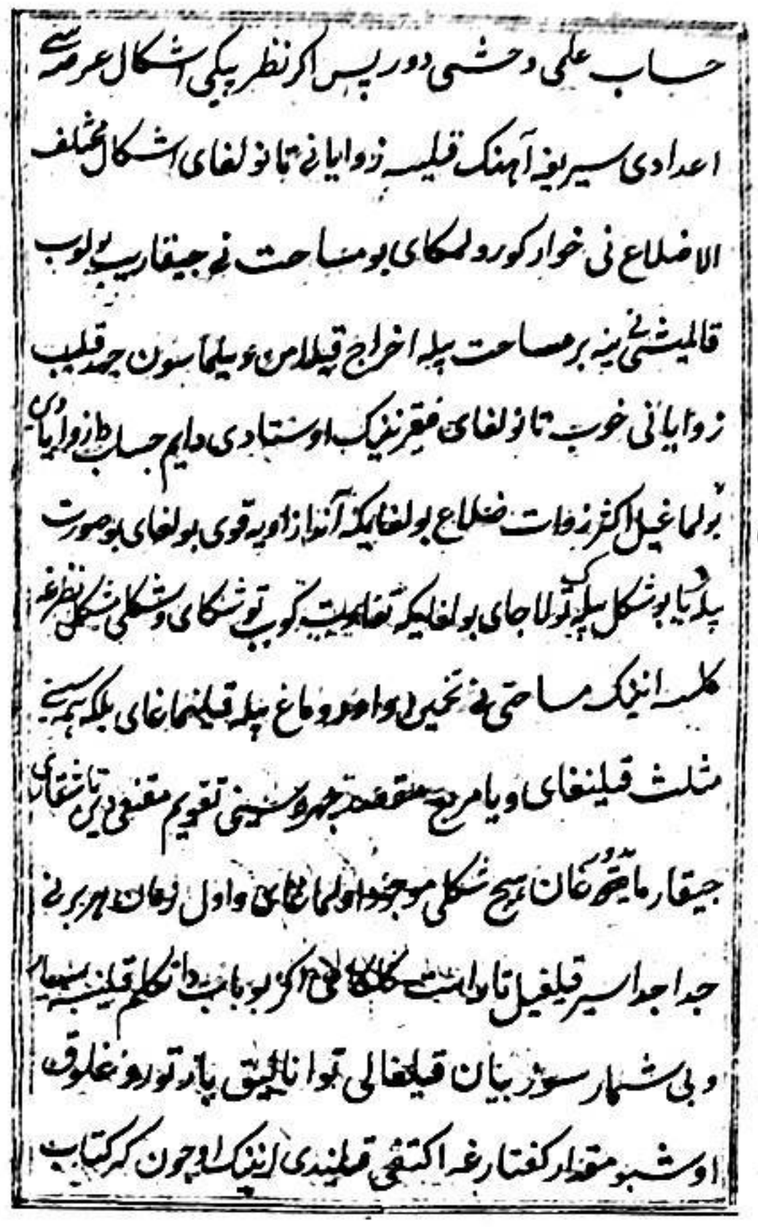
جاب علی وحشی دور پس اگر نظر بیکی اشکال عرضه سی
اعدادی سیریغه آهنگ قلیسه زوایانی تانولغای اشکال مختلف
الاضلاع نی خوار کورولمکای بو مساحت نی جیقاریب بولوب
قالمیشنی بیله برمساحت بیله اخراج قیلامن دیلیماسون چونکه قلیب
زوایانی خوب تانولغای فقر نیک اوستادی دایم حساب دازوایا دی
بولماغیل اکثر دفعات ضلاع بولغایکه آنداز اویه قوی بولغای بوصورت
بیله یا بوشکل بیله کوتولاجای بولغایکه تعامل یت کوب توشکای وشکلی شکل نظر غه
کلسه انیک مساحتی نی تخمین دواوروماغ بیله قیلمامغای بلکه بیرسنی
مثلث قیلنغای ویا مربع مستطیل جهرو سنی تعویم مقنوی دین تاشقای
جیقارمایتوغان بیچ شکلی موجود اولمامغای واول زمان هربرینی
جدا جدا سیر قیلغیل تا دفعات مکلانی اکرو بو باب دا تکلم قیلینسه بیمعنا
و بی شمار سوز بیان قیلغالی توا نالیق پاد تورو غلوق
اوشبو مقدار کفتار غه اکتفی قیلیندی اینیک اوچون کرکتاب

غافل

(كالېندار) توغرا بولسا، چىقارغان ھۆكمىگۈ شۇ چاغدا توغرا بولىدۇ. تەلەي ـ ئامەتكە ـــ سەييارىلەرنىڭ ھەربىرىگە قاراپلا تەخمىن ۋە گۇمان بىلەن ئېشىنىش ـــ ھۆكۈم قىلىشتىن ساقلان. كۆپرەك تەپتىش ۋە تەھقىقلەش (ماھىيىتىنى ئېنىقلاش) ئارقىلىق توغرا ھېسابلاشنى قولغا كەلتۈر ۋە ئىشەنچىگىنى تۇرغۇز. قاچانكى چىقارغان ھېسابنىڭ توغرا بولسا، ئاندىن ھۆكۈم قىل. شۇندىلا ھۆكمۈڭ توغرا بولىدۇ.

يۇلتۇزلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشى يۇلتۇزلار ھەربىرىنىڭ دەرىجىسىگە باغلىق. ئاي بۇرجى③ ئايغا باغلىق، يەنى ھەربىر ئاي بىر بۇرجغا تەۋەدۇر. يۇلتۇزلارنىڭ ھەربىر بۇرجدا قانداق بولىدىغانلىقى، شۇ يۇلتۇز بۇرجلىرىنىڭ مىزاجىغا باغلىق. يۇلتۇزلارنىڭ بۇرجلىرىدىن قارىغاندا، ھەربىر بۇرجدا بىردىن تۇراقلىق يۇلتۇز بولۇپ، ئۇ تۇرغۇن يۇلتۇز ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەخت ـ تەلەي دەرىجىسى، ئاجىزلىق دەرىجىسى ۋە قارا كۆڭۈلۈك دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان يۇلتۇزلار بولۇپ، قۇياش چەمبىرىكىدە بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يۇلتۇزلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋە چۈشۈش ھەرىكەتلىرىدىن بىرەممۇ غاپىل بولما. ۋاقىت ـ پەيت، قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەر بىرى، تۇرغۇن يۇلتۇز ۋە ئۇلارنىڭ مەنزىلى، باغلىنىش مەركىزى، چېگرىسى، ئورنى، يەر يۈزى بىلەن بولغان ئەڭ يىراق نۇقتىسى ۋە ئەڭ يېقىن نۇقتىسى، بۇرج ئارىلىقى، ھاۋانىڭ ئوچۇق ۋە تۇتۇقلۇقى قاتارلىقلارنى بىلىپ، ئاندىن كېيىن ئاي ۋە يۇلتۇزلارنىڭ دەرىجىلىرىگە باق، يەنى ئاي ۋە يۇلتۇزنىڭ ئەھۋالىغا دىققەت قىل. تەلەي ـ ئامەت ۋە ياكى بەتتەلەي (نەس ۋە ياكى بەخت) يۇلتۇزلىرىنىڭ قايسى بۇرجقا ئۇدۇللاشقانلىقىنى ياكى قايسىسىغا ھاۋالە بولغانلىقىنى؛ ئاينىڭ يىللىق ھەرىكەت جەريانىدىكى تۇتۇلغان ۋاقتى، يەنى ئاي نۇرىنىڭ ئەڭ ئاجىزلاشقان ۋاقتى؛ ئاينىڭ باشقا سەييارىلەر بىلەن بىر ئورىبىتىغا كىرمەگەن ۋاقتى ۋە كىرگەن ۋاقتى؛ ئاينىڭ قۇياش بىلەن ئۇدۇللاشقان ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دىققەت بىلەن كۆزدىتىپ، بۇلار توغرىسىدا بەلگىلىك چۈشەنچە ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمدىن سۆز ئاچقايسەن. يۇلتۇزلار، يەنى تەلەي ـ ئىقبال توغرىسىدا مەشھۇر ۋە ئىشەنچلىك كالېندارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقارساڭ، ھۆكمۈڭ توغرا چىقىدۇ؛ ئەتراپلىق كۆزەتسەڭ، تەرتىپلىرىگە ياخشى نەزەر سالساڭ، سەۋەنلىكتىن خالىي بولالايسەن. ئىمكان بار ئەھكام، يەنى يۇلتۇزلار ھەرىكىتى ـــ تەلەي ـ ئىقبال توغرىسىدا خاتاغا يول قويۇلمىغاي!

نقطه سی

اوزاکلاندی سیدین اوزالیب کتکوسیدا وقتی بحوم نطق می برمونجه
تقریر قیلینیب ایزدی وکتاب نینک باب دا هندسه علمی غه هم جامع بولغانی
خوب کورونکان جهتدین هندسه حروفیدین برنچه حرف تحریر قیلندی
اوقوار بقنیچ باب شاعرلیغ طرزی نینک ترتیبی ای نورديده
وشعر ورسیده اکر شاعرلیق صنعتی دین محظوظ لوق حاصل بولسه
جهد قیلغیل کاسوز آسان فهم اولغای پرهیز قیلغای شعردین که
اوزنی بیلکای اوزکلارکا مفهوم بولماق دا شعرده حاجت توشکای
چراکه شعرعروسنی مردملار خاطر للدی قبولی بندیدا جلوه غه کلور
بدایع دین تهی وصنایع دین خالی وزن قافیه غه قناعت قیلینماغای
وصناعت سیزبه ترتیب شعرایتیلماغای وراست شعرناخوش
بولغای شعرنیک لطافت لیک جلوه سی وملاحت لیک کرشمه سی
وزن قافیه بزله سوزلار بولغای تا ایل نیک طبعی غه موزون وخوش
کلکای شعرایتیلوب آنجه مذکور بولدی صناعت اولکه مجاز شعر مطابق

ئىقتىسادىي ئۇچۇرلار

ئۈرۈمچى شەھىرىدە ئىككى يېڭى ئاۋتوبۇس لىنىيىسى ئېچىلدى

ئۈرۈمچى شەھىرى ئاۋتوبۇس شىركىتىدىن ئېلىنغان خەۋەرگە قارىغاندا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە 2013-يىلى 4-ئايدىن باشلاپ ئىككى يېڭى ئاۋتوبۇس لىنىيىسى ئېچىلغان. بۇ لىنىيىلەر ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئىچكى رايونلىرىنى ئايروپىلان پونكىتى بىلەن ئۇلاپ، ئايروپىلان پونكىتىغا بارىدىغان يولۇچىلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىدۇ.

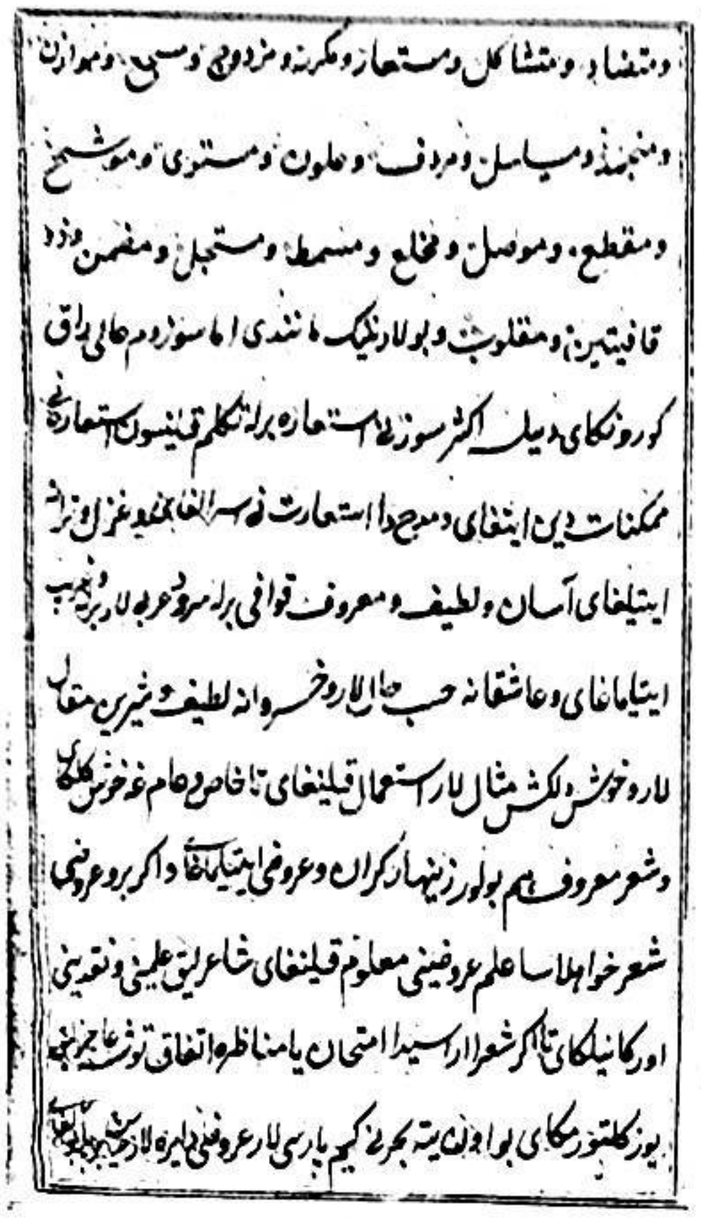

بولغان

هەرقانداق بىر مۇنەججىم ئىھتىياجات بىلەن ئىش كۆرۈپ، يۇل-تۇزلار ھەرىكىتى ــ تەلەي - ئىقبال توغرىسىدا توغرا ھۆكۈم چىقىرالىسىلا، ئىشەنچىكە ئىرىشەلەيدۇ. ئەمما، ئادەم پەرزەنتى-نىڭ تۇغۇلۇشى ھەققىدە ئۇستازىمدىن بەزى سۆزلەرنى ئاڭلى-غانىدىم. بۇ سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئادەمنىڭ يارالمىشى بالىنىڭ ئانىدىن تۇغۇلۇپ ۋۇجۇدقا كەلگەن، يەنى ئالەمگە كۆز ئاچقان چاغدىكى ھالىتى بولماستىن، بەلكى ئەر كىشىنىڭ مەنىي (ئىسپېرما)سى ئايال كىشىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان سائەتتىكى ھالەتتۇر. ئەسلىدە «تەقدىر ــ بەخت - تەلەي» دېگىنىمىز شۇ بولۇپ، بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن كەلگۈ-سىدە بولىدىغان ياخشىلىق ۋە يامانلىق شۇ سائەتتە، يەنى بالا تۆرىلىش بىلەن تەڭ پۈتۈلۈپ كەتكەنمىش. بالىنىڭ ئانىدىن تۇغۇلغان ھالەتتىكى بەخت - تەلىيى «تەھۋىلى كەبىرى»، بالا-نىڭ يىلى ئۆرۈلگەن ۋاقىت «تەھۋىلى ۋەسەتى»، ئايلىرىنىڭ تەھۋىلى، يەنى ئۆزگىرىش ھالىتى «تەھۋىلى سەفەرى» دەپ ئاتا-لىدۇ. دېمەك، ئاتىنىڭ مەنىيسى ئانىنىڭ بالىياتقۇسىدا قارار تاپقان شۇ سائەت دەل تۆرەلمىنىڭ تەقدىرى ــ بەخت - تەلە-يىگە باغلىق ياخشىلىق ۋە يامانلىق پىشانىسىگە پۈتۈلگەن ۋاقىتتۇر. بۇ ھەقتە رەسۇل ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنۇ ھەدىسى دەلىلدۇر: «تەلەيلىك كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيلىك تۆرىلىدۇ، تەلەيسىز كىشى ئا-نىسىنىڭ قورسىقىدىلا تەلەيسىز تۆرىلىدۇ». ئەمما، تەقدىر ــ بەخت - تەلەي توغرىسىدا ئارتۇقچە سۆز ئېچىش ھاجەتسىزدۇر. چۈنكى، بەخت - تەلىيىنىڭ قايسى تەرىقىدە ئۆزگىرىشىنىڭ ئۆزىمۇ تەق-دىر - قىسمەتتە پۈتۈلگەن. بۇ ھەقتە، يەنى تەقدىر ــ بەخت - تەلەي ھەققىدە ئۇستازلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن تەلىملىرىنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلا. ھەرقانداق ئىشقا قارىتا ھۆكۈم قىلىش توغرا كەلسە پېقىر، يەنى مەن ئېيتقان تەرتىپ بويىچە ھۆكۈم قىلىشقا ئادەتلەن. ئەگەر بىرەر كىشى سەندىن ئۆزىنىڭ يۇلتۇزى، يەنى بەخت - تەلە-يى توغرىسىدا مەسىلە سورىسا، ئاۋۋال شۇ ۋاقىتتىكى يۇلتۇزنىڭ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتىنى ۋە تەلەي ئىگىسىنىڭ تۇرقىنى ياخشى كۆزەت. ئاندىن ئايغا ۋە ئاينىڭ ئورنىغا، ئاي ئورالغان، يەنى ئاي تۇ-تاشقان يۇلتۇزغا، تۇتىشىش ۋە ئايرىلىش دائىرىسىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا ھەمدە پەرەز قىلىنغان بەخت - تەلەي يۇلتۇزىغا ئوبدان نەزەر سېلىپ جاۋاب بەر. ئەگەر ئاي يۇلتۇزدىن ئىلگىرى ۋە ئوتتۇ-رىدا كۆرۈنسە، ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، كىمنىڭ غالىب بو-لىدىغانلىقىنى، سائادەت، يەنى بەخت - تەلەينىڭ قايسى تەرەپكە كۆپرەك مايىل كېلىدىغانلىقىنى ئوبدان بايقاپ، سۆزنى شۇ تەرەپ-

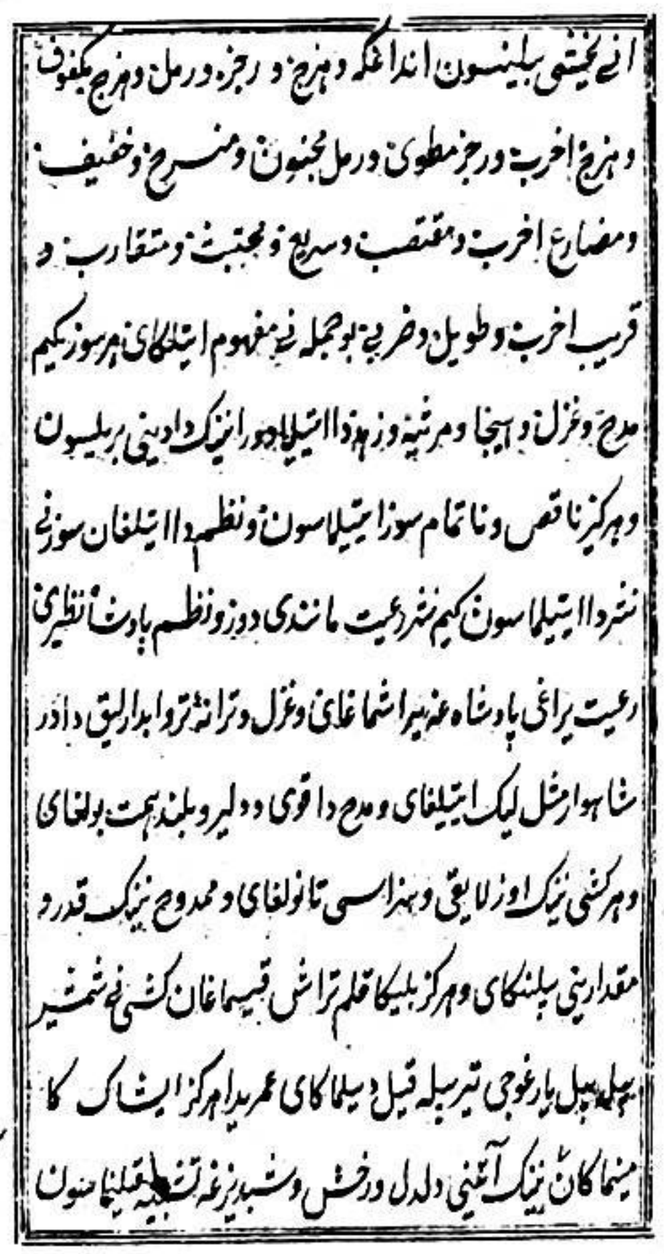

كېتىشى

تىن بايان قىل.

ئەھكام، يەنى يۇلتۇزلار ھەركىتى ۋە ھالىتى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنىڭ شەرتلىرىدىن بەزىلىرىنى بايان قىلدىم. ئەگەر مۇھەندىس (گېئومېتىرىيەچى) ۋە مەسساھ (يەر ئۆلچىگۈچى) بولاي دېسەڭ، ھېسابقا پۇختا بولمىقىڭ لازىمدۇر. ھەربىر سائىتىڭ ھېساب ئۆگەنمەكتىن خالىي قالمىغاي، يەنى ھېساب ئۆگەنمەكنى بىر سائەتمۇ توختىتىپ قويما. چۈنكى، ھېساب ئىلمى تولىمۇ قىيىن ئىلىمدۇر.

بەس، ئەگەر نەزىرىڭ يەر شەكلىنى بىلىش — يەر دائىرىسىنى ھېسابلاش تەرىپىگە ئاغدۇرۇلسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ، يەنى يەر شەكلىنىڭ ھەربىر بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىنىمۇ قالدۇرماي تەكشۈرگىن. ئوخشاش. مايدىغان شەكىل، بۇلۇڭ ـ بۇرجەكلەرنى نەزىرىڭدىن سارقىت قىلما. «بۇ تەرىپىنى ئوبدان ھېسابلاپ، قالغىنىنى قىياس بىلەن ھېسابلىمۇ بولىدۇ» دېمە. ھەممە تەرەپنى ئېنىق بىلمىگۈچە توختاپ قالما. پېقىرنىڭ، يەنى مېنىڭ ئۇستازىم دائىم: «يەر يۈزىنى ھېسابلاشتا بۇلۇڭلارنى ئونتۇپ قالما. يەرنىڭ بۇلۇڭلىرى كۆپىنچە ئېگىز ـ پەس، ياكى ئۇنداق، ياكى بۇنداق شەكىللەردە بولىدۇ. خېلى بىر قىسىم جايلارنىڭ تۈزۈلۈشى ئۆزگىچە، يەر شەكلى بىر ـ بىرىدىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ؛ گەرچە مۇنداق جايلارنى ھېسابلاش قىيىن چۈششىمۇ، مۆلچەر بويىچە ھېسابلاشتىن ساقلان. چۈنكى، ھەندىسە (گېئومېتىرىيە) شەكلىگە ماس كەلمەيدىغان ھېچقانداق شەكىل مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ ھېسابلا، شۇندىلا ھېسابىڭ توغرا چىقىدۇ» دەيتتى.

ئەگەر بۇ بابتا قانچىلىك سۆزلىمەكچى بولسام، شۇنچىلىك ئىمكانىيەت بار ئىدى. ئەمما، مۇشۇنچىلىك سۆزلەشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. چۈنكى، يەنە سۆزلىسەم، كىتاب ئۆز ئەندىزىسىدىن ئۇزىراپ كەتكۈدەك. ئەسلىدە كىتابنىڭ بۇ بابىدا نۇجۇم نۇقتىسى، يەنى يۇلتۇزلار توغرىسىدىلا توختالماقچىدىم، ئەمما ھەندىسە ئىلمى توغرىسىدا بىرئاز سۆزلىمەكنى خوپ كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، بۇ ھەقتە، يەنى ھەندىسە توغرىسىدىمۇ بىرنەچچە كەلىمە بايان قىلىندى.

ئوتتۇز بەشىنچى باب
شائىرلىق تەرزىنىڭ تەرتىپى

ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، يۈرىكىمنىڭ ھۇزۇرى، ئەگەر شائىرلىق سەنئىتىدىن مەنپەئەت ھاسىل قىلماقچى بولساڭ، يەنى شېئىر يازماقنى ئىختىيار قىلساڭ، ئاسان، چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلەتىشكە تىرىش. ئۆزى چۈشىنىپ، ئۆزگىلەر چۈشەنمەيدىغان ياكى ئۆزگىلەرگە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن شەرھلەشكە توغرا كېلىدىغان شېئىرلارنى يازماقتىن ساقلانغىن. چۈنكى، شېئىرنىڭ گۈزەللىكى

خەلقنىڭ ياقتۇرغانلىقى بىلەن نامايان بولىدۇ.

يېڭىلىقى بولمىغان، مەنىسىز ياكى مەنىلىرى ئۇدۇل، شېئىرىي سەنئەتتىن خالىي، ۋەزىن ـ قاپىيەگىلا قانائەت قىلىنغان شېئىرلار- نى يېزىشتىن ساقلان. سەنئەتسىز، يەنى كىشىگە شېئىرىي زوق ئاتا قىلالمايدىغان، تەرتىپسىز شېئىرنىمۇ ئېيتما. بۇنداق شېئىرلارنى كىشىلەر ياقتۇرمايدۇ. لاتاپەتلىك جىلۋىسى ۋە گۈزەللىك كەرەشمىسى ۋەزىن ۋە قاپىيە بىلەن راۋان، يەنى قانچىكى سەنئەتلىك، مۇبالىغە ئا- رىلاش، ۋەزىن، قاپىيەسى جايىدا بولغان شېئىرلار ئەلنىڭ تەبىئىتىگە ياقىدۇ. شائىرلارنىڭ قائىدە ـ مىزان ۋە تەرىپلىرىدىكى شېئىرىي سەنئەت: مەجالىس ۋە مۇتابىق (مۇۋاپىقلىق ۋە ماسلىق)، مۇتەزادد (زىت ياكى زىت مەنىلىك)، مۇتەشاكىل (شەكىلداشلىق)، مۇستەئار (نەقىل)، مۇكەررەر (تەكرار)، مۇزدەۋەج (جۈپ، جۈپلۈك؛ ياپىسا)، مۇ- سەججەئ (قاپىيە، قاپىيەداشلىق)، مۇۋازەن (يانداش، تەك، باراۋەر)، مۇنجەمەد (قاتما، قاتقان)، مۇسەلسەل (يۈرۈشلەشكەن، راۋان، باغلاش- قان)، مۇرەددەف (يانداشقان)، ئۇلۇۋۇۋەن (روشەن، ئاشكارا)، مۇستەۋي (ئوخشاش، تەكشى)، مۇۋەششەھ (شېئىرىي مىسرالارنىڭ باش ۋە ئا- خىرقى ھەرپلىرىدە ياكى بوغۇملىرىدا بولىدىغان قاپىيەداشلىق)، مەقتەئ (شېئىرنىڭ ياكى شېئىرىي ئەسەرنىڭ ئاخىرقى بېيىتى، تۇگەللىمە)، مۇۋەسسەل (ئۇلانما، چې- تىلما)، مۇخەللەئ (ئاجىز، سۇس)، مۇسەممەن (ھەربىر غەزەلنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدا بولىدىغان قاپە- يىداشلىق)، مۇستەجەل (ئۆزگىرىشچان، تۇراقسىز)، مۇزەممەن (؟)، زۇل ـ قافىيەتەين (قوش قاپىيەلىك شېئىر)، مەقلۇب (ئۆزگەرتىل- گەن، تەتۇر) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

ئەمما، سۆزۈم ئالىيراق، يەنى ھەممىگە ئوبدان كۆرۈنگەي دېسەك، سۆزنى كۆپرەك ئىستىئارە (ئوخشىتىش يولى ئارقىلىق كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىلگەن سۆز ياكى ئىبارە) بىلەن سۆزلە. ئىستىئارەنى ئىمكان بار مەۋجۇت شەيئىلەرگە قارىتىپ ئىشلەت. ئەلۋەتتە، مەدھىيە شې- ئىرلىرىدا ئىستىئارە كەمرەك ئىشلىتىلگەي. غەزەل ۋە بېيىتلارنى ئاسان، يېقىملىق سۆزلەر ۋە ئاممىباب قاپىيەلەر بىلەن بېزە. ئەرەبچە ياكى چۈشىنىش قىيىن بولغان ئاجايىپ ـ غارايىپ سۆزلەرنى ئىشلە- تمىتىن ساقلان. شېئىرلىرىڭ ئاشىقلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا مۇۋا- پىق، پادىشاھلارغا لايىق ھەمدە يېقىملىق ۋە گۈزەل، شېرىن ماقالىلار ۋە دىلكەش مىسالىلار بىلەن زىننەتلەنگەي! بۇنداق شېئىر خاسۇ ئامىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ ھەم ئەل ئىچىدە پاتلا مەشھۇر بولىدۇ.

ئېغىر شەكىلدە ۋە مۇرەككەپ ئاروز ۋەزىنىدە زىنھار شېئىر ئېيتما. ئەگەر بىراۋ ئاروز ۋەزىنىدىكى شېئىرنى خالىسا، ئاروز ئىلمىنى ياخشى ئۆزلەشتۇرۇشى شەرت. ھەرقاچان شائىرلىق ئىلمە-

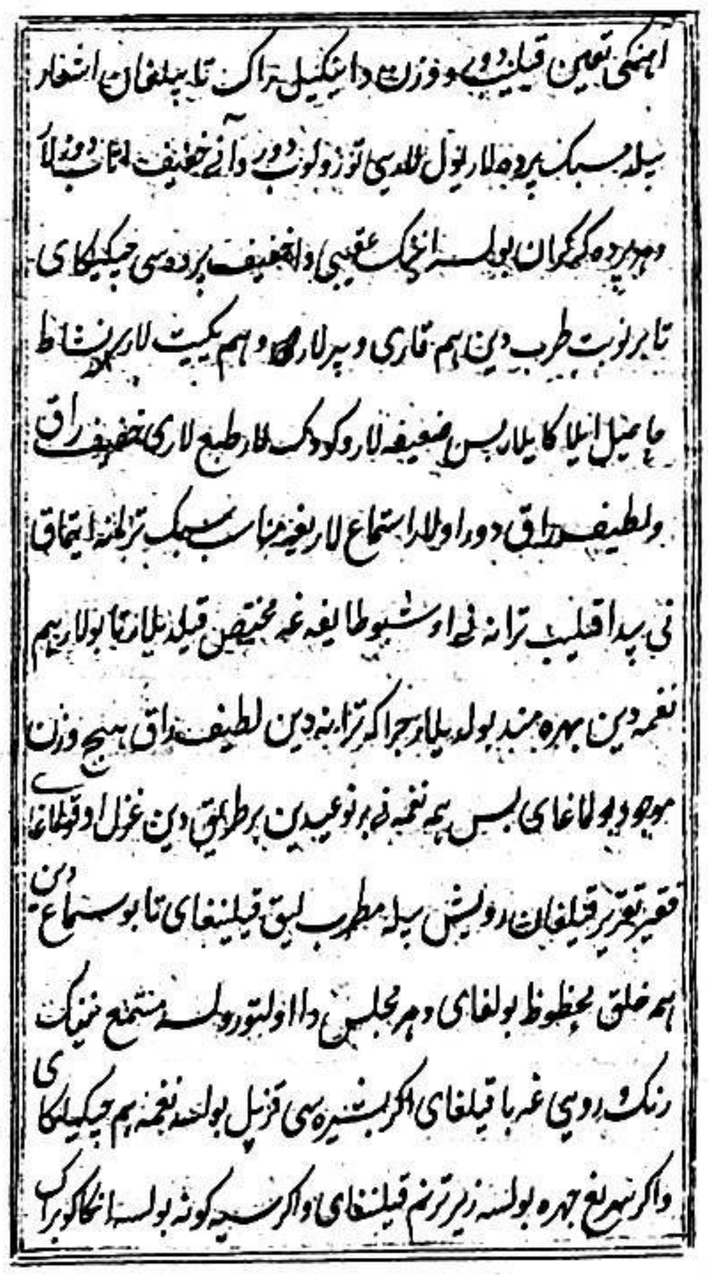

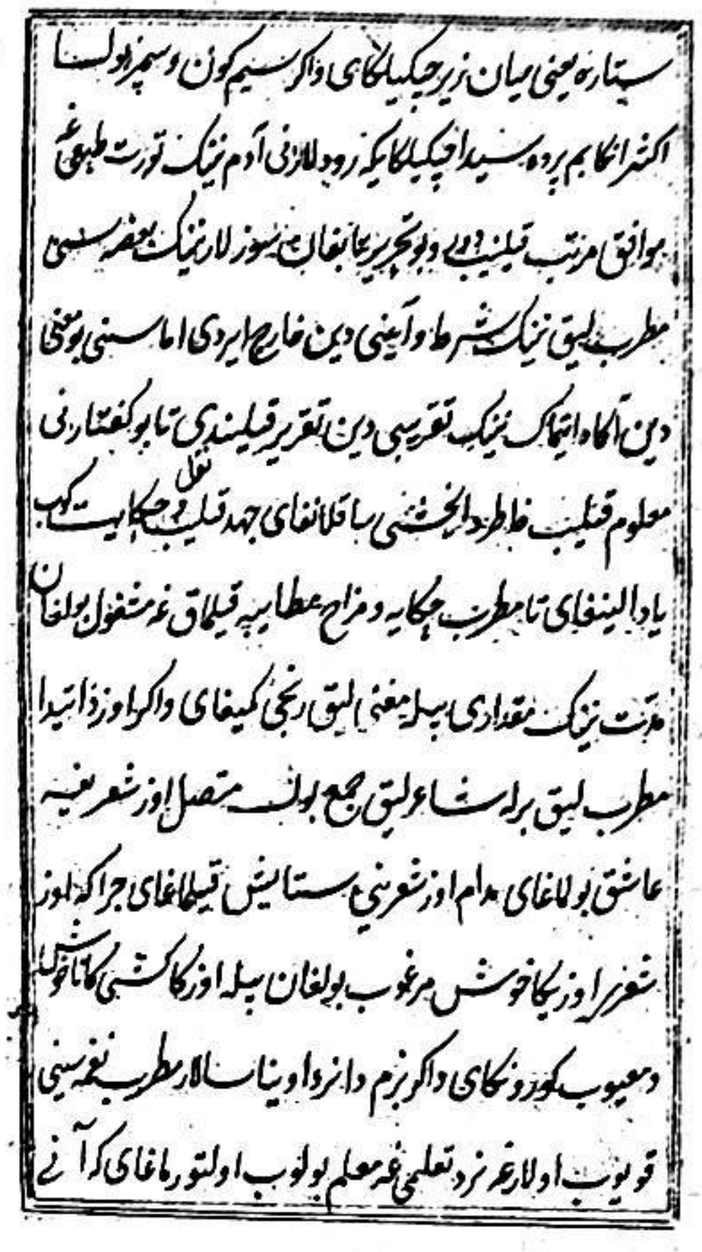

نى ۋە شېئىرىي بىلىملەرنى پۇختا ئۆگەن. ئەگەر شائىرلار ئارىسىدا ئىمتىھان يا مۇنازىرە بولۇپ قالسا، خىجالەتكە قالمايسەن. بولۇپمۇ پارسىلارنىڭ ئاروز ئىلمى دائىرىلىرىگە ئالاقىدار ھەزەج، رەجەز، رەمەل، ھەزەجى مەكفۇف، ھەزەجى ئەخرەب، رەجەزى مەتۋىي، رەملى مەخبۇن، مۇنسەرىھ، خەفىف، مۇزارىئى ئەخرەب، مۇقتەزەب، سەرىئ، مۇجتەس، مۇتەقارىب، قەرىبى ئەخرەب، تەۋىل، زەرىبى قاتارلىق ئون يەتتە بەھرنى ياخشى ئىگىلە ۋە ئوبدان چۈشەن. يەنە مەدھىيە، غەزەل، ھەجۋىي ۋە مەرسىيە ياكى دۇئا ـ مۇناجاتتا بولسۇن، ئېيتقان ھەربىر سۆزۈڭنى كامالەتكە يەتكۈز. ھەرگىز نۇقسانلىق ۋە كەم ـ كوتا يازما. نەزمدە ئېيتىلغان سۆز نەسرىدە ئېيتىلمىسۇن، چۈنكى نەسر پۇقرا غا ئوخشايدۇ، نەزم پادىشاھقا ئوخشايدۇ. پۇقرانىڭ تونى پادىشاھقا ياراشماىدۇ. يازغان غەزىلىڭ ياكى ئېيتقان سۆز ـ ئىبارىلىرىڭ شاھلارغا لايىق ۋە يالتىراپ تۇرىدىغان گۆھەر مەسەللىك بولغاي. بىراۋنى مەدھىيەلىگەندە جەسۇر، شىجائەتلىك ۋە ئالىيجاناب بول. مەدھىيەڭ ھەر كىشىنىڭ لايىقىدا ـــ مەدھىيەلەنگۈچىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىگە يارىشا بولغاي. ئۆمرىدە بىلىگە قەلەمتىراش قىسمىغان كىشىنى ھەرگىز ـ مۇ «شەمشەر بىلەن پىلنى، ئوقيا بىلەن قىلنى يارغان» دېمە. ئۆمرىدە ئېشەككە مىنىپ باقمىغان كىشىنىڭ ئېتىنى «دۇلدۇل، تۇلپار ياكى قارا يورغىغا ئوخشايدۇ» دەپ ماختىما. بىراۋنى مەدھىيەلىمەكچى بولساڭ، ئاۋۋال شۇ كىشىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ۋە مەرتىۋىسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، مەدھىيەلەشكە ئەرزىگۈدەك قانداق ئار ـ تۇقچىلىقىنىڭ بارلىقىنى ئوبدان بىل. شائىر ئۇچۇن مەدھىيە ـ لەنگۈچى ۋە ماختالغۇچىنىڭ تەبىئىتىدىن، يەنى مىجەز ـ خاراكتېرى ۋە ئىقتىدارىدىن خەۋەردار بولماق، ئۇنىڭ تەبىئىتىگە خۇش كېلىدىغان نەرسىنى بىلمەك ۋاجىپتۇر. ئومۇمەن، كىشىنى شۇنداق سۆز بىلەن مەدھىيەلىگىنكى، ھەربىر سۆزۈڭ مەدھىيەلەنگۈچىنىڭ كۆڭلىگە ياقسۇن؛ مەدھىيەلەنگۈچىنىڭ ھەربىر ئىشىمۇ سېنىڭ مەدھىيەلىشىڭگە ئەرزىيدىغان بولسۇن.

ئەي ئوغۇل، ئىمكان بار ھىممەتسىز بولما، يەنى شېئىردىيەت سەھىپىسىدە ئارتۇقچە كەمتەرلىك قىلىپ كەتمە. يازغان قەسىدىلىرىڭدە ئۆزۈڭنى تۆۋەن تۇتۇپ «بەندە»، «خادىم» (مەن سېنىڭ قۇلۇڭ، چاكىرىڭ) دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلەتمە. ناۋادا مەدھىيەڭدە شۇنداق سۆزلەرنى ئىشلىتىش لازىم تېپىلسا، يەنى مەدھىيەلەنگۈچى ئەرزىسە، دېسەڭ بولىدۇ. ئەمما، ھەجۋىي، يەنى مەسخىرىلىك ئىبارىلەرنى ئېيتىشنى ئادەت قىلما. سۇنمىسۇن دېسەڭ، كوزىنى سۇغا تاشلىما. گەرچە شېئىردا مۇبالىغە سەنئەت ھېسابلانسىمۇ، يالغاننى، يەنى مۇبالىغىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتـ

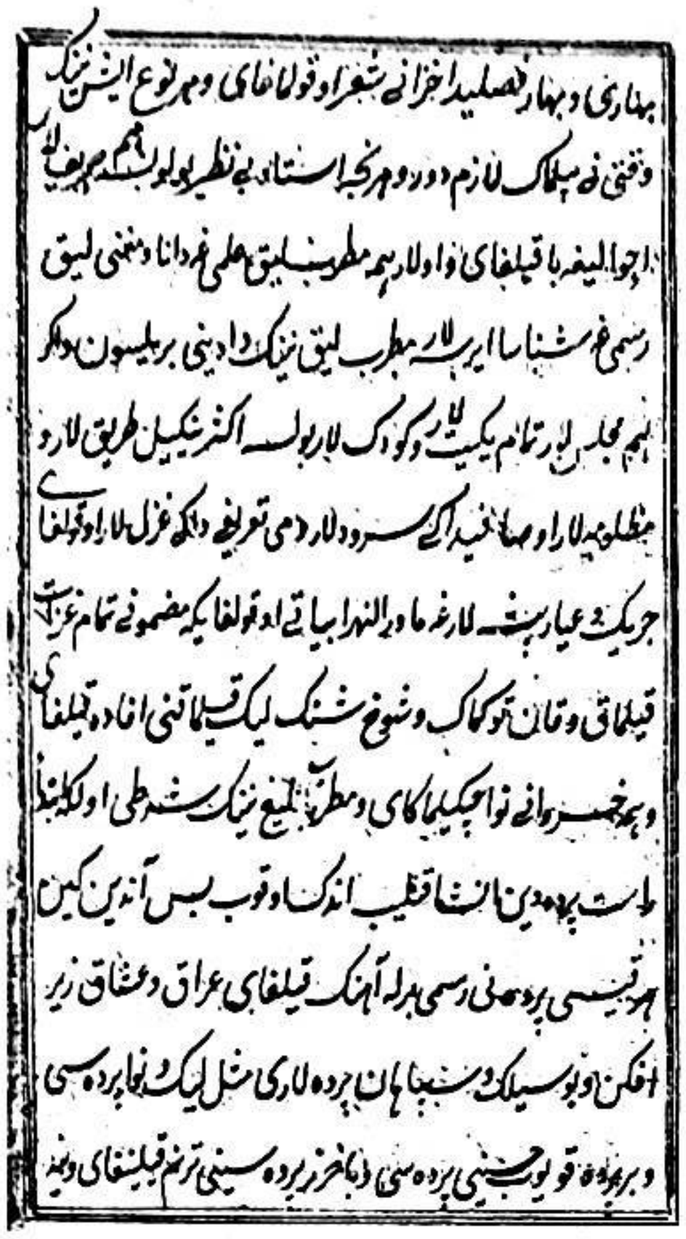

مە. غەزەل ۋە مەرسىيە مەلۇم بىر ئۇسلۇبتا ئېيتىلغان بولسا، ھەجۋىي ۋە مەدھىيە تۇرىدىكى شېئىرلار باشقا بىر ئۇسلۇبتا ئېيتىلغاي. ئەگەر ھەجۋىي شېئىر يازماقنى ئىراده قىلساڭ، چەكتىن ئاشۇرۇۋەتمە، سۆز ـ ئىبارىلەر لايىقىدا بولغاي. ھەرقانداق سۆزنى ئۆزۈڭ بىلمىدىغان، ئۆ ـ زۈڭگە خاس ئۇسلۇبتا بايان قىل. ھەرگىزمۇ باشقىلارنىڭ ئۇسلۇبىنى دوراپ قالما. ئۇنداق بولمىغاندا پىكرىڭ چەكلىنىپ قالىدۇ. مەلۇم دائىرە ئىچىدە تۇرۇپ قالساڭ، تەرەققىي قىلالمايسەن. ئەمما، ۋاقتى يېتىپ شائىرلىق تەرىقىغە قادىر ۋە رەسىم ـ قائىدىلەرگە ماھىر بول ـ ساڭ، يەنى ھەقىقىي شائىر بولالىساڭ، ئۇ ھالدا تالانتىڭنى جارى قىل ـ دۇرۇپ، مەنە خەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى ئاچ. بىرەر يەردە غەيرىي سۆز ۋە مەنىنى ئاڭلىساڭ، بۇ سۆز ۋە مەنە سېنىڭ كۆڭلۈڭگە ماقۇل ۋە مەرغۇپ چۈشسە، ئۇنى قوبۇل قىلىپ، ئاڭلىغىنىڭ، قوبۇل قىلغىنىڭ بويىچە ئەمەس، بەلكى باشقا ئورۇندا، باشقىچىرەك تۈستە ئىستېمال قىل. مەسىلەن، مەدھىيەدە ئاڭلىغان ياكى كۆرگەن بولساڭ، ھەجۋىيە ـ دە، ھەجۋىيدە ئاڭلىغان ياكى كۆرگەن بولساڭ، مەدھىيەدە ئىشلەت.

قاچانكى بۇ سۈپەتنى، يەنى شائىرلىقنى ئۆزۈڭگە كەسىپ قىلغان بولساڭ، ھەر ۋاقىت ئۈستىباش ۋە ئاياغلىرىڭنى پاكىز تۇت. دائىم خۇ ـ شال، كۆلكە چىراي، شېرىن سۆز، خۇشخۇي بول. ئاجايىپ ـ غارايىپ ھېكايىلەرنى، نادىر ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ياد ئال.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر!

ئوتتۇز ئالتىنچى باب
سازەندىلىك قائىدىلىرىنىڭ بايانى

ئەي ئەقىللىك پەرزەنتىم، سۆيۈملۈك ئەزىزىم، ئەگەر نەغ ـ مىكەشلىك قىلساڭ، روھلۇق ۋە خۇشخۇي بول. ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى ئىمكان قەدەر ھەمىشە پاكىز تۇت. كىيىملىرىڭنى پاكىز كىي. بەدىنىڭ خۇشبۇي، تىلىڭ تاتلىق، سۆزۈڭ يېقىملىق بولسۇن. بەزمىدە چىرايىڭ تۇتۇلۇپ قالمىسۇن. نەغمە قىلغاندا تامام ئې ـ غىر پەدىگە چېلىۋەرمە، ھەممىسى يەڭگىل پەدە بولۇپمۇ قالمە ـ سۇن. چۈنكى، ئىنسان تەبىئىتى بىر خىل بولمايدۇ. كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى ئوخشاش بولمىغىنىدەك، تەبىئىتىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ سەنئەتنىڭ ئىجادچىلىرى ۋە ئا ـ ھاڭنى تۇرگە ئايرىغۇچىلار رەڭگارەڭ پەدىلەر ۋە خىلمۇ خىل ئو ـ يۇنلارنىڭ تەرتىپىنى تۇزۇپ چىققان:

ئۇلار پادىشاھلار مەجلىسىدە ئاۋۋال داستانغا، ئاندىن كېيىن ئېغىر ۋە چوڭ پەدىلەرگە چالماقنى بەلگىلىگەن. تا شۇ تەرىقە

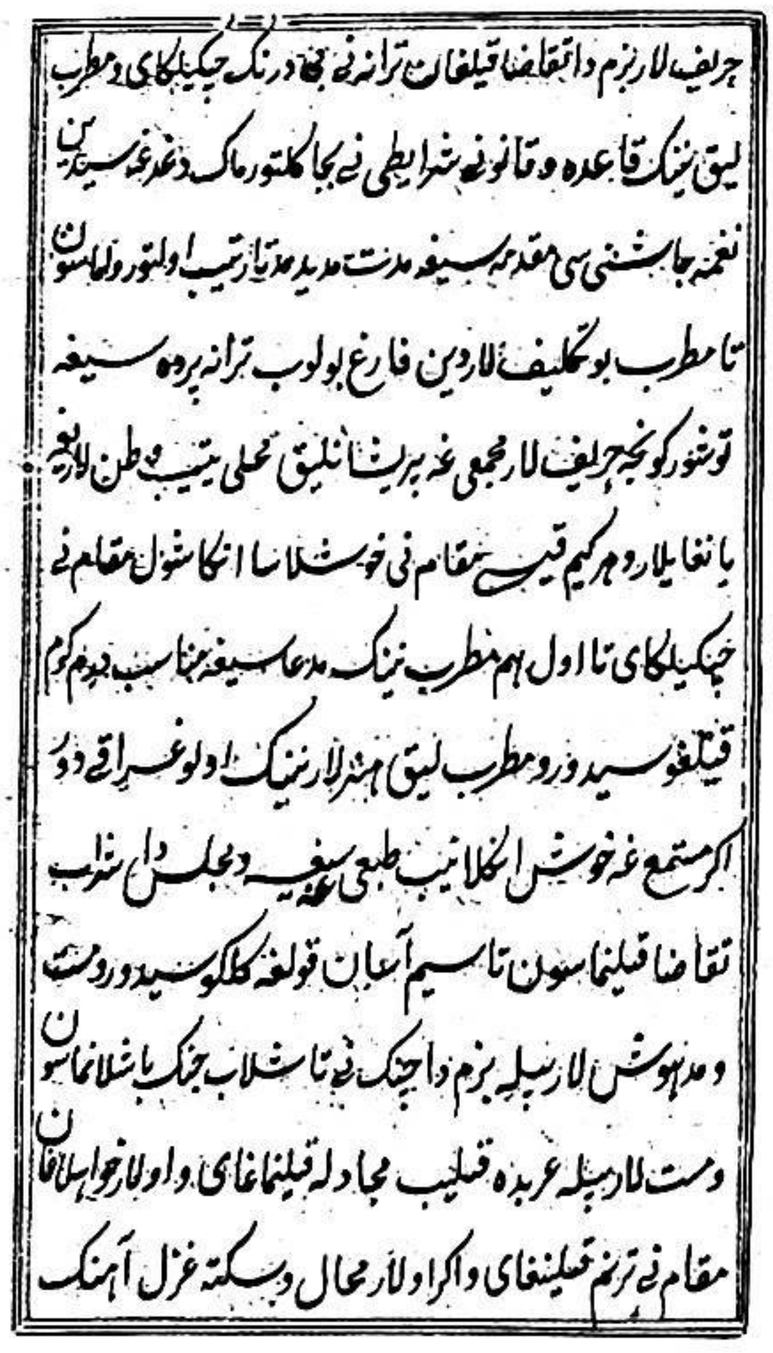

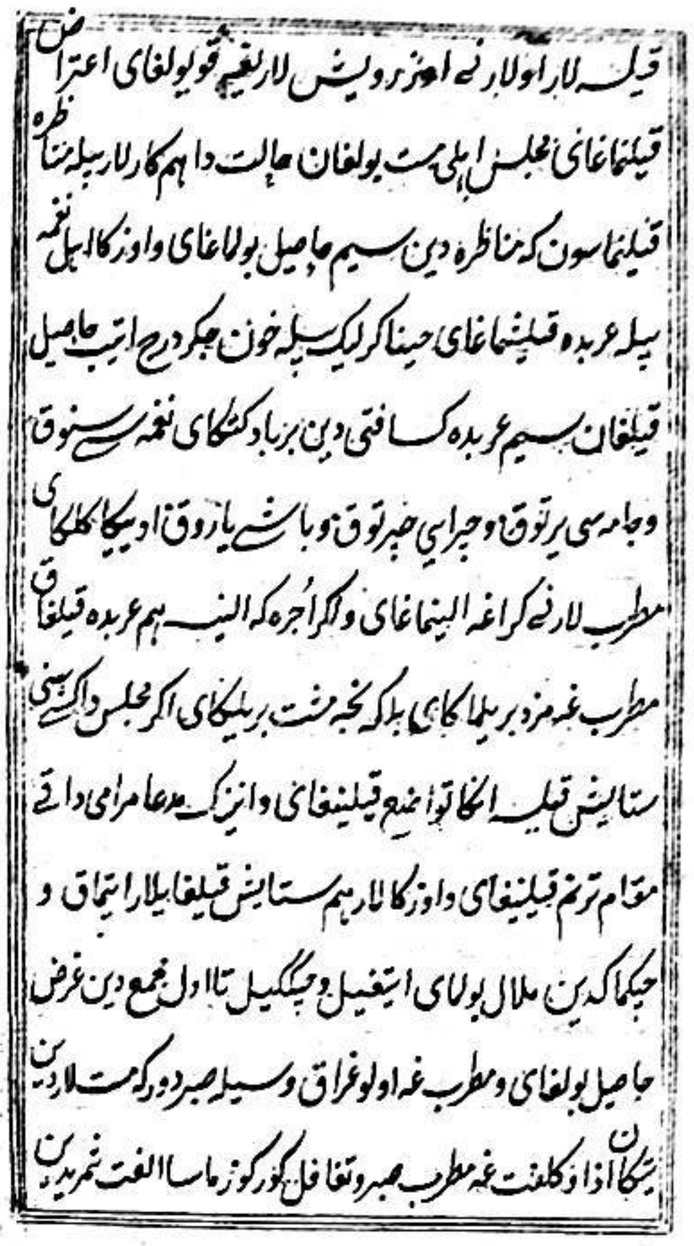

بىلەن ناخشا ـ كۇي ئىيتماقنى تەرتىپكە كىرگۈزگەن ۋە بۇ تەرتىپكە «راھ» (يول) دەپ ئات قويۇشقان. «راھ» دەپ ئاتالغان بۇ كۇي ـ نەغمىلەر چوڭلار ۋە ئەربابلارنىڭ تەبىئىتىگە بەكمۇ مۇۋاپىق كەلگەنىدى. ئەمما، ھەممە خەلقنىڭ يېڭى، بەھرىلىنىش ئادىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، مۇزىكا ئۇستازلىرى پەرقلەندۇرۇپ چوڭلار ۋە ئەربابلارنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان كۇي تەرتىپىنى تۇزدى؛ ياشلار ـ يىگىتلەرنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان كۇي ـ ئاھانگىنى تەيىن قىلىپ، بۇنى ۋەزنى يەڭگىلرەك شېئىرلار ۋە شوخ ئاھاڭ ـ پەدىلەر بىلەن بېزەپ «خەفىف» (يەڭگىل، يەڭگىل كۇي) دەپ ئاتىدى. شۇڭا، نەغمە قىلغاندا ئاۋۋال ئېغىر، يەنى چوڭ پەدىگە، ئاندىن ئۇلاپلا «خەفىف»، يەنى يەڭگىل پەدىگە چالغان تۇزۇك. شۇنداقتا، بىر نۆۋەتتىلا ھەم قېرىلار ۋە ئەربابلار، ھەم يىگىتلەر ھۇزۇر ئالالايدۇ. بەس، ئايالالار ۋە گۆدەكلەرنىڭ تەبىئىتى يەڭگىل ۋە نازۇك كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ياقتۇرۇپ ئاڭلىشىغا مۇناسىپ كېلىدىغان يېنىك كۇيلەرنى ئىجاد قىلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇشبۇ تائىپە ھەم ئۆز تەبىئىتىگە لايىق نەغمىدىن بەھرە ئالالايدىغان بولدى. چۈنكى، «تەرانە»دىن يېقىملىقراق ھېچ «ۋەزىن» (كۇي) بولمىسا كېرەك. ئەمما، ھەممە نەغمە بىر تۇردە-كى ئاھاڭدا چېلىنمىغاي ۋە بىرخىل غەزەل ئوقۇلمىغاي. يېقىر ئىيتقان رەۋىش بىلەن نەغمە قىلىنغاي، يەنى سورۇن ئەھلىگە ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئىتىگە قاراپ ئوخشىمىغان كۇيلەرگە چالماق ۋە ئىيتماق لازىمدۇر. شۇنداقلا ھەممە خەلق نەغمە ـ ناۋادىن تەڭ ھۇزۇر ئالالايدۇ.

ئەمما، نەغمىكەش ھەر مەجلىستە مەجلىس ئەھلىنىڭ رەڭگىرو-يىغا دىققەت قىلىپ ئولتۇرغاي. ئەگەر ئىشتكۇچىنىڭ، يەنى نەغمە ئاڭلىغۇچىنىڭ بەشىرىسى قىزىل بولسا، كۇي بوم ـ يۇقىرى پەدە-گە چېلىنغاي؛ ئەگەر چېھرى سېرىق بولسا، سۇس ـ يېنىك پەدىگە چېلىنغاي؛ ئەگەر قارىغا مايىل بولسا، ئۇنىڭغا كۆپرەك ئوتتۇرا ھال پەدە چېلىپ بېرىلگەي؛ ئەگەر ئاق يۇزلۇك ۋە سېمىز بولسا، ئۇنىڭغا ھەم كۆپرەك بوم ـ يۇقىرى پەدە چېلىپ بېرىلگەي. چۈنكى، مۇزىكا ئەسۋابلىرى، يەنى چالغۇلار ئادەمنىڭ تۆت خىل مىزاجىغا مۇۋا-پىقلاشتۇرۇلۇپ تەرتىپلەنگەندۇر.

يۇقىرىدا دېيىلگەن سۆزلەرنىڭ بەزىسى نەغمىكەشلىكنىڭ شەرتى، تەرتىپ ـ مىزانلىرىدىن تاشقىرى بولسىمۇ، ئەما سېنى بۇ مەنىلەردىن خەۋەردار قىلىش ئارزۇسىدا بايان قىلدىم. دېگەنلە-رىمنى ئوبدان ئاڭلاپ، خاتىرەڭدە ياخشى ساقلا. يەنە تېرىشىپ ريۋا-يەت ۋە ھېكايىلەرنى كۆپلەپ يادلا. نەغمىكەش ريۋايەت ۋە ھېكايە-لەرنى كۆپ بىلسە، ئارىلىقتا ھېكايە ئېيتماق ۋە ھەزىل ـ چاقچاق

قىلماق بىلەن بىر ئاز بولسىمۇ ئارام تاپالايدۇ.

ئەگەر بىراۋنىڭ ئۆز زاتىدا نەغمىكەشلىك بىلەن شائىرلىق قابىلىيىتى تەڭ مەۋجۇت بولسا، نەغمە قىلغاندا، ياخشىسى، ھەمىشە ئۆزىنىڭ شېئىرىغىلا ئاشىق بولۇۋالمىسۇن، يەنى ئۆزىنىڭ شېئىرىنىلا ئېيتىپ تۇرۇۋالمىسۇن. ئۆزىنىڭ شېئىرىنى ئۆزى ماختىمىسۇن. چۈنكى، ئۆزىنىڭ شېئىرى ئۆزىگە مەرغۇپ كۆرۈنگىنى بىلەن ئۆزگە كىشىگە مەرغۇپ كۆرۈنۈشى، يېقىملىق ئاڭلىنىشى ناتايىن.

ئەگەر بەزمىدە مېھمانلار شاھمات ئويناۋاتقان بولسىمۇ، نەغمەكەش نەغمىسىنى توختاتمىسۇن، يەنى شاھماتقا قىزىقىپ ياكى ئۇستاتلىق قىلىپ، نەغمىنى توختىتىپ قويىدىغان ئىشنى قىلمىسۇن. چۈنكى، ساھىبخانا ئۇنى، يەنى نەغمىكەشنى پەقەت مېھمانلارغا نەغمە قىلىپ بېرىشكە چاقىرغان، شاھمات ئويناشقا چاقىرمىغان.

ئەگەر ناخشا ئوقۇماق ياكى ئۆگەنمەكنى ئىرادە قىلساڭ، ۋەزىن ـ ئاھاڭنى خاتىرەڭدە ياخشى ساقلا. ۋەزىندىن خالىي، يەنى ۋەزىنگە چۈشمەيدىغان غەزەل ياكى كۈيلەرنى ئېيتقۇچى بولما. ۋەزىنسىز ئېيتىلغان شېئىر ياكى كۈي ئۆزۈڭگە خۇش ئاڭلانغىنى بىلەن ئۆز گىلەرگە خۇش ئاڭلانماسلىقى مۇمكىن.

ئەگەر كۆڭلۈڭ بىراۋنىڭ ئىشقىغا مەپتۇن، ئۇنىڭ ۋىسالى ئارزۇسىغا مۇپتىلا بولغان تەقدىردىمۇ ئۆز ھال ـ ئەھۋالىڭنى بىلدۈرىدىغان شېئىر ـ غەزەللەرنى ئېيتقۇچى بولما. بۇنداق شېئىر ـ غەزەل ئۆزۈڭگە تېتىغان بىلەن ئۆزگىلەر ـ گە تېتىمايدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ناخشا ـ كۈي ئۆزگە مەنىلەردە، يەنى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان بېيىت ـ ئاھاڭلاردا ئېيتىلغاي! بۇنىڭ ئۈچۈن بېيىت ۋە غەزەللەرنى ـــ پىراقلا، ۋىسالغا، ۋاستە ـ چىگە، ساباغا، مالامەت ۋە قەھر ـ غەزەپكە، رەت قىلماقلا، مەنئى ۋە مەقبۇلغا، ۋاپاغا، جاپاغا، ئېھسان ۋە ساخاۋەتكە ھەمدە ئۇشبۇ مەنـ ـلەرگە ۋە ئۇنىڭ ھەربىرىگە مىسال بولالايدىغان شېئىرلارنى كۆپلەپ يادقا ئالماق لازىمدۇر. يەنە ۋاقىت ـ پەيتكە، پەسىلگە مۇۋاپىق كېـ ـلىدىغان بېيىتلار، مەسىلەن، كۈز پەسلى، قىش پەسلى، باھار پەسـ ـلى ۋە ياز پەسلى دېگەندەك، ھەر پەسىلنىڭ ئۆز مەۋسۇمىغا مۇناسىپ غەزەللەر ئاھاڭغا سېلىنىپ ئوقۇلغاي. كۈز پەسلىدە باھارغا، باھار پەسلىدە كۈزگە تەۋە شېئىرلار ئوقۇلمىغاي. قىسقىسى، ھەر ـ قانداق ئىشنىڭ ۋاقتى ـ پەيتىنى ئوبدان بىلمەك، ھەرقانچە ئۇستا ۋە تەجرىبىسىز ماھىر بولغان تەقدىردىمۇ، مېھمانلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا باقماق لازىمدۇر. ناۋادا مېھمانلار نەغمىكەشلىك ئىلمىگە دانا، ساز ـ مۇزىكىدىن خەۋەردار كىشىلەر بولسا، نەغمىنى ئۆز تەرتىپىدە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنلىماق كېرەك. ئەگەر مەجلىس

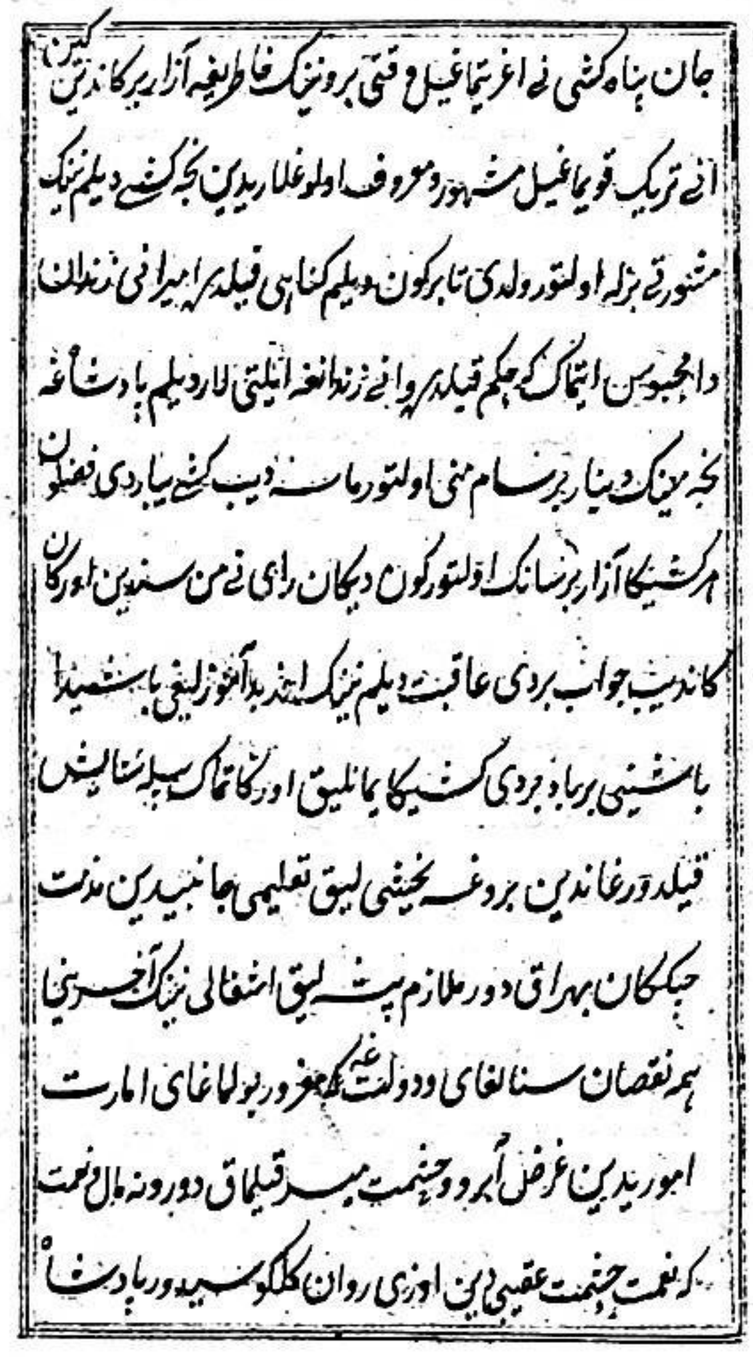

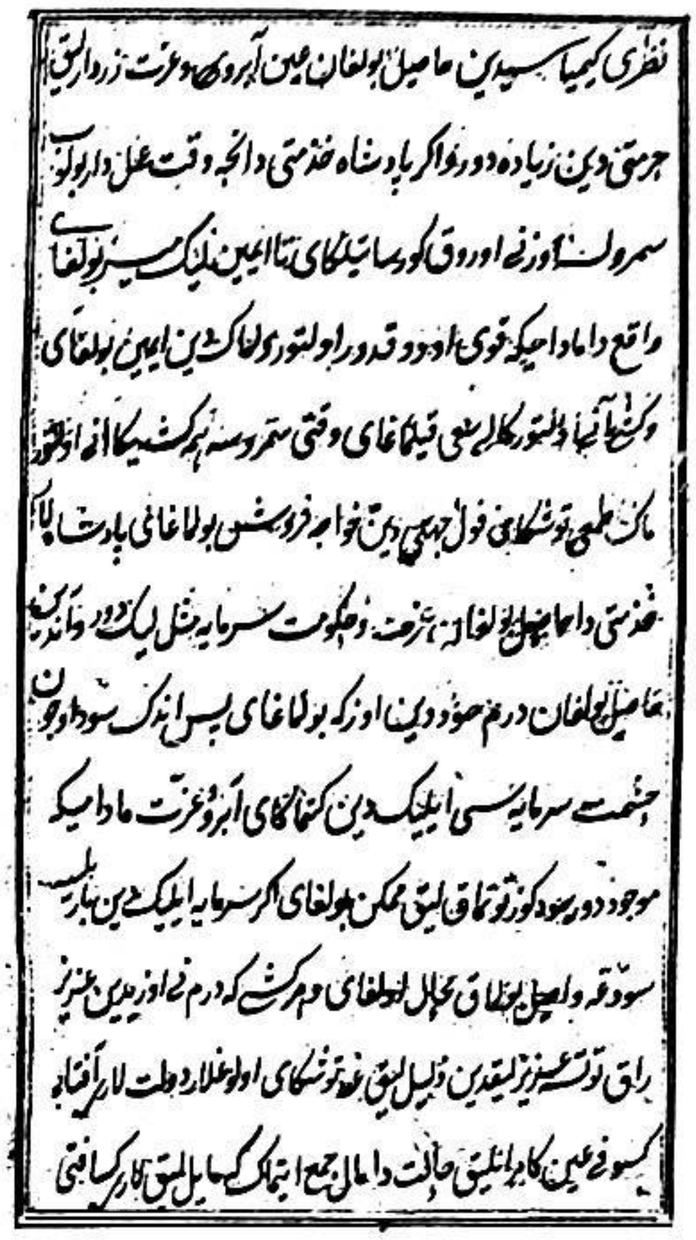

ئەھلى تامام يىگىتلەر ۋە گۈزەكلەر بولسا، كۆپرەك يەڭگىل، شوخ كۆيلەرنى ۋە خوتۇن ـ قىزلارنىڭ سۆيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن ناخشىلار ـ نى، مەي تەرىپلەنگەن غەزەللەرنى ئوقۇماق كېرەك. ئەگەر مەجلىس ئەھلى لەشكەر ۋە پالۋانلاردىن بولسا، باتۇرلۇقنى، جەڭگاۋارلىقنى، چاققانلىقنى مەزمۇن قىلغان ماۋەرائۇننەھر بەيىتلىرىنى ئوقۇماق كېرەك. ئەمما، باشتىن ـ ئاخىر پادىشاھلارغا خاس شاھانە كۆيلەرگە چېلىنمىغاي.

نەغمىكەش ـ سازەندىلىكنىڭ شەرتى شۇكى، ئاۋۋال «راست» پە ـ دىلەردىن ئازراق چېلىپ ۋە ئوقۇپ، ئاندىن كېيىن ھەرقايسى پەدىنى ئۆز قائىدىسى بويىچە داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك. «ئىراق» ۋە «ئۇششاق»، «بۇسلىك»، «سىپاھان» پەدىلىرى ۋە «ناۋا پەدىسى»، «ھۈسەينى» پە ـ دىسى، «باخەزر» پەدىسى قاتارلىق ھەرقايسى پەدىلەرنى ئورۇنلىسۇن. يەنە بەزمىدە مېھمانلار تەقەززا قىلغان، يەنى بەكرەك ياقتۇرۇپ ئاڭلـ ـغان ياكى تەلەپ قىلغان كۆيلەرنى توختاتماي چالماق لازىمدۇر. نەغمـ ـكەش سازەندىلىكنىڭ قائىدە ـ قانۇنى ۋە شەرتلىرىنى بەجا كەلتۇرمەك ئارزۇسىدا كۈي مۇقەددىمىسىنى ئۇزۇندىن ئۇزۇن چالمىسۇن. سازەندە بۇ تەرتىپلەرنى ئادا قىلىپ، باشقا پەدىگە يۆتكەلگۈچە، مېھمانلارغا مەستلىك يېتىپ، ئۆيلىرىگە قايتىدۇ. شۇڭا، ھەركىم قايسى مۇقامنى ياقتۇرسا، شۇ مۇقامنى چالغان تۇ ـ زۇك. شۇنداقتا، ئىشتىكۈچى ھەم سازەندىنىڭ مۇددىئاسىغا مۇ ـ ناسىپ پۇل ئىنئام قىلىدۇ. سازەندىلىك ــ ھۈنەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسىدۇر. ئەگەر كۆپرەك تاپاۋەت قىلاي دېسەڭ، مېھمانلار ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان، مەجلىس ئەھلىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان پەدىلەرگە چال، مەجلىستە شارابنى كۆپ ئىچمە. بەزمىدە مەست ـ ئەلەسلەر بىلەن چاڭنى تاشلاپ جەڭ باشلىما، يەنى جېدەللەشمە. مەستلەر بىلەن چۈقان ـ سۈرەن قىلىشما، گەپ تالاشما. ئۇلار خالىغان مۇقامنى چال ۋە ئېيت. ئەگەر مېھمانلار تەڭشىلىپ قالغاندا، سېپىنىڭ چالغان ۋە ئېيتقىنىڭغا قۇلاق سالماي، ئۆزلىرى بىلگەن غەزەل ـ ئاھاڭغا توۋلىسا، ئۆز ھالىغا قويۇپ بەر، نارازـ ـلىق بىلدۈرمە. مەجلىس ئەھلى مەست بولۇپ قالغاندا، شېرىكـ ـلىرىڭ بىلەن مۇنازىرىلەشمە. مۇنازىرىدىن پايدا ھاسىل بولمايـ ـدۇ. باشقا نەغمىكەشلەر بىلەنمۇ جېدەللەشكۈچى بولما. بولمىسا، جاپا چېكىپ تاپقانلىرىڭ شۇ جېدەلنىڭ كاساپىتىدىن بەربات بو ـ لىدۇ؛ ساز سۇنۇق، كىيىمىڭ يىرتىق، چىرايىڭ جاراھەتلىك، بېـ ـشىڭ يېرىق ھالەتتە ئۆيگە قايتىشقا توغرا كېلىدۇ. سەمىگە بول ـ غايكى، سورۇن تارقىغاندا ھەرگىزمۇ كىراكەشلىك قىلما، يەنى سازەندىلەرنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىمەن دەپ ئاۋارە بولما؛ ئەگەر ئۇ

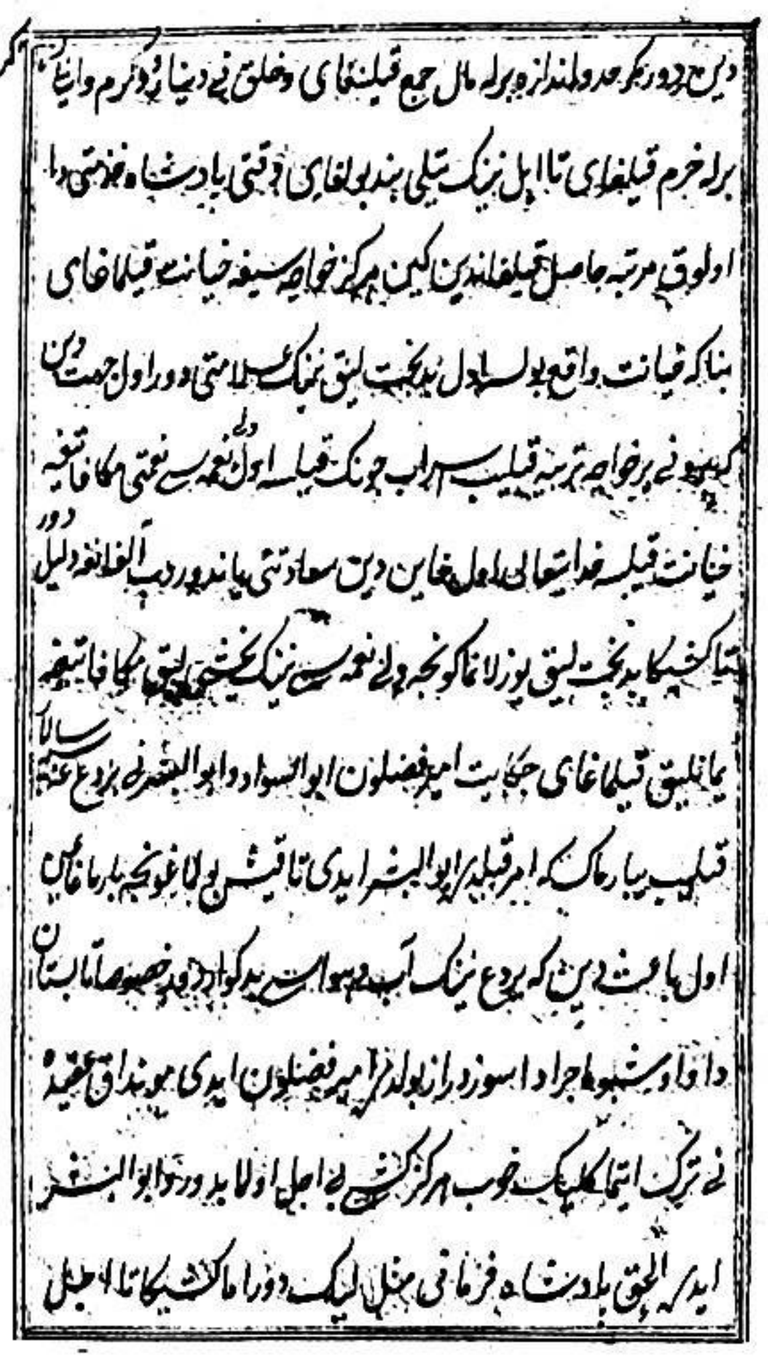

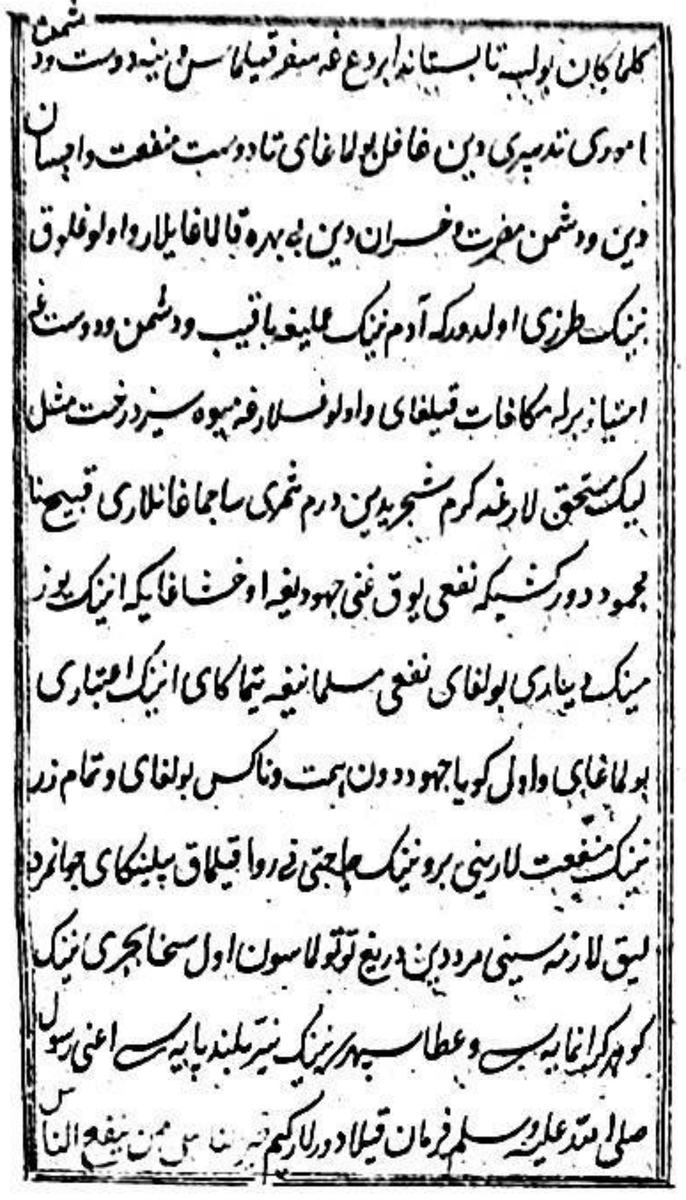

جەھدىلخور بولسا، ھەق بەرىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھەق ئورنىغا نەچچە مۇشت بەرسۇن.

ئەگەر مەجلىستە بىرەر كىشى سېنى ماختىسا، ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ياقتۇرىدىغان مۇقامنى ئورۇنلاپ بەر. شۇنداقتا ئۆزگىلەرمۇ سېنى ماختايدۇ. يىغىلىشتىن مەقسىتىم ھاسىل بولسۇن دېگەك، ئېيتماق ۋە چالماقتىن مالال بولماي ئېيتقىن ۋە چالغىن.

سازەندىلەر ئۈچۈن ئەڭ كاتتا يول ــ سەۋرچانلىق. سازەندە مەستلەردىن يەتكەن ئىزا ۋە كۆلپەتكە سەۋر ـ تاقەت قىلمىسا، ئۆلپەتچىلىك مەنپەئەتىدىن ئۈنۈم ھاسىل قىلالمايدۇ، كۆڭلى دائىم پېقىرلىق ھالەتتە ئۆتىدۇ.

سازەندە سورۇنلاردا كۆرمەس (قارىغۇ)، ئىشتىمەس (گاس) بولغاي. قىسقىسى، قۇلاق سېلىنمايدىغان، يەنى ئاڭلاشقا تېگىشلىك بولمىغان گەپ ـ سۆزلەرگە قۇلاق سالمىغاي ۋە نەزەر سېلىنمايدىغان جايغا قارىمىغاي. ناۋادا بىرەر جايدىن چىقىپ، يەنە بىر يەرگە بارسا، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ يۈرمەسۇنكى، بۇنداق سازەندە ھەمىشە سانىبخانىنىڭ زىياپىتىدىن خالي قالمايدۇ.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر!

ئوتتۇز يەتتىنچى باب
پادىشاھ مۇلازىمىتىدە بولماقنىڭ ئەدەپلىرى

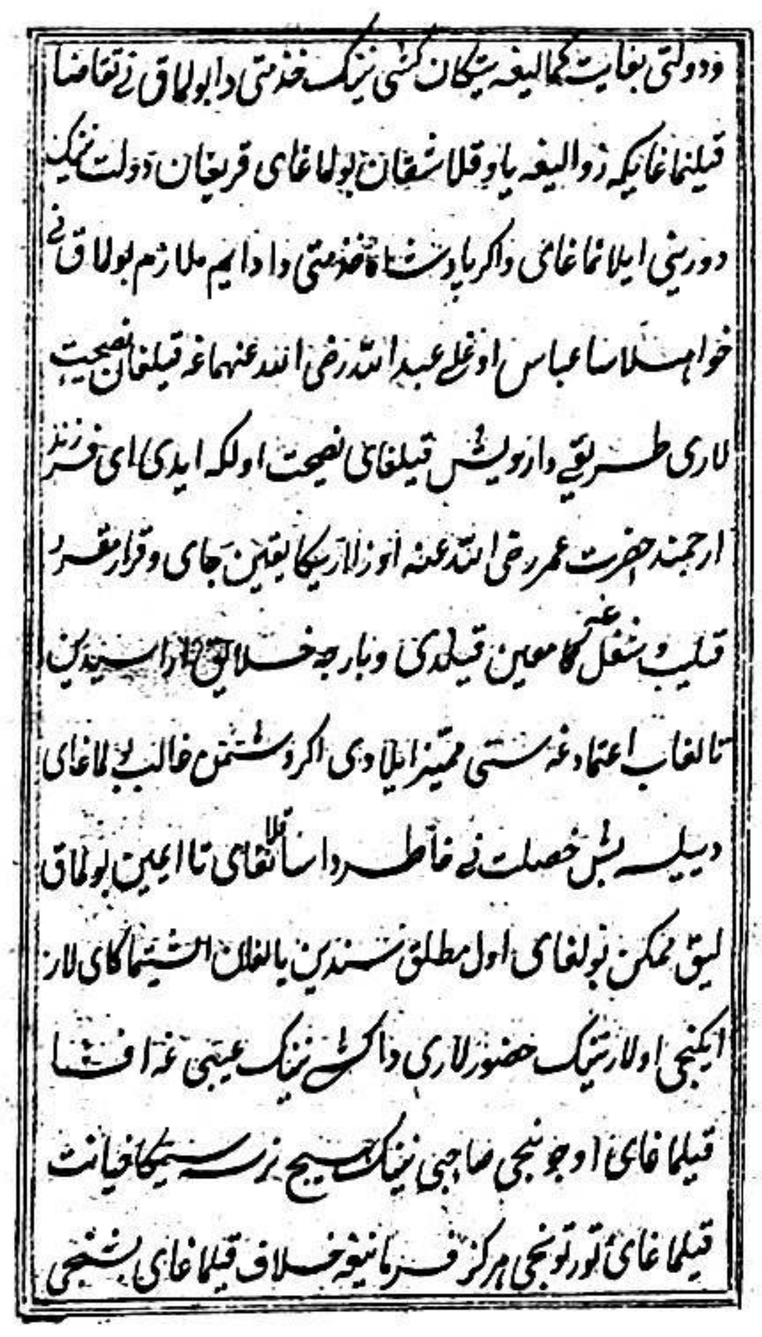

ئەي جېنىم پەرزەنتىم، ئەگەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولماقنى ئارزۇ قىلىدىكەنسەن، ئۇ ھالدا پادىشاھ سېنى ئۆزىگە ھەرقانچە يېقىن بىلسۇن، مەغرۇرلىنىپ كەتمە. ئىمكان بار پادىشاھنىڭ يېقىنچىلىقىدىن ئېھتىيات قىل. ئەمما، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدىن، يەنى پادىشاھقا خىزمەت قىلماقتىن قاچما. چۈنكى، پادىشاھقا يېقىن بولماقتىن يىراقلىق پەيدا بولىدۇ، پادىشاھقا خىزمەت قىلماقتىن يېقىنلىق ھاسىل بولىدۇ. ئەگەر پادىشاھ ساڭا مەرھەمەت قىلىپ، شەپقەت ـ ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ ئۆزىدىن خاتىرجەم قىلسىمۇ، زىنھار خاتىرجەم بولمىغىن. مىسرا: «كىمكى سېنى سەمرۇتۇر ئول ئۆلتۇرۇر». ھەرقانچە ئەزىز ۋە ھۆرمەت مەنزىلىگە مۇيەسسەر بولساڭمۇ، ئۆز ۋۇجۇدۇڭنىڭ ھەددىنى تونۇماقتىن غاپىل بولما. پادىشاھنىڭ مەقسەت ـ ئارزۇسىغا خىلاپ ھېچ سۆزنى ئېيتما ۋە ھېچ ئىشتا پادىشاھ بىلەن جېدەلىلەشكۈچى بولما. «ھەرقانداق كىشى پادىشاھ بىلەن مۇنازىرە قىلسا، ئەجىلىدىن ئىلگىرى ئۆلگۈسىدۇر؛ بىگىزگە مۇشت ئاتماق ئەخمەقلىقتۇر» دېگەن گەپ بار.

پادىشاھقا ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتىگە ياخشىلىق قىلماقتىن ئۆزگە

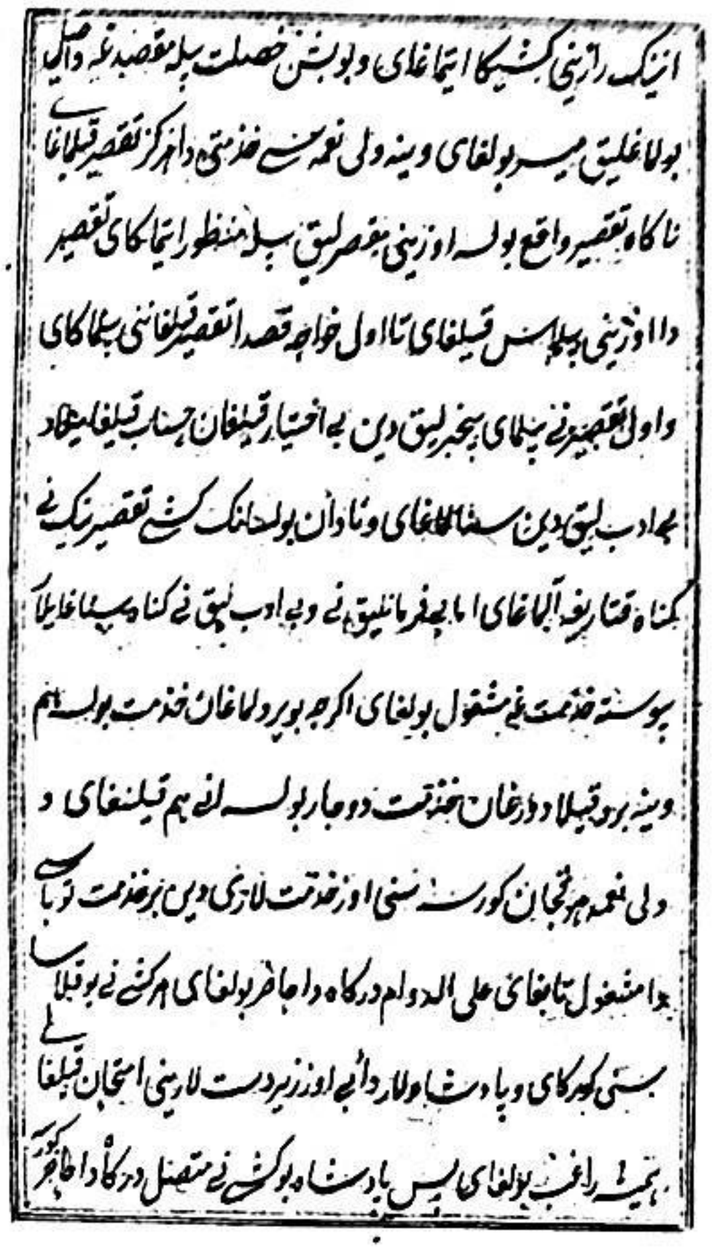

يولنى ئۆگەتمە، يەنى ئۇلارنى ياخشىلىققا ئۈندە. شۇنداق قىلسالڭ، ئۇلار - نىڭ ئېھسانى سائىسمۇ يېتىدۇ. ئەگەر يامانلىقنى ئۆگەتسەڭ، ئۇلاردىن سائىسمۇ يامانلىق يېتىدۇ. بۇ مەزمۇنغا توغرا كېلىدىغان مۇنداق بىر ھېكايەتنى ئىشىتكەنىدىم.

ھېكايەت: فەزلۇن ئۆز زامانىسىدا گەنجەگە پادىشاھ ئىدى. ۋەزىر ۋالان دەيلەمىي ئۇنىڭ خاس مەسلىھەتچىسى ۋە مەخپىي كېڭىشلىرىدە كېڭىشچىسى ئىدى. مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن بىرەرسىنى گۇناھ قىلغانلىق سەۋەبىدىن قولغا ئېلىش ياكى زىندانغا تاشلاش توغرا كەلسە، فەزلۇن ئۆزى قولغا ئېلىپ، زىندانغا تاشلاشقا ھۆكۈم قىلاتتى. بۇنداق چاغلاردا دەيلەمىي فەزلۇنغا: «ئەي پادىشاھ، جاھانپاناھ، كىشىگە ئازار بەرمە، قاچانكى بىراۋنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرگەن بولساڭ، ئۇنى تىرىك قويمىغىن» دەپ مەسلىھەت بېرەتتى. دەيلەمىينىڭ مەسلىھەتى بىلەن مەشھۇر ۋە تونۇلغان ئۇلۇغلاردىن بىرنەچچە كىشى ئۆلتۈرۈلدى.

بىركۈنى دەيلەمىي گۇناھ قىلدى. ئەمىر ئۇنى زىندانغا تاشلاشقا ھۆكۈم قىلدى. لەشكەرلەر ئۇنى تۈتۈپ زىندانغا قامىدى. دەيلەمىي: «نەچچە مىڭ دىنار بەرسەم، مېنى ئۆلتۈرمىسە» دەپ پادىشاھقا كىشى ئەۋەتكەنىدى، فەزلۇن: «ھەرقانداق كىشىگە ئازار بەرسەڭ، ئۆلتۈرگىن، دېگەن مەسلىھەتنى مەن سەندىن ئۆگەنگەنىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. ئاقىۋەت دەيلەمىينىڭ باشقىلارنى يامان ئىشقا ئۆگەتكىنى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقتى.

كىشىگە يامانلىقنى ئۆگەتمەك بىلەن ماختاشقا ئېرىشكەندىن، بىراۋغا ياخشى ئىش قىلىش توغرىسىدا تەلىم بېرىپ ئاھانەتكە ئۇچرىغان ياخشىراقتۇر.

خىزمەتكارلىقنىڭ ئاخىرىنى تامامەن نۇقسان دەپ بىل. نام - ئاتاقتا ئېرىشكەن ۋاقتىڭدا مەغرۇرلانما. ئەمەل - مەنسەپ تۇتماقتىن مەقسەت مال، نېمەت ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئابرۇي، نام - ئاتاق ۋە ھۆرمەتكە ئېرىشمەك ئۇچۇندۇر. چۇنكى، مال - نېمەت دېگەنلەر ھۆرمەت ۋە نام - ئاتاقنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئۆزى كېلىدۇ، پادىشاھنىڭ ئىلتىپات نەزىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. دېمەك، ھەقىقىي ئابرۇي ۋە ئىززەت پۇل - مال ۋە بايلىقنىڭ ھۆرمىتىدىن زىيادىدۇر. ئەگەر پادىشاھ خىزمىتىدە بىر مەزگىل ئەمەلدار بولۇپ سەمرىپ قالساڭمۇ، ئۆزۈڭنى ئورۇق كۆرسەتكىن، ساڭا ئەمىنلىك مۇيەسسەر بولغاي. قوي ئورۇق بولسا، ئۆلتۈرۈلمەكتىن ئەمىن بولىدۇ؛ ھېچ كىشى ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ھەرىكەت قىلمايدۇ. قاچانكى، سەمرىسە، ھەممە كىشى ئۇنى ئۆلتۈرمەكنىڭ پېيىدا بولىدۇ.

پۇل - مال ئۇچۇن غوجايىنىڭنى ساتقۇچى بولما. پادىشاھلار

بۇلغاي

خىزمەتىدە ھاسىل بولغان ئىززەت ۋە نام ـ ئەمەل سەرمايە مەسىلىسىدۇر. ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان دەرەم، يەنى پۇل ـ مالنىڭ ھەممىسى پايدىغا تەئەللۇقتۇر. بەس، ئازغىنا پايدا ئۈچۈن ئۇلۇغلۇق سەرمايىسى ئىلكىدىن كەتمەسۇن. ئىززەت ـ ئابرۇي مەۋجۇتلا بولىدىكەن، پايدىدىن ئۈمىد بار دېگەن گەپ. ئەگەر سەرمايە، يەنى ئىززەت ـ ئابرۇي ئىلكىدىن كەتسە، پايدىغا ئېرىشمەك مۇمكىن بولمايدۇ. ئەمما، ھەرقانداق كىشى پۇل ـ مالنى ئۆزىدىن ئەزىزرەك تۇتىدىكەن، ئەزىزلىكتىن خارلىقتا چۈشۈپ قالمدۇ. ئۇلۇغلار دۆلەتلىرى، يەنى نام ـ ئابرۇيى ۋە ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ مال ـ دۇنيا غەملىمەكنىڭ كويىدا بولمىدىكەن، پاتلا ھالاك بولمدۇ. شۇڭا، مال ـ دۇنيا غەملەشمۇ ئۆز چېكىدە، ئۆز ئەندىزىسىدە بولغىنى تۈزۈك. كىمكى «ئەلنىڭ تىلى مېنى يامان دېيىشتىن باغلانسۇن» دەيدىكەن، ئۇ ھالدا خەلقنى پۇل ـ مال ۋە كەرەم ـ ئېھسانلىرى بىلەن خۇشال قىلسۇن.

ۋاقتىكى، پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە ئەتۋارلىنىپ، كاتتا مەرتىۋە ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، غوجايىنىڭغا ھەرگىزمۇ خىيانەت قىلما. خىيانەت قىلماق ــ بەتبەختلىكنىڭ ئالامىتىدۇر. دەرھەقىقەت غوجايىن بىراۋنى تەربىيەلەپ، ئاسراپ چوڭ قىلغاندىن كېيىن، ئۇ كىشىنىڭ غوجايىنىغا خىيانەت قىلمىقى، گويا خۇدايتائالانىڭ ئۇ خائىندىن سائادەتنى قىلىۋەتكەنلىغىنىغا دەللىدۇر. ھەرقانداق كىشى بەتبەختلىككە يۈز لەنمەي، بەختسىز بولۇپ قالماي، دەيدىكەن، ئۇ ھالدا يىلمانلىق قىلمىسۇن.

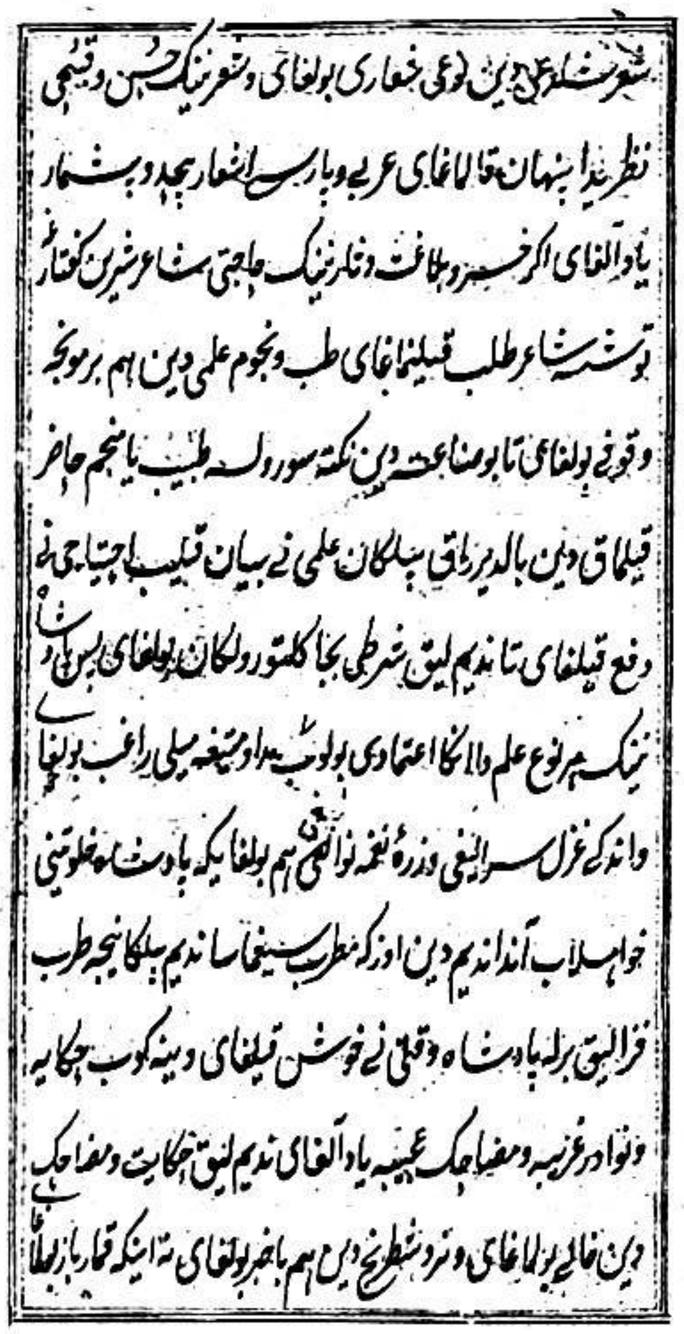

مۇناۋىتى

ھېكايەت: ئەمىر فەزلۇن ئەبۇسەۋاد ئەبۇلبەشەرنى باش قىلىپ ماندان قىلىپ، بەردۇئ ۋىلايىتىگە بېرىشقا بۇيرۇغانىدى، ئەبۇل ـ بەشەر:

ــ قىش بولمىغۇچە ئۇ جايغا بارمايمەن، سەۋەبى شۇكى، بەردۇئنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى تولىمۇ ناچاردۇر، بولۇپمۇ ياز پەسلىدە، ــ دېدى. ئۇشبۇ ماجرادا، يەنى بەردۇئقا بېرىش ـ بارماسلىق مەسىلىسىدە سۆز، تالاش ـ تارتىش ئۇزۇنغا سوزۇلدى.

ئەمىر فەزلۇن دېدىكى:

ــ ياخشىسى، بۇنداق قاراشتىن ۋاز كەچكىنىڭ ياخشى، كىشى ھەرگىزمۇ بىئەجەل ئۆلمەيدۇ!

ئەبۇلبەشەر ئېيتتى:

ــ ئەلھەق! پادىشاھنىڭ پەرمانى مۇقەددەستۇر. ئەمما، كىشىگە ئەجەل يەتمەي تۇرۇپ، ياز پەسلىدە بەردۇئقا سەپەر قىلماس.

يەنە دوست ۋە دۇشمەننىڭ ئىش ـ ھەرىكەت، تەدبىرىدىن غا-

پىل بولما. دوستلىرىڭ مەنپەئەت ۋە ئېھسياندىن، دۈشمەنلىرىڭ زىيان ـ زەخمەتتىن خالىي قالمىسۇن. ئۇلۇغلۇقنىڭ تەرزى ـــ ئادەمنىڭ ئىش ـ ئەمەللىرىگە بېقىپ، دۈشمەن بىلەن دوستقا پەرقلىق مۇئامىلە قىلماقتۇر. ئۇلۇغلارغا مېۋىسىز دەرەختەك ئېھسانىنى ئايىغانلار، ھەق ئىش قىلغانلارغا كەرەم دەرىخىدىن ئىلتىپات مېۋىسىنى چاچقۇ قىلـ ـمىغانلار قەبىھ ناكەستۇر. يۇز مىڭ دىنارى بولسىمۇ، كىشىگە نەپ بەرمەيدىغان غەنىي جوھۇتقا ئوخشايدۇكى، مۇسۇلمانغا مەنپەئەتى يەتـ ـمەيدىغان ھىممەتسىز ئادەمنىڭ ئېتىبارىمۇ بولمايدۇ. ئۇنداق ئادەم گو ـ يا جوھۇتتىن ئۆتە ناكەس ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، پۇل ـ مال يىغماقنىمۇ ئۆزۈمنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەم بىراۋنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلماق ئۈچۈن، دەپ بىل. سېخىيلىقنىڭ ھەممە ئەسلىھەلىرىنى كىشىلەردىن ئايىما. سېخىيلىق دېگىزنىڭ قىممەت باھالىق گۆھىرى، ساخاۋەت ئاسمىنىنىڭ پارلاق قۇياشى، يەنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ـــ ئاللا ئۇ ـ نىڭغا دۇئا ۋە سالام ئەۋەتكەي ـــ پەرمان قىلىپ: «ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئۇبـ ـدىنى ئادەملەرگە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچىدۇر» دېگەن.

سەمىگدە بولسۇنكى، دۆلىتى غايەت كامالىغا يەتكەن كىشىنىڭ خىزمىتىدە بولماقنى ئارزۇ قىلما. چۈنكى، ئۇنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. قېرىغان دۆلەتنىڭ دەۋرانى ئايلانمايدۇ. ئەگەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە دائىم مۇلازىم بولماقنى خالىساڭ، ئۆزۈڭنى ئاببىاس ئوغلى ئابدۇللاغا ـــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ تەرىقـ ـسىدە تۇتقىن. ئاببىاسنىڭ ئوغلى ئابدۇللاغا قىلغان نەسىھەتلىرى شۇكى:

«ئەي سۆيۈملۈك پەرزەنتىم، ھەزرىتى ئۆمەر ـــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ ساڭا ئىشىنىپ، بارچە خالايىق ئارىسىدىن تالـلاپ، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىپ، سېنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، مۇلازىمـ ـتىگە تەيىنلىدى. ئەگەر دۈشمىنىم مەندىن غالىب كەلمىسۇن دەپ ـ سەڭ، مۇنداق بەش خىسلەتنى خاتىرەڭدە ساقلا، تىنچ، خاتىرجەم ياشايسەن:

بىرىنچى، غوجايىنىڭ سەندىن ھەرگىزمۇ يالغان گەپ ـ سۆز ـ لەرنى ئىشتىمىسۇن؛

ئىككىنچى، غوجايىنىڭنىڭ ھۇزۇرىدا كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئاچما؛

ئۈچىنچى، غوجايىنىڭنىڭ ھېچ نەرسىسىگە خىيانەت قىلما؛

تۆتىنچى، غوجايىنىڭنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلما؛

بەشىنچى، غوجايىنىڭنىڭ سىرلىرىنى كىشىگە ئېيىتما. بۇ بەش خىسلەت بىلەن مەقسىتىڭگە يېتەلەيسەن.»

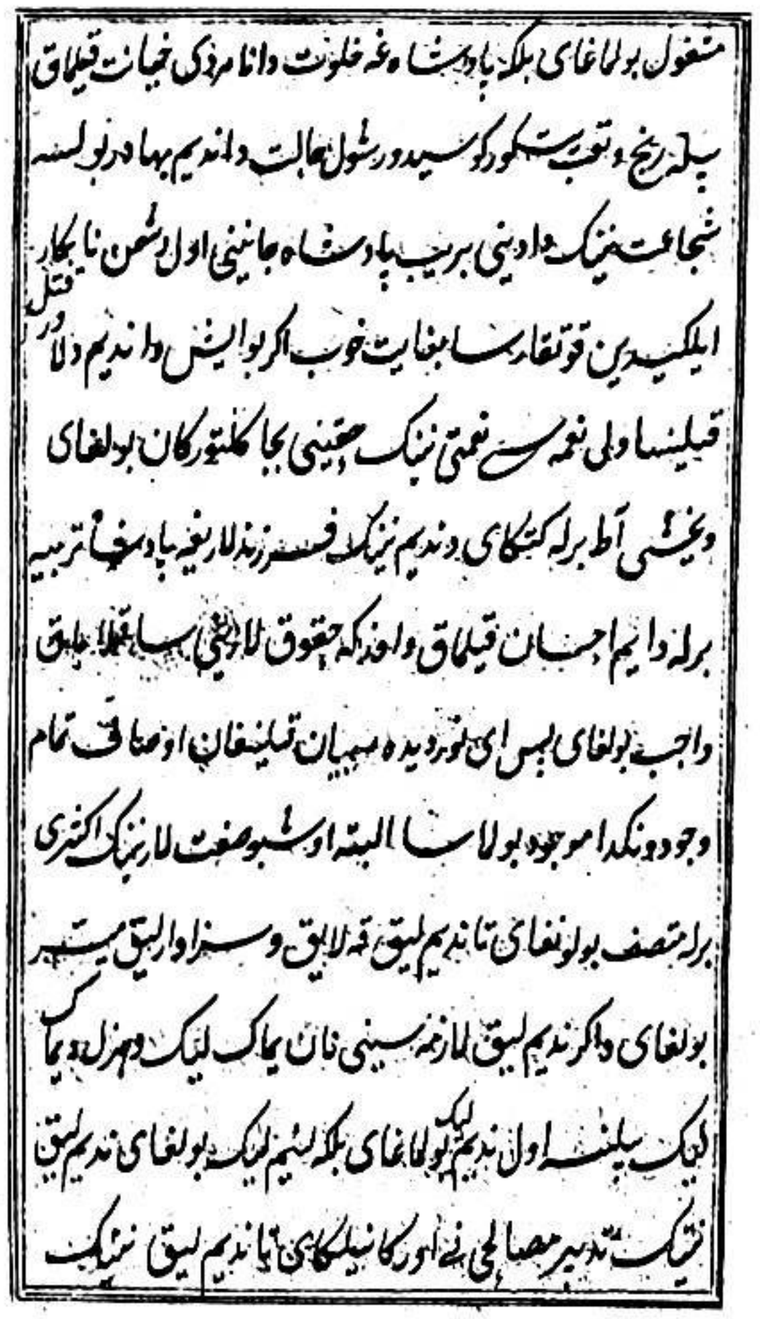

يەنە غوجايىنىڭنىڭ خىزمىتىدە ھەرگىز سەۋەنلىك سادىر قىلماسلىقىغا كۈتۈلمىگەندە سەۋەنلىك سادىر بولۇپ قالسا، ئۆزۈڭنى سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغاندەك كۆرسەتمە. سەۋەنلىك توغرىسىدا ئۆزۈڭنى بىلمەسلىككە سال. غوجايىن قەستەن سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغىنىڭنى بىلىپ قالمىسۇن ھەم ئۇ سەۋەنلىكنى «بىلمەي، ئۇقۇشماي سادىر قىلىپ قويغان» دەپ چۈشەنمىسۇن. «بىئەدەپلىكتىن سادىر قىلدى» دېگەندەك گۇمانغا كېلىپ قالمىسۇن. چۈنكى، كىشىلەر نادانلىق، بىلمەسلىك تۈپەيلى سادىر بولغان سەۋەنلىكنى گۇناھ قىلىدۇ. ئەمما، پەرمانغا بويسۇنماسلىقنى، بىئەدەپلىكنى گۇناھ ھېسابلايدۇ.

مۇلازىم گەرچە خىزمەتكە بۇيرۇلمىغان بولسىمۇ، توختىماي خىزمەتكە مەشغۇل بولسۇن. ھەتتا باشقا بىرسى قىلىدىغان خىزمەتكە دۇچ كېلىپ قالسا، ئۇنىمۇ قىلسۇن. غوجايىن سېنى ھەرقاچان خىزمەت ئۈستىدە كۆرسۇن، يەنى ئۆز خىزمەتلىرىدىن بىرەر ئىشقا مەشغۇل بولۇۋاتقىنىڭنى بىلسۇن. ھەردائىم دەرگاھىدا ھازىر بول. ھەرقانداق بىر كىشىنى ئىزدىمەكچى بولسا، سېنى كۆرسۇن. چۈنكى، پادىشاھلار ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى ھەمىشە سىناپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. بەس، پادىشاھ سېنى دائىم دەرگاھىدا ھازىر كۆرسە، چوڭ ئىشلاردا ساڭا ئىشەنچ بەلەن قارايدۇ، يەنى كۆڭلىدە ساڭا نىسبەتەن ئىشەنچ پەيدا بولىدۇ.

ئەلۋەتتە، مەرتىۋەڭ كىچىك ۋاقىتتا رەنج - مۇشەققەت چەكمەي تۇرۇپ ئۇلۇغلۇق مەرتىۋىسىگە ئۇلىشالمايسەن. نەل يوپۇرمىقى ئۆز ھالىتىنى يوقىتىپ تاكى پۇتۇنلەي ئۆزگەرمىگۈچە نەل (كۆك بوياق) بولالمايدۇ!

ياراتقۇچى تەكرىم پادىشاھلارنىڭ زاتىنى شۇنداق ئاپىرىدە قىلغانكى، ھەممە ئالەم ئۇنىڭ خىزمىتىگە موھتاجدۇر. بىراق، ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى، يەنى ئەقىل - پاراسىتىڭنى پادىشاھ نەزىرىگە ھەددىدىن ئاشۇرۇپ كۆرسەتمە. ھەرقانچە راست بولسىمۇ پادىشاھ ھۇزۇرىدا ئاڭلامدىكىن دەپ مەقسىتىڭنى، گەپ - سۆزلىرىڭنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ ئىپادە قىلما. پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن ھەمىشە قورققىن.

ئىككى ئىشقا ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ: بىرسى، پادىشاھلارنىڭ سۆزى؛ ئىككىنچىسى، ھۆكۈما ۋە ئاقىللارنىڭ نەسىھەتى. ھەركىم بۇ ئىككى ئىشقا سەل قارىسا، خار ۋە ئېتىبارسىز بولغۇسىدۇر.

پادىشاھلار مۇلازىمىتىدە بولماقنىڭ شەرھىسى شۇنچىلىك بايان قىلىنىدى. ھەرقانداق كىشى بۇ نەسىھەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىسا، ئەبەدىيلىك دۆلەتكە ۋە ھېسابسىز سائادەتكە مۇيەسسەر بولغۇسىدۇر. ئەگەر بۇ دەرىجىدىن ئۆرلىيەلمەسلىك ۋە يەنمۇ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېـ-

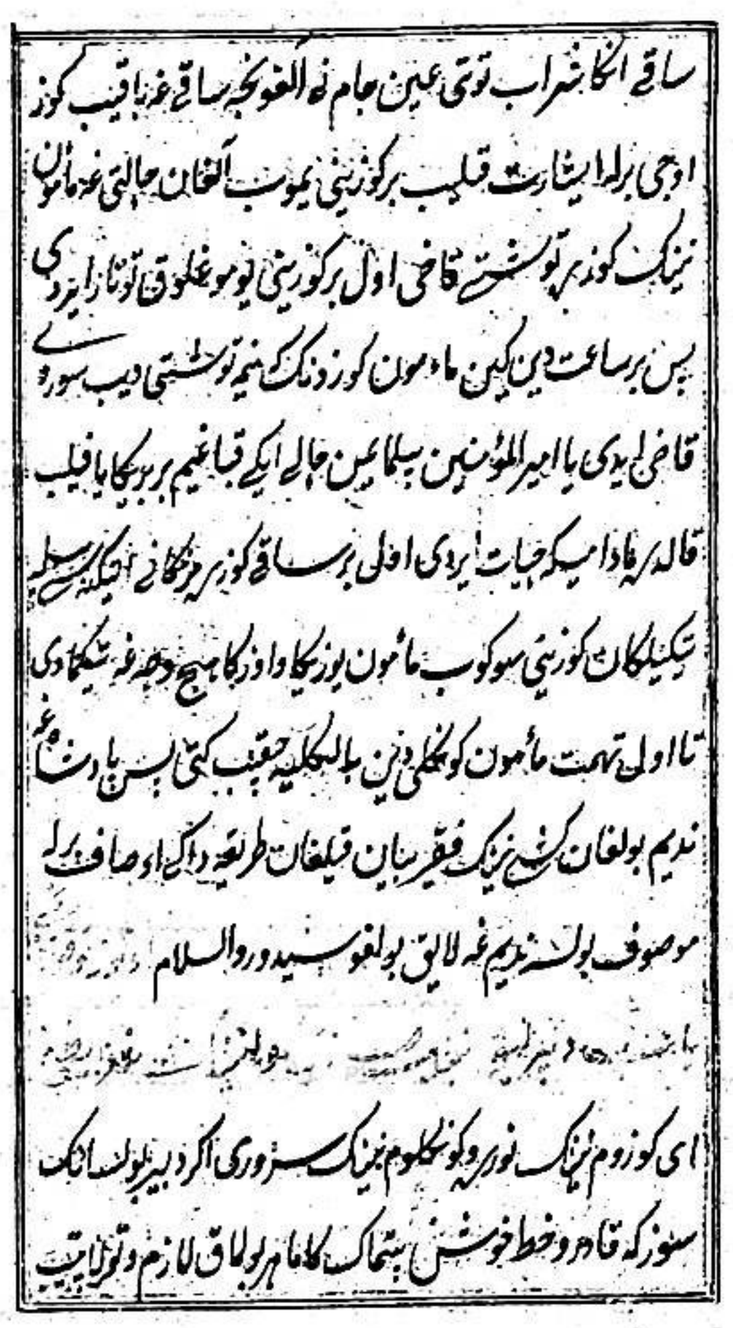

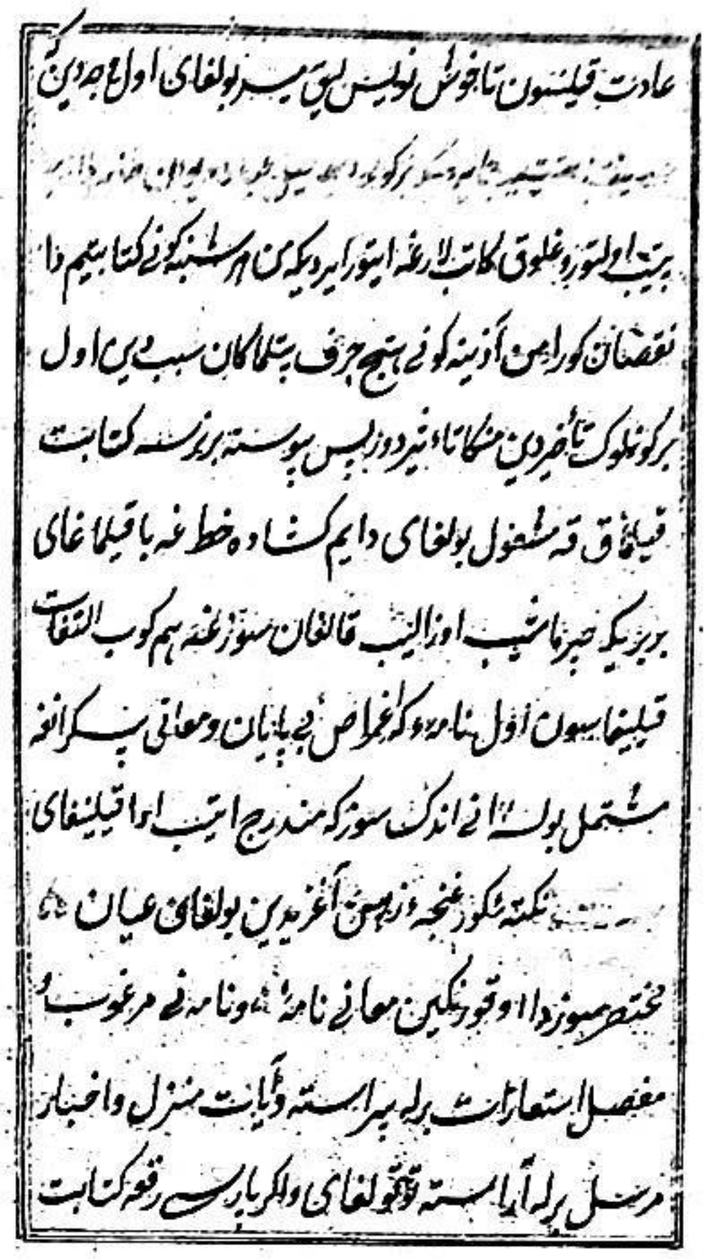

ر ىشەلىسەڭ ھەمدە مۇشۇ تەرتىپتە تېخىمۇ كاتتا ۋە ئەتىۋارلىقراق خىز ـ مەتكە ئۇلىشىپ، پادىشاھنىڭ مۇلازىمىتىدە خاس مەھرەملىك مەرتىۋە ـ سىگە يېتەلىسەڭ، بۇ ۋەزىپىنىڭ شەرتلىرىنىمۇ بىلىمەك لازىمدۇر. شۇ ۋەجىدىن مەھرەملەر ئادا قىلىشقا تېگىشلىك خىزمەتلەرنىڭ تەرتىپلە ـ رى ھەققىدە ئاز ـ تولا بايان قىلىش مۇۋاپىق كۆرۈلدى.

ئاللا تەۋپىق ئاتا قىلغاي!

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب
پادىشاھقا خاس مۇلازىم ۋە خىزمەتكار بولماقنىڭ قائىدىسى

ئەي ئەزىز پەرزەنتىم، ئەگەر پادىشاھ خىزمىتىدە مەھرەملىك مەرتىۋىسىگە ئۇلىشىپ، مەھرەملىك سۈپىتى بىلەن سۈپەتلەنمەك لازىم كۆرۈلسە، مۇبادا ۋۇجۇدۇڭدا بۇ خىزمەتكە مۇناسىپ كەلگۈدەك ئالاھىدىلىك مەۋجۇت بولمىسا، ئۇ ھالدا مەھرەملىك خىزمىتىنى زىنھار قوبۇل قىلما. پادىشاھقا مەھرەم بولماقنى لازىم تۇتقان ھەر ـ قانداق كىشى ئۆزىدە مۇنداق نەچچە خىسلەتنى ھازىرلىسۇن: ئاۋۋال ھېس ـ تۇيغۇلىرى، ئىختىيارلىقى پادىشاھنىڭ پەرمانى ئىلكىدە بول ـ سۇن؛ يەنە خۇش چىراي بولغاي، كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا خۇش مۇئامىلىلىك، كەڭ قورساق بولسۇن؛ يەنە ئەدەب، پارس تىللىرى بويىچە كاتىباتلىق ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولسۇنكى، ئەگەر خىلۋەتتە بىرەر مەخپىي خەت ـ پۈتۈك يازماق ياكى ئوقۇماققا ھاجەت چۈشسە، كاتىپ ھازىر بولمىغان ئەھۋالدا، ئو ـ قۇماق ۋە پۈتمەككە قادىر بولغاي.

مەھرەم بولغان كىشى گەرچە ئۆزى شائىر بولمىسىمۇ، كاتىپ ـ لىق ۋە شېئىر ـ شائىرلىقنىڭ قائىدە ـ تەرتىپلىرىدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار بولسۇن؛ شېئىرنىڭ ياخشى ـ يامىنى نەزىرىدە پىنھان قالمىسۇن؛ ئەرەبچە ۋە پارسچە شېئىرلارنى كۆپلەپ يادقا ئالسۇن؛ شۇنداق بولغاندىلا، پادىشاھنىڭ شېرىن سۆزلۈك شائىرلارغا ھاجەـ تى چۈشكەندە، شائىر ئىزدەپ ئاۋارە بولمايدۇ.

مەھرەم بولغان كىشىنىڭ يەنە تېبابەت ئىلمى ۋە نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئىلمىدىنمۇ ئوبدان خەۋىرى بولسۇن. بۇ كە ـ سىپتىن گەپ بولۇنسا، تېۋىپ يا مۇنەججىمنى ھازىر قىلىشتىن ئىلگىرى، بىلگەن ئىلمىنى بايان قىلىپ، ئېھتىياجدىن چىقالايـ دۇ. شۇنداقلا مەھرەم مەھرەملىك شەرتلىرىنى بەجا كەلتۈرگەن بولىدۇ. بەس، پادىشاھنىڭمۇ تۇرلۇك ئىلىملار بويىچە ئۇنىڭغا، يەنى مەھرىمگە قارىتا ئىشەنچى پەيدا بولىدۇ، مۇناسىۋەت جە ـ ھەتتە مايىللىقى ئاشىدۇ.

مەھرەم بولغۇچىنىڭ يەنە غەزەل ئوقۇش ۋە نەغمە ـ ناۋا قە ـ لىشتىنمۇ ئاز ـ تولا خەۋىرى بولسۇنكى، پادىشاھ خىلۋەتتىنى خالاپ

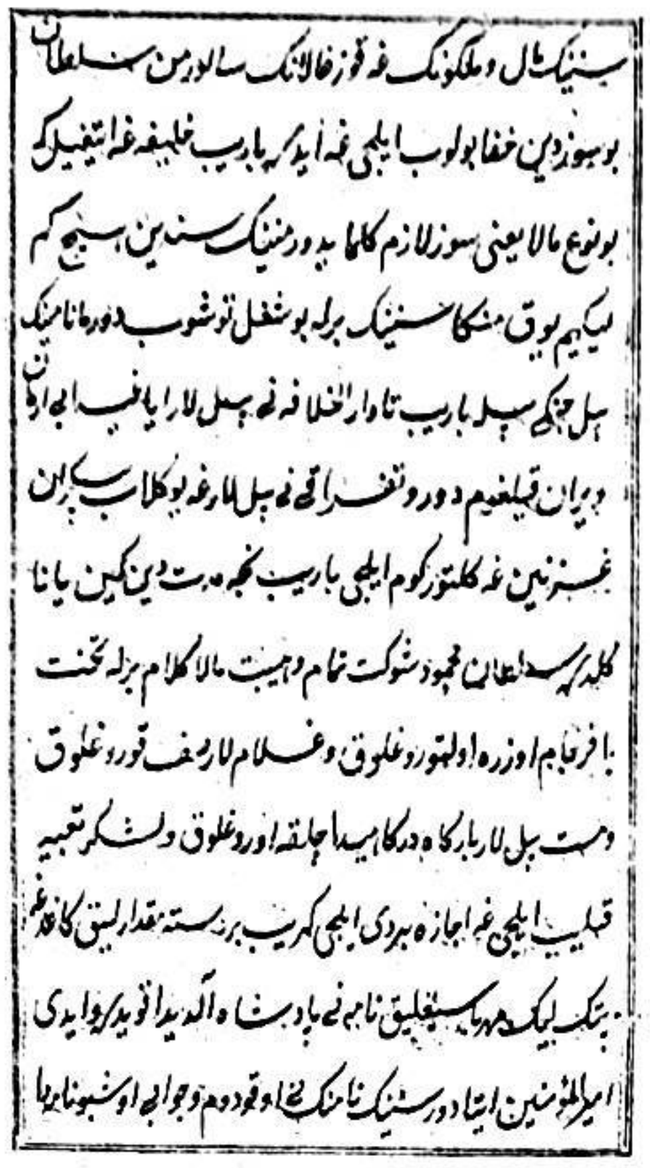

خطا

ئارام ئېلىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ناۋادا بۇ جايغا مەھرەمدىن ئۆزگە سازەندە سىغمىسا، يەنى سازەندە چاقىرىش ئىمكانىيىتى بولمىسا، مەھرەم ئۆزى بىلگەن پەدە ـ كۈيلەر بىلەن پادىشاھنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، ۋاقىتنى خۇش قىلىدۇ.

مەھرەم بولغۇچى يەنە ھېكايە ۋە ئاجايىپ ـ غارايىپ لەتىپە، ھەزىل ـ چاقچاقلارنى كۆپلەپ يادقا ئالسۇن. مەھرەملىك ھېكايە ۋە ھەزىل ـ چاقچاقتىن خالي بولمايدۇ.

مەھرەم بولغۇچى يەنە دامكا ـ شاھمات ئويۇنلىرىدىنمۇ خەۋەردار بولسۇن. ئەمما، قىمارۋاز بولمىسۇن. قىمارغا ھېرىسمەن كىشى پادىشاھقا مەھرەم بولۇشقا ئەرزىمەيدۇ.

مەھرەم بولغۇچى يەنە «قۇرئان»نىڭ تەپسىرىگە، ھەدىسكە ۋە فىقھى، يەنى قانۇن ئىلىملىرىگە پىششىق بولسۇن. پادىشاھ مەجلىسىدە ئۇشبۇ مەنىلەردىن سۆز بولۇپ قالسا، جاۋاب ئېيتماقلىققا مۇمكىنچىلىك بولىدۇ. ئۆزگە ئالىملارنىڭ ھۇزۇرىغا ھاجەت چۈشمەيدۇ.

مەھرەم بولغۇچى يەنە پادىشاھلارنىڭ تەرجىمھالى ـــ تارىخىغا ئالاقىدار كىتابلارنى كۆپ ئوقۇسۇن، پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىنى كۆپ قىلغان بولغاي. ۋاقتىكى، پادىشاھ ئالدىدا ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ زىكرىنى پاساھەتلىك ۋە يېقىشلىق ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلىش ئارقىلىق پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە تەسىر پەيدا قىلىپ، خۇدايتائالانىڭ بەندىلىرىگە ئاتا قىلغان نېمەتلىرىدىن خەلقنى بەھرىمەن قىلىشىغا سەۋەب بولسۇن.

مەھرەم بولغۇچى يەنە گەپ ـ سۆزدە ئەستايىدىل بولسۇن، گەپ ـ سۆزلىرىگە ھەرگىزمۇ چاقچاق ئارىلاشتۇرمىسۇن. ئەمما، ھەر بىر سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى پىششىق بىلسۇن. لېكىن، ھەزىل ـ چاقچاق ۋاقتىدا، يەنى ھەزىل ـ چاقچاق بولۇۋاتقان مەھەلدە بەكمۇ ئەستايىدىل بولۇپ كەتمىسۇن. چۈنكى، ھەزىل ـ چاقچاق ۋە ھەر قىسىم ئىلمىدە ئالىم بولسىمۇ، ئۇنى ئىستېمال قىلىشنىڭ، يەنى ئىشلىتىشنىڭ تەرتىپىنى بىلمىسە، ئوخشاشلا بىلمىگەنگە باراۋەردۇر.

مەھرەم بولغۇچى يەنە مۇناسىۋەتتە شىجائەتلىك ۋە قورقماس بولسۇن. پادىشاھنى ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىشتىن توسسۇن. پادىشاھقا خىلۋەتتە بىرەر نامەرد خىيانەت قىلىپ رەنج ۋە زەخمەت يەتكۈزمەك نىيىتىدە بولىدىكەن، دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ باھادىرلىق كۆرسەتسۇن. شىجائىتى ۋە باتۇرلۇقىنى نامايان قىلىپ، پادىشاھنىڭ جېنىنى ئۇنداق مۇتتەھىمنىڭ ئىلكىدىن قۇتقۇزسۇن. شۇندىلا مەھرەم قالتىس ئىش قىلغان بولىدۇ. ناۋادا شۇ باتۇرلۇقى تۇپەيلى، يەنى پادىشاھنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ئۆلۈپ

كەتسە، غوجايىنى ئاتا قىلغان نېمەتلەرنىڭ ھەققىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ياخشى نام بىلەن كەتكەن بولىدۇ. بۇ ھالدا مەھرەمنىڭ پەرزەنتلىرىگە تەربىيە ۋە ئېھسان قىلماق ۋە ئۆزگە ھوقۇقلىرىنى ساقلىماق پادىشاھ ئۈچۈنمۇ ۋاجىپ بولىدۇ.

بەس، ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سۈپەتلەر ۋۇجۇدۇڭدا تامام مەۋجۇت بولمىسا، ئەلۋەتتە، ئۇشبۇ سۈپەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن سۈپەتلەنگەن، شۇنداقلا مەھرەملىككە لايىق كىشىلەر ھەم يارايسەن. ئەگەر نان يېمەك، يەنى قورساق توقلىماق، ھەزىل - چاقچاق دېمەك ئۈچۈنلا مەھرەم بولساڭ، ئۇ مەھرەملىك ئەمەس، بەلكى پەسكەشلىك ۋە ناكەسلىكتۇر. شۇڭا، مەھرەملىكنىڭ تەدبىرى، ئىش - تەرتىپلىرىنى، يەنى مەھرەملىككە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى ئۆگەن. مەھرەملىكنىڭ قېنىنى بىمۇدە تۆكۈپ يۇرمە، يەنى مەھرەملىك سېنىڭ قولۇڭدا نابۇت بولمىسۇن. ناۋادا پادىشاھ خىزمىتىدە ئولتۇرساڭ، پادىشاھنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن ھەرگىز غاپىل بولما. پادىشاھ مەجلىسىدە بەندىلەرگە، يەنى پادىشاھنىڭ چۆرىلىرىگە كۆز سالما. ئەگەر خۇش چىراي ساقىي مەي تۇتسا، مەيگە قارا، ساقىينىڭ باش - كۆزىگە قارىغۇچى بولما، بەلكى بېشىڭنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇر ۋە مەي پىيالىسىنى ۋاقتىدا قولىغا يانداۋۇرۇپ بەر. پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە ساڭا نىسبەتەن ئۆزگىچە خىيال پەيدا بولۇپ قالمىسۇن. قازى ئابدۇلمەلىك ئەسكەرىيگە يەتكەن كۈن ماڭا يەتمىسۇن دېسەڭ، پادىشاھ ھۇزۇرىدا ئۆزۈڭنى ياخشى ساقلا.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، قازى ئابدۇلمەلىك ئەسكەرىينى مەئمۇن خەلىپە ئۆزىگە خاس مەھرەم قىلىۋالغانىدى. ئابدۇلمەلىك ئەسكەرى شارابخور كىشى ئىدى. ئۇ شارابخورلۇقنىڭ كاساپىتىدىن قازىلىق مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى.

بىر كۈنى شاراب مەجلىسىدە غۇلام ساقىي ئۇنىڭغا شاراب تۇتتى. ئابدۇلمەلىك جامنى ئالغۇچە ساقىيغا بېقىپ، كۆز ئۇچى بىلەن ئىشارەت قىلىپ بىر كۆزىنى قىسقانىدى، شۇ ھالەتتە، مەئمۇن خەلىپەنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى. قازى چاندۇرماسلىق ئۈچۈن قىسقان كۆزىنى يۇمغىنىچە تۇرۇۋەردى. بەس، بىر سائەتتىن كېيىن، مەئمۇن:

— كۆزۈڭگە نېمە بولدى؟ — دەپ سورىدى.

قازى دېدىكى:

— يا مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، ھېچ بىلمىدىم، ئىككى قاپقىم تۇتۇلا بىر - بىرىگە يېپىشىپ قالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قازى تا مەئمۇن خەلىپىنىڭ ھاياتلىقىدا مەئمۇننىڭ كۆڭلىدىن ئاشۇ «گۇمان»نى كۆتۈرۈۋېتىش كويىدا، ساقىيغا ئانچىكىم چاقچاق قىلىپ قىسقان شۇ بىر كۆزىنى زادىلا ئاچمىدى.

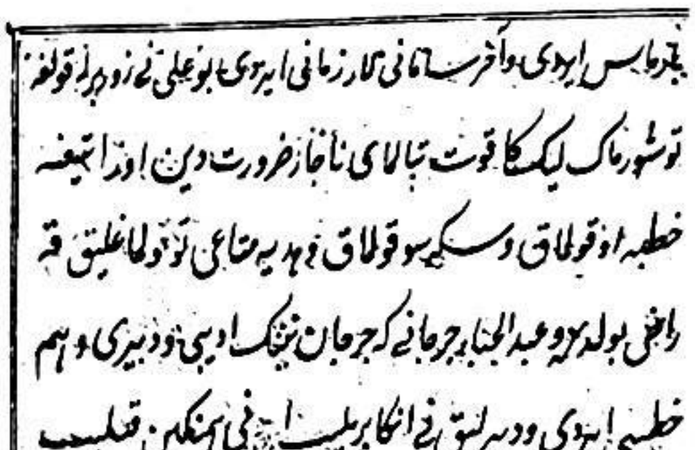

دين بريس لاريكا مكاتبت بيارشياك سيلز صاحبت تۇقيغه
تسلى حاصل قيلوراييدى لار بركون اميرخراسانغه وزيرى عرض
قيلادى كه اگر عبدالجبار جرجانه بوعلى سمجورغه دپير بولاسا ايردى
ابوعلى انى آسان غنه مطيع قيلب كاتبوركاى ايردى ابوعلى نيزك
بهم كستاج ليغى عبدالجبار نيك راى وتدبيركفايتى سببى دين دولا
ابوعلى غه آنداغ نامه يتماك لازم كه اگر نيك اطاعتيم دابولسانك
بوخامه سنكا يتگان ساعت بحاى عبدالجبار نيك باشيغى كسيب
توبره غه سالب اوشبو قاعده نيك قوليغه بركاى سين تا مزيل
ليك اشيغى انيك حضورتى دين تجاوز قيلاالماى قيلغان ايش معلوم
بولغاى واگر موندا غ قيلماسانك اوزدوم بارغاسين تاكينيم كحاغ نيك
جب اندازيغه راست واآماده بولوب تورغيل ديب بسوزنى
بويركه انجام بريب ايدى لار البته نامه احمد رافع نيك خطى بيله
بولماغاى جراكه احمد عبدالجبار نيك دوستى دور اول درحال

مەنمۇن خەلىپىنىڭ يۈزىگە، ھەتتا ئۆزگە ھېچ كىشىگىمۇ قارىيالمىدى.

بەس، پادىشاھقا مەھرەم بولغان كىشىنىڭ ۋۇجۇدى پېقىر بايان قىلغان تەرىقىلىق سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەنگەن بولسا، مەھرەملىككە لايىق بولغۇسىدۇر. ۋەسسالام!

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب
كاتىپلىقنىڭ تەرزى ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرى

ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى ۋە كۆڭلۈمنىڭ ھۇزۇرى، ئەگەر كاتىپ بولساڭ، سۆزگە قابىل ۋە خەتنى چىرايلىق پۈتمەككە ماھىر بولغىلىسەن. بۇنىڭ ئۈچۈن خەتنى كۆپ پۈتمەكنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىلغىن. شۇندىلا خەتتاتلىق سەنئىتىدە كامالەتكە يېتەلەيسەن. بۇنداق دېيىشمىدە تۆۋەندىكى ھېكايەت سەۋەبتۇر.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، بىر كۈنى ئىسمائىل ئىباد دىۋانخانىدا خەت پۈتۈپ ئولتۇرغان كاتىپلارغا: «مەن ھەر شەنبە كۈنى خەتنى خاتا يېزىپ قويىمەن، بۇنىڭ سەۋەبى ئازنا كۈنى بىر كۈن ھېچقانداق خەت پۈتمىگەنلىكىمنىڭ تەسىرىدىندۇر» دېگەنىكەن.

بەس، ھەمىشە بىر نېمە يېزىش بىلەن مەشغۇل بول. ئەمما، دائىم كۈشادە، يەنى ئازادە، ئوچۇق يېزىلغان خەتلەرگە بېرىلىپ كەتمە. بىر - بىرىگە چىرماشتۇرۇپ، كىرىشتۇرۇپ يېزىلغان ئۇزۇن سۆز - ئىبارىلەرگىمۇ كۆپ ئىلتىپات قىلىپ كەتمە. نامەلەرنى مەقسەت - مۇددىئانى ئېنىق ئىپادىلەپ، مەنىسى چوڭقۇر، ئەمما ئازغىنا سۆزگە يىغىنچاقلاپ ئادا قىلىشقا ئادەتلەن. بەيىت:

نۇكتەئى كۆر غۇنچەئى زىھن ئاغزىدىن بولغاي ئەيان،
مۇختەسەر سۆزدە ئوقۇ رەنگىن مەئانىي نامەئى.

دېمەك، نامە يېقىملىق ۋە ئوبرازلىق ئىبارىلەر بىلەن بېزەلگەن، ئايەت ۋە ھەدىسلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇشى لازىم. ئەما، پارسچىدىن خەۋىرى يوق، تەبىئىتىگە پارسچە ماس كەلمەيدىغان كىشىلەرگە قارىتا مەكتۇپ ياكى خەت - ئالاقە پارسچە پۈتۈلمىسۇن. بولۇپمۇ پارسچە مەشھۇر بولمىغان، يەنى خەت - ئالاقە ئىشلىرىدا پارسچە ئومۇملاشمىغان دىيارلاردا تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى، بۇنداق جايلاردا نامە پارسچە پۈتۈلسە، كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە خوپ كۆرۈنمەيدۇ. ئەرەبچە نامەلەرنىڭ شۆھرىتى ھەقىقەتەن تولىمۇ مەشھۇردۇر. ئەرەبچە نامەلەردە سەجئە (نەسرىي شېئىر) ھۇنەردۇر، يەنى

كسى سيارب انى بوحال دين واقف قيلغاى وعبدالجبار قاتيقا
وامير خراسانغه بومصلحت معقول كورونوب احمد رافع نى
جيرلاب ايدى بوعلى سمجورغه بوباب دين نامه يتوكسيل كه اوشبو
قيد برله وقتى يتكاندين كين تا اوج كيچه كوندوز غجه بوسرايدين
اوزونكا خارج بولماغاسين وكشى قاشينكغه داخل بيم بولماغايكه
عبدالجبار دوستونكدور اكر اول قولغه كيرماسه نيك غمازليغه نيك دين
كورامن اول هيچ نيمه ديالماى دم بخود نامه يتوكلوك اوزحالينغه يغلات
كونكلى دا ايتورايردى كاشكى من دبيربولماغاى ايرديم موندا ق يارقابيل
ودلدار فاضيل منيك نامم بيله قتل قيلماس ايردى ديب بوالپس نيك
تدبيرين عاجز بولغاين حالت دا بوايتماديغه كلدى اين بيچاره
اوزيسلبوا اوزيكا ايدى هرنجه اول بوزمزنى بيلماسا دانيك
سرنى فهم ايتماسا الجه كه دوست لوق سنبرطينى بجاكلتورا
ديب نامه نى بتوب عنوان وسرنامه قيلدى ونامه نيك

ئەرەب تىلىدا نامە پۈتكەندە سەجئە كەلتۈرۈش بەكمۇ مۇۋاپىق، ئەمما پارسچە نامەلەردە سەجئە كەلتۈرۈش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس.

نامە پۈتكەندە چوڭقۇر مەنىلىك ئىبارە ئىشلىتىلگەي، ئەما گەپ ـ سۆز ئىخچام بولغاي.

ئەلۋەتتە، كاتىپ بولغان كىشى كاتىپلىقنىڭ سىرلىرىنى پىششىق بىلىشى، ئىما ـ ئىشارەت ۋە كىنايە بىلەن بايان قىلىنغان سۆز ـ ئەبارىلەرنىڭ مەنىسىنى دەرھال بىلەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، بىر كۈنى سۇلتان مەھمۇد باغدادنىڭ خەلىپىسى قادىر بىللاھقا: «خەلىپە سەمەرقەنتنى ئەلۋەتتە ماڭا بەرگەي ۋە مېنىڭ نامىمغا خۇتبە ئوقۇتۇپ جار سالدۇرغاي. بۇنىڭ بەدىلىگە مەنمۇ ھەممە ۋىلايەتنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى خەلىپىگە مەنسۇپ قىلاي. ناۋادا بۇ سۆزۈمنى قوبۇل تۇتمىسا، سىياسەت تىغى بىلەن ئالىمەن» دەپ ئەلچى ئەۋەتتى.

خەلىپە قادىر بىللاھ ئەلچىگە دېدىكى: «ئىسلام دىيارلىرى ئىچىدە سەمەرقەنت ئەھلىدىن ئىتائەتمەنراق خەلق يوقتۇر. ئاللا ئۈز پاناھىدا ساقلىغاي! مەن بۇنداق ئىشنى ھەرگىز قىلماسمەن. ئەگەر سەن مېنىڭ يارلىقىم بولماي تۇرۇپ سەمەرقەنت ئەھلىگە قەست قىلساڭ، ھەممە خەلقىمنى جەم قىلىپ، سېنىڭ مال ـ مۇلكۈڭنى تالان قىلىشقا قوزغىلاڭ كۆتۈرگۈزىمەن!»

سۇلتان بۇ سۆزدىن خاپا بولۇپ، ئەلچىگە: «بېرىپ خەلىپىگە ئېيتقىنكى، بۇنچىۋالا كايىپ كېتىشىڭنىڭ ھاجىتى يوق. مېنىڭ سەندىن ھېچ كەملىكىم يوق. ماڭا سەن بىلەن جەڭ قىلىشتىن ئۈزگە چارە يوق ئوخشايدۇ. مانا مىڭ پىل بىلەن لەشكەر تارتىپ بېرىپ شەھىرىڭنى پىللار ئايىغىدا ئانسىز ۋەيران قىلىپ، تۇپرىقىنى پىللارغا يۇكلەپ غەزنەينگە كەلتۈرىمەن» دېدى.

ئەلچى بېرىپ نەچچە مۇددەتتىن كېيىن يەنە كەلدى. سۇلتان مەھمۇد تامام شەۋكەت ۋە ھەيۋەت بىلەن ھەشەمەتلىك تەخت ئۇستىدە خىرامان ئولتۇراتتى. غۇلاملار سەپلىرىنى تۈزگەن، مەست پىللار بارگاھ ئالدىدا بىر ـ بىرىگە زەنجىرلەنگەن، لەشكەرلەر بولسا تەخ بولۇشقان ھالەتتە تۇراتتى.

ئەلچىگە ئىجازەت بەردى. ئەلچى كىرىپ:

«مۇھىممەرنىڭ ئەمرى: سېنىڭ نامەڭنى ئوقۇدۇم. جاۋابى ئۇشبۇ نامەدە يېزىلمىقتۇر، دېدى» دەپ، بىر دەستە قەغەزنى ـــ خەت پۈتكۈلۈك، مۇھۇر بېسىلىق نامەنى پادىشاھنىڭ ئالدىدا قويدى.

خاجە ئەبۇنەسىر پېشكان ئەلچى ۋە خەت ـ چەك ئىشلىرى دىۋانىنىڭ دىۋانبېگى ئىدى. قول ئۇزارتىپ نامەنى ئېلىپ ئاچتى. نامەنىڭ بېشىغا «بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم» دېگەن ئىبارە،

كېيىنكى قۇرغا ئۇشبۇ تەرزدە قىسقارتىلغان «ا ل م، ا ل م» دېگەن ھەرپلەر، ئاخىرىدا «ئەلھەمدۇ لىللاھى رەببىل ـ ئالەمىن، ۋەسسەلاۋاتۇ ۋەسسەلامۇ ئەلا رەسۇلىھى مۇھەممەدىن ۋە ئالىھى ۋە ئەسھابىھى ئەجمەئىن» (بارلىق ھەمدۇ سانالار ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاھقا خاستۇر. رەھمەت ۋە تىنچلىق ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە ساھابىلىرىنىڭ ھەممىسگە بولسۇن!) دېگەن ئايەتتىن ئۆزگە ھېچنېمە پۈتۈلمىگەنىدى.

سۇلتان مەھمۇد بارلىق كاتىپلىرى بىلەن بىرلىكتە ھەرقانچە مۇلاھىزە قىلىپمۇ، بۇ ئىما ـ ئىشارەتنىڭ مەنىسىنى بىلەلمىدى. «قۇرئان»دىكى «ا، ل، م» كۆرۈلگەن ئايەتلەرنى تامام ئوقۇپ تەپسىر قىلدى. ئەمما، بۇ مۇددىئا ـ تېپىشماقنىڭ جاۋابى ھېچ ۋەجھ بىلەن مەلۇم بولمىدى.

خاجە ئەبۇبەكرى قەھىستانىنىڭ بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، تېخى ئۆلمىلار ئارىسىدا يۇقىرىراق مەرتىۋىگە ئېرىشەلمىگەن، ياش ـ يىگىتلىك چاغلىرى ئىدى. مۇلازىم ۋە ھەمسۆھبەتلىرىنىڭ ئارىسىدىن قوپۇپ، ئۆز قارىشىنى بايان قىلىپ دېدىكى:

ـــ ئەي سۇلتانى ئالەم، ئالىيلىرى نامەدە خەلىپىگە تەھدىت ۋە سىياسەت قىلىپ «پىللارغا دەسسىتىپ سۇرۇپ ـ توقاي قىلىمەن، باغداد شەھىرىنىڭ توپىسىنى پىللارغا يۈكلەپ غەزنەينگە كەلتۈرىمەن» دېگەنىدىلە. بۇ يارلىقلىرىغا جاۋابەن «ا، ل، م»نى پۈتۈپتۇ. بۇ ئۈچ ھەرپ قوشۇپ ئوقۇلسا، «الم ـ ئەلەم» بولىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلەم تەرەكەيفە فەئەلە رەببىكە بىئەسھابىل ـ فىل» (پەرۋەردىگارىڭنىڭ پىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟)[1] دېگەن بولىدۇ.

ئەبۇبەكرى قەھىستانى بۇ سۆزنى دېگەندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھالى باشقىچە بولۇپ، نەچچە سائەتكىچە ھوشىنى يوقاتتى. خېلى ۋاقىتتىن كېيىن يەنە ھوشىغا كېلىپ كۆپ يىغلىدى. ئاندىن زارلىنىپ، ئۆزرىلەر ئېيتىپ، نېيىتىدىن ياندى ۋە ئەبۇبەكرى قەھىستانىغا شاھانە تون كىيدۈرۈپ، ئۇلۇغلار ئارىسىدا ئولتۇرۇشقا رۇخسەت بەردى. ئەبۇبەكرى قەھىستانى بۇ بىر سۆزنىڭ سەۋەبىدىن ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى تاپتى.

ھېكايەت: ئاخلىشىمچە، سامانىيلارنىڭ زامانىسىدا، ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىي نىشاپۇردا تۇرۇۋاتقاندا، دائىم: «مەن خۇراسانىنىڭ ئەمىرى ۋە باش قوماندانى» دەيدىكەن. لېكىن، ئەمىرنىڭ، يەنى خۇراسان پادىشاھىنىڭ خىزمىتىگە بارمايدىكەن. بۇ چاغ سامانىيلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بولۇپ، ئەبۇ ئەلىنى زورىغا قولغا چۈشۈرۈشكە، يەنى بويسۇندۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمىگەچكە، ئامالسىز ئۇنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ جار سالدۇرۇش ۋە ھەدىيە، سوۋغا ـ سالام بېرىش ئارقىلىق

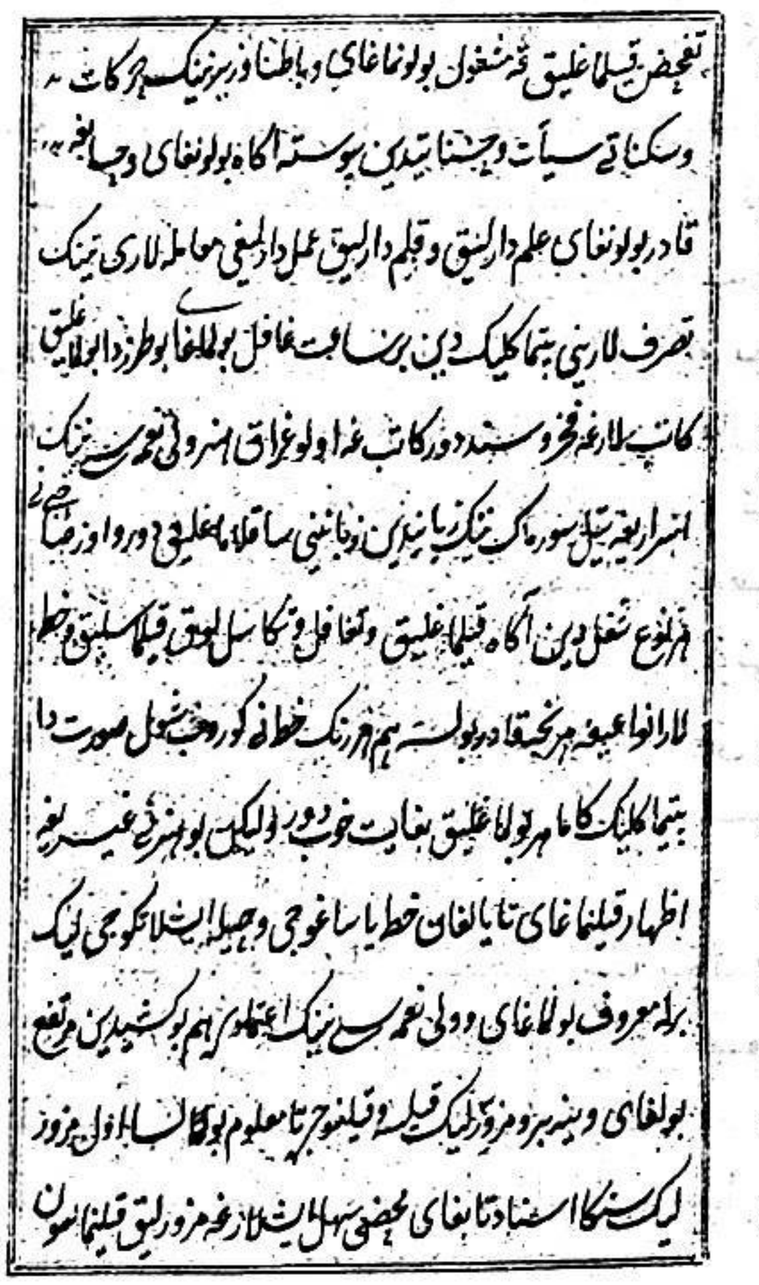

تۆتۆپ تۆرۈشقا رازى بولغانىكەن.

ئابدۇلجەببار جۇرجانىي جۇرجاننىڭ ئەدىبى، مىرزىسى ھەم خاتىبى ئىدى. ئەبۇ ئەلى ئۇنىڭغا كاتىپلىق ئەمىلىنى بېرىپ، مۆھۈردار قىلغانىدى. ئەبۇ ئەلى مەسلىھەتسىز ھېچ ئىش قىلماس ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئابدۇلجەببار جۇرجانىي ئۆزى ھۆرمەتكە سازاۋەر، سۆزى ھەر كىشىگە يېقىشلىق كىشى ئىدى.

ئەھمەد رافىئىمۇ خۇراسان ئەمىرىنىڭ ئالدىدا ئىدى. ئۇمۇ ناھايىتى پازىل، ئاق كۆڭۈل، ئاقىل، ھۆرمەتكە سازاۋەر ۋە كامىل كىشى ئىدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ پۈتكۈل مەشغۇلاتلىرى ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئىدى.

ئەھمەد رافىئ بىلەن ئابدۇلجەببار جۇرجانىي ھېچقاچان مۇلاقات داستىخىنىدا تۆز ـ تائام يېيىشمىگەن، مۇلاقات بەزمىلىرىدە مەي ـ شاراب ئىچىشمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا مۇستەھكەم دوستلۇق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. بىر ـ بىرىنى ھۆرمەتلەپ ئۆزئارا كىتاب ـ خەت ئەۋەتىشىپ، كۆڭۈل ئىستەكلىرى ئۇچۇن تەسەللى تېپىشاتتى.

بىر كۈنى ۋەزىر خۇراسان ئەمىرىگە مەلۇمات سۇنۇپ دېدىكى:

ـــ ئەگەر ئابدۇلجەببار جورجانىي ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىيغا كاتىپ بولمىغان بولسا، ئەبۇ ئەلىنى ئىتتائەتلىرىگە ئاسانلا بويسۇندۇرغىلى بولاتتى. ئەبۇ ئەلىنىڭ ھەممە بويۇنتاۋلىقى ئابدۇلجەببارنىڭ رايى ۋە تەدبىرى سەۋەبىدىندۇر. ئەبۇ ئەلىگە «ئەگەر مېنىڭ ئىتائىتىمدە بولساڭ، بۇ نامە ساڭا يەتكەن سائەتتە تەرسىز ئابدۇلجەببارنىڭ بېشىنى كېسىپ، توۋرىغا سېلىپ، ئۇشبۇ ئەلچىنىڭ قولىغا بەرگەيسەن. ماڭا مەلۇمكى، ئىلگىرى بولۇنغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ، يەنى ئابدۇلجەببارنىڭ مەسلىھەتىنى بىرالمىغانلىق تۈپەيلى يۈز بەرگەندۇر. ئەگەر مېنىڭ دېگىنىمدەك قىلمىساڭ، ئارىمىزدىكى ئاداۋەتكە بولغان گۇمانىمنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلمەك ئۈچۈن ئۆزۈم بارغايمەن. تەييار بولۇپ تۇرغىن، ـــ دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتەيلى. ئەلۋەتتە، نامە ئەھمەد رافىئنىڭ خېتى بىلەن بولمىغاي. چۈنكى، ئەھمەد ئابدۇل جەببارنىڭ دوستىدۇر. ئۇ دەرھال كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى (ئابدۇل جەببارنى) بۇ ئەھۋالدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، قاچۇرۇۋېتىشى مۇمكىن.

خۇراسان ئەمىرىگە بۇ مەسلىھەت ياقتى، ئەھمەد رافىئنى چاقىرتىپ:

ـــ ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىيغا مۇنداق مەزمۇندا نامە پۈتكىن. ئۇشبۇ ۋاقىتتىن باشلاپ نامە پۈتۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈزگىچە بۇ سارايدىن تاشقىرىغا چىقمايسەن. ھېچ كىشى بىلەنمۇ كۆرۈشمەيسەن. چۈنكى، ئابدۇلجەببار دوستۇڭدۇر. ئەگەر ئۇ قولۇمغا

چۈشمىسە، سېنىڭدىن كۆرىمەن، يەنى بۇ مەخپىيەتلىكنى سېنى پاش قىلىپ قويدى، دەپ بىلىمەن، — دېدى.

ئەھمەد ھېچنېمە دېيەلمەي، خۇددىنى يوقاتقان ھالەتتە نامە پۈتۈشكە كىرىشتى. ئۇ ئۆز ھالىغا يىغلاپ، كۆڭلىدە: «كاشكى، مەن كاتىپ بولمىغان بولسام، مۇنداق قابىل يار ۋە پەزىلەتلىك دىلدار مېنىڭ نامەم بىلەن، يەنى مەن پۈتكەن نامە سەۋەبلىك قەتل قىلىنماس ئىدى» دېگەنلەرنى ئويلاپ، بۇ ئىشنىڭ تەدبىرىدىن ئاجىز كېلىپ تۇرغىنىدا، توساتتىن «ئەن يەقتۇلۇ» (ئۇلار ئۆلتۈرمەكچى) دېگەن ئايەت يادىغا كەلدى. ئۇ ئۆزىگە: «ناۋادا ئۇ بۇ ئىشا ـ ئىشارەتنى بىلەلمەي ياكى ئۇنىڭ سىرىنى پەملىيەلمەي قالسىمۇ، دوستلۇق شەرتىنى بەجا كەلتۈرەي» دەپ نامەنى پۈتۈپ، سىرلەۋھە قىلدى. ئاندىن نامەنىڭ بىر بۇرجىكىگە «ئەلىف» (ا)نى تارتتى، يەنە بىر بۇرجىكىگە «نۇن» (ن) ھەرپىنى يېزىپ، نامەنى خۇراسان ئەمىرىگە كۆزىتتى. ھېچكىشى سىرلەۋھەگە دىققەت قىلمىدى. نامەنى پېچەتلەپ، مۆھۈر بېسىپ ئەلچىگە بەردى. ئەلچىنى بۇ ھالدىن، يەنى نامە مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندۇرمىدى. ئەلچىگە:

— بۇ نامەنى ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىيغا بەرگىن. ئۇ ساڭا ھەرنەرسە بەرسە، ئېلىپ كەلگىن، — دېدى.

ئەلچى نامەنى ئېلىپ راۋان بولدى.

ئەھمەد رافىئىنى ئۆيدىن چىقارماي، ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۆيىگە قايتىشقا ئىجازەت بەردى.

ئەلچى نىشاپۇرغا يېتىپ كېلىپ، ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىينىڭ ئالدىغا كىرىپ، نامەنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئەبۇئەلى نامەنى ئېلىپ سۆيۈپ، خۇراسان ئەمىرىنىڭ سالامەتلىكىنى سورىدى.

ئابدۇلجەببار ئەبۇ ئەلىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىدى. نامەنى ئۇنىڭغا بەردى ۋە:

— ئېچىپ پەرماننى ئوقۇغىن، — دېدى.

ئابدۇلجەببار نامەنى ئېلىپ مۆھۈرنى، يەنى نامەنىڭ پېچىتىنى بۇزماي تۇرۇپ، سىرلەۋھەگە نەزەر سالدى. بىر بۇرجەكتە «ئەلىف»نى، يەنە بىر بۇرجەكتە «نۇن»نى كۆرۈپ، دەرھال «ئەن يەقتۇلۇ» (ئۇلار ئۆلتۈرمەكچى) دېگەن ئايەتنى يادىغا ئالدى ۋە «نامە مېنى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا پۈتۈلۈپتۇ» دەپ بىلىپ، نامەنى ئاچماي پېچىتى بىلەن قويۇپ قويدى ۋە «بۇرنۇم قانىاپ كەتتى» دەپ، بۇرنىنى تۇتۇپ قوپقىنىچە سارايدىن چىقىپ، ئۆزىنى خىلۋەتكە ئالدى.

سارايدىكىلەر بىر سائەتچە ساقلىدى، ئۇ كىرمىدى. ئاخىر ئەبۇ ئەلى:

— خاجەنى (ئابدۇلجەببارنى) چاقىرىپ كېلىڭلار، — دەپ كىشى بۇيرۇدى، ھېچ يەردىن تاپالمىدى. ئەبۇ ئەلى يەنە بىرەيلەننى ھازىر قىلىپ، نامەنى ئەلچىنىڭ قېشىدا ئېچىپ ئوقۇدى. نامەنىڭ مەزمۇنىدىن ھەقىقىي ئەھۋال مەلۇم بولدى. ئەمما، ھەممەيلەن ئابدۇلجەببارنىڭ بىرەر چېكىتىنىمۇ كۆرمەي تۇرۇپ، نامەدىكى بۇنداق يوشۇرۇن مەنىلەرنى قانداق بىلىۋالغانلىقىنى ئۇقالماي تەئەججۇپتە قېلىشتى. ئەبۇ ئەلى بولسا، ئابدۇلجەببارنىڭ قېچىپ كەتكىنىگە كۆڭلىدە خۇشال بولدى. لېكىن، ئەلچىنىڭ ھۇزۇرىدا كۆرۈنۈشتە غەزەپلەنگەن بولۇپ جار سالدۇرۇپ تەپتىش ۋە تەھقىق قىلدى.

ئابدۇلجەببار «مەن پالانى يەردە پىنھان بولدۇم» دەپ مەخپىي كىشى ئەۋەتتى. ئەبۇ ئەلى خەۋەر تېپىپ، ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ھەقتائالاغا شۈكۈر ۋە مىننەتدارلىق بەجا كەلتۈردى ۋە خەۋەر ئېلىپ كەلگەن كىشىگە:

— ئۇ شۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ جىم تۇرسۇن، باشقا ھەرىكەت قىلمىسۇن، — دەپ پەرمان قىلدى.

نەچچە كۈندىن كېيىن ئەبۇ ئەلى ئەلچىگە كۈمۈش ئىنئام قىلىپ، ئەلچىنىڭ كۆز ئالدىدا بولغان ماجىرانى تامام بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ھالدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىگە قەسەمياد قىلىپ، ئەلچىنى شا-

هىت قىلىپ، نامەگە قارىتا ئۇشبۇ تەرتىپ بىلەن جاۋاب خەت يېزىپ، ئەلچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. ئەلچى قايتىپ بېرىپ نامەنى خۇراسان ئەمىرىگە تاپشۇردى. خۇراسان ئەمىرى نامەنى مۇتالىئە قىلىپ، بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ بىر پەس تەئەججۇپتە قالدى. ئاندىن ئابدۇلجەببارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا نامە پۈتمەككە ئەمىر قىلدى ۋە:

ــ بۇ نامەنى ئاچماستىن بۇرۇن، بۇ ھالدىن قانداق خەۋەردار بوپتۇ، شۇنى ئىقرار قىلغاي، ــ دېدى.

ئەھمەد رافىئ ھازىر ئىدى. ئۇ دېدىكى:

ــ ئەي جان پاناھ، مېنىڭ جېنىمغا ئامانلىق بەرگىن، مەن بايان قىلاي.

ئۇنىڭغا ئامانلىق بەردى. ئۇ ئەھۋالنى بايان قىلدى. خۇراسان ئەمىرى ئابدۇلجەببارنى ئەپۇ قىلىپ، ئۇ ئىما ـ ئىشارەتلەرنى كۆرۈپ باقماق بولۇپ، نامەنى ئېلىپ كېلىشكە ئەمىر قىلدى.

نامەنى ياندۇرۇپ ئېلىپ كەلدى. كۆردىكى، ھەقىقەتەن ئەھمەد رافىئ ئېيتقان سۈرەتتە ئىكەن. ھەممە خەلق بۇ ئەھۋالدىن ھەيران بولۇشۇپ، بۇ ئىككى بۇزۇرۇكنىڭ پەزىلىتى ۋە ھۈنەرلىرىگە تەھسىن ـ ئاپىرىن ئوقۇشتى.

يەنە كاتىپلىق شەرتى شۇكى، ئەگەردە ئۇلۇغلار ھۇزۇرىدا مۇلازىم بولىدىكەن، تېز پەم ۋە ھوشيار بولغاي. پادىشاھ پەرمان قىلغان ھەمدە نەتىجىسى سۈرۈشتۇرۇلىدىغان ئىشلارنى دائىم ئېسىدە ساقلىغاي. دىۋان ئەھلىنىڭ ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرغاي، مۇئامىلىلىرىدىن ئاگاھ بولغاي. كۆرۈنۈشتە ۋەزىرنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ يۈرگىنىنى چاندۇرمىغاي، يەنى ۋەزىرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى توغرىسىدا ھېچنېمە بىلمەيدىغاندەك قىياپەتتە يۈرگەي. ئەمما، ئاستىرتىن ۋەزىرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى، ماڭغان ـ تۇرغىنى، سىياسەت ۋە ياخشىلىقلىرىدىن ھەمىشە ۋاقىپ بولۇپ تۇرغاي.

يەنە ھېسابقا، يەنى ھېساب ئىشلىرىغا پۇختا بولغاي. ئەلەمدارلىق (ھەربىي ئىشلار) ۋە قەلەمدارلىق (مەمۇرىي ئىشلار) بويىچە ئەمەلدارلىققا ئالاقىدار مۇئامىلىلەرنىڭ تەسەررۇپلىرىنى، يەنى باشقۇرۇش ـ بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپلىرىنى خاتىرىلىمەكتىن بىر سائەتمۇ غاپىل بولمىغاي. بۇ تەرزدە بولماقلىق ــ كاتىپلار ئۈچۈن پەخىر ھەمدە مەجبۇرىيەتتۇر.

كاتىپلار ئۈچۈن يەنە ئەڭ ئۇلۇغ ھۈنەر ــ نېمەت ئىگىسىنىڭ سىرلىرىنى ئاسرىماق ۋە پايدىسىز گەپ ـ سۆزلەردىن تىلىنى يىغماقتۇر.

كاتىپلار يەنە ئۆز ئىگىسىنى تۇرلۇك ئىشلاردىن خەۋەرلەندۇرۇپ تۇرۇشى، ھەر ئىشتا بىپەرۋالىق ۋە سۇسلۇق قىلماسلىقى؛ خەتتاتلىقتا ھەرقانچە كامىل بولسىمۇ، يەنىلا ھەر خىل شەكىلدىكى خەتلەر ـ نى كۆرۈپ، شۇ سۈرەتتە، يەنى شۇ خىل شەكىلدە خەت پۈتمەككە ماھىر بولمىقى خوپتۇر. لېكىن، يالـ ـغان خەت ياسىغۇچى ۋە ھىيلە ئىشلەتكۈچى دېگەن ئاتاقتا قالماسلىق ئۈچۈن بۇنداق ھۈنەرنى غەيرىـ ـلەرگە بىلدۇرمىسۇن. ئۇنداق بولمىغاندا، شۇ ئىش تۇپەيلى نېمەت ئىگىسىنىڭ ئىشەنچى سۇسلاپ كېـ ـتىدۇ. باشقا بىرسى دوراپ يازغان بولسىمۇ، ھەتتا دوراپ يازغۇچى مەلۇم بولغان ئەھۋالدىمۇ، بۇ خىل ئويدۇرمىچىلىق سېنىڭ گەدىنىڭگە يۈكلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، كاتىپ «بىر كۈنى كارغا كېلىپ قالار، بىر ھەر مەنپەئەتى يېتىپ قالار» دېگەن ئۈمىدتە باشقىلارنى دوراپ خەت پۈتۈپ يۈرمەسۇن. ئەگەر كۆتۈلـ ـمىگەن ئەھۋالدا، دوراپ يېزىش توغرا كەلسە، كىشىلەرگە گۇمان قىلغۇدەك ئورۇن قالدۇرمىسۇن. چۈنكى، كۆپلىگەن پازىل ۋە پىشقان كاتىپلار، قابىل ۋە نامدار ۋەزىرلەر ئويدۇرۇلغان خەتنىڭ سەۋەبـ ـدىن ھالاك بولغاندۇر. شۇڭا، كاتىپ بولغان كىشى دوراپ خەت يازىدىغان، يەنى باشقىلارغا ئوخشىتىپ يالغان خەت پەيدا قىلىدىغان ئىشنى زىنھار قىلمىسۇن. ناۋادا شۇنداق قىلغانلىقى ئاشكارا بولۇپ قالـ

سا، ئىشەنچ دائىرىسىنىڭ سىرتىدا قالىدۇ.

هېكايەت: ئالتىلىشىمچە، ئەلمەزھەرىينىڭ ئوغلى رەببىڭ پادىشاھ قەسىرىنىڭ دىۋانىدا ھۆرمەتكە سازا-ۋەر كاتىپ بولسىمۇ، كۆپ هاللاردا باشقىلارنىڭ پوچىركىسىنى دوراپ خەت پۈتىدىكەن. بۇ خەۋەر پادىشاھ ساھىبنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئۇ ئالتلاپ كۆپ تەكلىككە قاپتۇ. ئۇنىڭ ئىلىم - پەزىلىتى بىلەن سۈغە-رىلغان هاياتلىق كۆچىتىنىڭ بىخىنى بىر تەرەپ قىلماقچا كۆزى قىيماپتۇ. بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا ئىزهار قىلماقچا يۈزى چىدىماپتۇ. بۇ ئىشنىڭ تەدبىرىدە نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغان پادىشاھ ساھىب ساقسىز بولۇپ قاپتۇ. رەببىڭ مەزھەر پادىشاھ ساھىبنى يوقلاپ خىزمىتىگە كىرىپتۇ ۋە:

— قايسى شەربەتنى ئىچەرسىزكىن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— پالانى شەربەتنى.

— قانداق غىزاغا كۆڭلىڭىز تارتىدىكىن؟

— سېنىڭ قىلمىشىڭغا، يەنى دورامچىلىقىڭغا. چۈنكى، ئۇ ئاغرىق كىشى يەيدىغان بىر تۈرلۈك ئاشتۇر.

رەببىڭ مەزھەرى پادىشاھ ساھىبنىڭ بۇ ئەھۋاللاردىن ۋاقىپ بولغانلىقىنى بىلىپ:

— ئەي پادىشاھ ساھىب، مەن بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى هەرگىز قىلمايمەن، — دەپتۇ.

پادىشاھ ساھىب:

— بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئىشلارنى يەنە قىلمىسالا، مەنمۇ ئەپۇ قىلدىم، — دەپتۇ.

بەس، دورامچىلىق هالاكەتلىك ئىشتۇر. ئۇنىڭدىن پەرھىز قىلماق كېرەك!

ئەي جىگەر پارەم، هەرقانداق هۈنەر - كەسىپنى هەقدادىغا يەتكۈزۈپ قىل.

پېقىر هەر بابىنىڭ مەزمۇنىغا ئالاقىدار بايانلارنى قالدۇرماي سۆزلىسەم، گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپ ئۇزارغانسېرى مەقسەتتىن مەهرۇم قالغۇدەكمەن. شۇنداقتىمۇ، نەسىهەت قىلىشنى تاشلاپ قويمىدىم. بەس، هەر تۈردىكى سۆزلەرنى، يەنى ئالاقىدار مەزمۇنلارنى ئاز - تولا بايان قىلدىم. ئەگەر تىرىشىپ هو-شۇڭ بىلەن ئاڭلىساڭ، مەنپەئەت هاسىل قىلالايسەن. چۈنكى، بىر چىراغ بىلەن نۇرغۇن چىراغنى يا-دۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر ئۇلۇغ ئاللا سېنى كاتىپلىقتىن ۋەزىرلىككە يەتكۈزسە، ۋەزىرلىكىڭ شەرتلىرى-نى ياخشى مۇلاهىزە قىلغىن، ئامان - ئېسەن ئۆمۈر ئۆتكۈزەلەيسەن، ۋەزىرلىك مەشغۇلاتىدا نۇقسان كۆرۈلمەيدۇ. پادىشاهىمۇ، ئۇلۇغ ئاللامۇ سەندىن، سېنىڭ ۋەزىرلىك ئىشلىرىڭدىن رازى بولىدۇ!

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئابلىمىت ئەهمەت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، ئىلهام ئابدۇللا پوسكام ناهىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە)

ھۈسەين ھاجى شېئىرلىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋاكالىتەن بىرسى بولغان ھۈسەين ھاجى دامۇللام 1881 ـ يىلى ئۆزبېكستانىنىڭ ئەنجان شەھىرىدە قەشقەر بەشكېرەملىك ئابدۇنە ـ زەر باقى ھاجى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئابدۇنەزەر باقىھاجى مۇنداق سەۋەب بىلەن ئەنجاندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

ياقۇپ بەگ دەۋرىدە كەمبەغەل دېھقان ئابدۇنەزەر باقى بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ تاغ بويى رايونىدىكى ئەسكە (يېڭىئاۋات) كەنتىنىڭ «ئۇيپالۇان» لەقەملىك زومىگىرى بىلەن سۇ تالىشىپ ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئابدۇنەزەر باقى ئەركەشتام ئارقىلىق ئەنجانغا چىقىپ يەرلىشىپ قالغان. ئۇزاق ئۆتمەي بۇۋىخان بۇۋى ئاتلىق مەزلۇمە بىلەن توي قىلىپ بەش پەرزەنتلىك بولغان. ئابدۇنەزەر باقى گەرچە سېرىقتال تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دېھقان بولسىمۇ، پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەر ـ گەن. يەنى، بىرىنچى پەرزەنتى خالمۇرات بىلەن بەشىنچى پەرزەنتى ھەم ئوغۇلىنىڭ كەنجىسى ھۈسەينىنى، شۇنىڭدەك ئۇچىنچى، تۆتىنچى پەرزەنتى زورىخان بىبى بىلەن ئالتۇنخان بىبىنى مەدرىسەدە ئوقۇتقان. ئىككىنچى پەرزەنتى روزىجاننى بولسا ئىشلەپ ئىگىلىك تىكلەشكە يېتەكلىگەن. روزىجان جاپاغا چىداملىق، ھالال ئەقىدىلىك بالا بولغاچقا، ئاسانلا بېيىپ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى ئۈستىگە ئالغان ۋە 30 ياشقا بارماستىنلا «روزى باي» دەپ ئاتالغان. ئابدۇنەزەر باقىنىڭ چوڭ بالىسى خالمۇرات 25 ياشتا بۇخارا مەدرىسەسىنى پۈتكۈزۈپ، «خالمۇرات دامۇللام» دەپ ئاتالغان. كىچىك بالىسى ھۈسەين بولسا 16 يېشىدا دادىسى بىلەن ھەج سەپىرىگە ئاتلانغان. ئابدۇنەزەر باقىھاجى تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىگە بارغاندا ئەينى دەۋردە شۇ يەرگە تارقالغان ۋابا كېسىلى بىلەن قازا قىلغان. ھۈسەين يىغلاپ ـ قاقشاپ دادىسىنى دەپنە قىلغاندىن كېيىن، ھاجىلارغا ئەگىشىپ بەيتۇللانى زىيارەت قىلىپ، ئەنجانغا قايتقان ھەم مەدرىسەدىكى ھاياتىنى داۋاملاشتۇرغان. دەسلەپ نەجمىدىن قارىي دامۇللامدا ئوقۇپ ئىشانلىق ئېرشادنا ـ مىسىنى قوشۇپ ئالغان. ئاندىن ئەينى دەۋردىكى ئەنجاندا ئەڭ نوپۇزلۇق مۇدەررىس ئابدۇكېرىم دامۇللام بىلەن مۇھىددىن مەخدۇمدا ئوقۇپ ئالىملىق مەرتىۋىسىگە يەتكەندىن كېيىن، ئۇستازلىرىدىن مۇھىددىن مەخدۇمنىڭ قىزى ئابىدخان بىبى بىلەن توي قىلىپ بالىلىق بولغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھارپىسىدا ھۈسەين «ئىلمى كامىل موللا ھەم مۇرشىدى كامىل ئىشان» سۈپىتىدە يىراق ـ يېقىنغا تونۇلۇپ «ھۈ ـ سەين ھاجى دامۇللام» ياكى «ھاجى دامۇللام» دەپ ئاتالغان.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا روھانىيلار قاتتىق چەتكە قېقىلغان. ھاجى دامۇللام 40 ياشقا كىرگەن مەزگىلدە، يەنى 1920 ـ يىللىرى دادىسى ئابدۇنەزەر باقى ھاجىنىڭ ئۇلۇم ئالدىدا ئېيتقان: «بىزنىڭ ئەسلىي يۇرتىمىز قەشقەر بەشكېرەمنىڭ ئەسكە دېگەن يېرى ئىدى...» دېگەن ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۇستازى ئابدۇكېرىم دامۇللام بىلەن بىرلىكتە ۋەتەنگە قايتىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جاي ــ بەشكېرەمنىڭ ئەسكە كەنتىگە ئولتۇراقلاشقان. ئۇزاق ئۆتمەي تۇغقانلار-نىڭ مەسلىھەتى بويىچە مۇھەممەد ئىبراھىم ھاجىنىڭ قىزى پالاتخان بىبى بىلەن توي قىلىپ دېھقانچى-لىق، باغۋەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئىلىم شۆھرىتى يىراق ـ يېقىنغا تارالغان. ئىسلامىي ئىلىملەردە پىشقان، ئىستېداتلىق ئالىم بولۇشىغا قارىماي، مۇرشىدى كامىل ئىشان سۇپىتىدە نۇرغۇن مۇرىت ـ مۇخلىس تەربىيەلىگەن.

ھۇسەين ھاجى دامۇللام ئەنجاندىن كېلىپ ئالتە يىلدىن كېيىن، يەنى 1927 ـ يىللىرى ئەنجانلىق مەزلۇمەسى ئابدىخان بىبى قىزلىرى ئالىخان بىبى، ماربخان بىبى، راھىلىخان بىبىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلگەن. پالاتخان بىبى ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالغان.

ساقىيە مەدرىسەسىنىڭ مۇدەررىسى ئابلىراخۇن دامۇللام شېئىر شىسەي دائىرىلىرى تەرىپىدىن ھەپ-سىگە ئېلىنغان مەزگىللەر (1938 ــ 1941 ـ يىللىرى)دە كۆپچىلىك قەشقەر ئۆلىمالىرىنىڭ زورى بە-لەن ساقىيە مەدرىسەسىگە كىرىپ تالىپ تەربىيەلەپ، ئەينى دەۋر قەشقەر ئىسلام مائارىپىغا تۆھپە قوشقان. 1954 ـ يىلى چوڭ مەزلۇمەسى ئابدىخان بىبى سوۋېت ئىتتىپاقى گىراژدانلىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىگە قاي-تىش ھەققىدىكى سىياسىتى بويىچە ئالىخاندىن باشقا پەرزەنتلىرى ــ ماربخان، راھىلىخان، ھۆرنىسا-خانلارنى ئېلىپ ئەنجانغا قايتقان. 1956 ـ يىلى چوڭ قىزى ئالىخان زۇلۇن خېنىم، نۇرنىساگۈل، يەھيا مەخسۇم قاتارلىق ئۈچ پەرزەنتىنى يېتىم قالدۇرۇپ (بۇلار 1972 ـ يىلى ئەنجانغا قايتۇرۇلغان) ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ قىزنىڭ ئۆلۈمى ھۇسەين ھاجى دامۇللامغا تولىمۇ ئېغىر كەلگەچكە ئاغرىقجان بولۇپ قالغان ھەم پالاتخان بىبىدىن بولغان پەرزەنتلىرى ھەبىبۇللا مەخدۇم (1942 ــ ؟) بىلەن سالىخان (1935 ــ 1995)نىڭ غەمخورلۇقىدا ھايات كەچۈرۈپ، 1961 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى 80 يېشىدا ئاخىرەتكە سەپەر قىلغان ھەم قۇمالتاغ باغرىغا دەپنە قىلىنغان.

ھۇسەين ھاجى دامۇللام ھاياتىدا جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، مۇدەررىس ۋە خاتىپ بولۇپ، يىراق ـ يېقىندا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغاندىن باشقا، يەنە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن شې-ئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان. يېڭىئاۋات جامەسىدە خاتىپلىق قىلىۋاتقان ئوغلى ھەبىبۇللا مەخدۇم ئۇنىڭ ئۈچ قول يازمىسىنى ساقلىغان بولۇپ، ئىككى قول يازما پۈتۈنلەي نەزم بىلەن پۈتۈلگەن دىۋان ئىكەن. ئەپسۇس، بۇ ئىككى دىۋاننى ھۇسەين ھاجى دامۇللامنىڭ ئەنجاندىكى پەرزەنتلىرىدىن ماربخان بىبى 1985 ـ يىلى قەشقەر بەشكېرەمگە كەلگەندە: «دادامنىڭ يازغان خەتلىرىنى كۆرسەم دادامنى كۆرگەندەك بولىدىكەن، مەن، مەن ئوقۇپ ساقلاپ قويايى» دەپ ئۆزبېكىستانغا ئېلىپ كەتكەنىكەن. بىز پەقەت ئۇنىڭ ئۈچىنچى بىر دەپتىرى، يەنى ھۇسەين ھاجى دامۇللامنىڭ غەيرىي ئەدەبىي قول يازمىسىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇق.

ھۇسەين ھاجى دامۇللامنىڭ بۇ قول يازمىسى ئەينى دەۋردە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن سىزىق-لىق قېلىن دەپتەرگە يېزىلغان. ئاخىرىغا يەنە دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن كاتەكچىلىك دەپتەر ۋاراقىدىن تۆت ۋاراق، تىك سىزىقلىق دەپتەر ۋاراقىدىن توققۇز ۋاراق چاپلانغان بولۇپ، جەمئىي 131 ۋاراق. بۇ قول يازما ئاساسلىقى «جامىئۇس ـ سەغىر»، «فەتىۋائى ھەدىس»، «سەئىد ئەلى ئىرانى»، «تەخسىرى ھۇسەينى»، «خەزىنەتۇل ـ رىۋايەت»، «فەتىۋائى ئەلى ئەپەندى»، «كەنزۇل ـ ئىباد»، «مۇختەسەر خەزىنات»، «فەتىۋائى

نەقۇەرىيە»، «ھەدىس ئەربەئىن»، «خەمسەتۇل ـ فەتىۋائى»، «تەرىقەتۇل ـ مۇھەممەدىيە»، «موللا ئەلى قا ـ رىي»، «نۇجۇمۇل ـ ئىلىم»، «مەجمۇئەتۇل ـ فەتىۋا»، «سەئىدىدىن تەپتازانى»، «بوستانول ـ ئارىفىن»، «مەئلۇماتۇل ـ ئافاق»، «جامىئۇل ـ مەبانى»، «فەتىۋائى كامىلىيە»، «ھاياتۇل ـ ھايۋان»، «لىسانۇل ـ ئەھكام»، «تەفسىرى قازىخان»، «فەتىۋائى ھىندى»، «فەتىۋائى قازىخان»، «فەتىۋائى مىئىراجىيە»، «بەھرى دۇرەر»، «تەفرىھۇل ـ قۇلۇب»، «مەۋلەۋى فەخرىددىن»، «رەددۇل ـ مۇختار»، «بوستان»، «جەۋرەتۇن ـ نە ـ بىيرە»، «مۇفەررەھۇل ـ قۇلۇب»، «زەينۇل ـ ئەھكام»، «مەرىپەتنامە»، «مەئىنىيۇل ـ ئەھكام»، «شەرىئۇل ـ ئەيىن ئىلىم»، «شەرھى موللا تەپتازانى»، «ئالىمىن گىز»، «شەرھۇل ـ ئەقائىد»، «مەھبۇبۇل ـ قۇلۇب» قاتارلىق ئەرەبچە ھەم پارسچە نوپۇزلۇق ماتېرىياللاردىن ئېلىنغان ئۇزۇندىلەر بولۇپ، ھەر بىر ئۇزۇندى ئاخىرىغا قايسى كىتابنىڭ نەچچىنچى بېتىدىن ئېلىنغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. بەزى ماتېرىياللاردىن كې ـ يىن ھاشىيەدە شەرھى بېرىلگەن. تەكشۈرۈشىمىزچە، قول يازمىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى بىر ۋاقىتتا، بىر ئورۇندا يېزىلمىغان. چۈنكى، خەت سۈپىكىنىڭ ئوخشىماسلىقى، يەنى ھەرقايسى بەتلەردىكى خەتلە ـ رنىڭ تەكشى ئەمەسلىكى، بەزىلىرىگە ئىشلەتكەن قومۇش قەلەمنىڭ چوڭ، بەزىلىرىنىڭ ئوتتۇراھال، بەزى ـ لىرىنىڭ بولسا ھەددىدىن زىيادە كىچىك ئىكەنلىكى، شۇنىڭدەك ئىشلەتكەن قارا سىياھ (ناۋات سۇيىگە چىلانغان قازان قارىسى) رەڭگىنىڭ قېنىق ياكى سۇسلۇق دەرىجىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكى، ھەتتا بىر قىسىم جايلارنىڭ قىزىل سىياھ (ناۋات سۇيىگە چىلانغان قارا ئۇجمە قېقى) بىلەن يېزىلغانلىقى يۇ ـ قىرىقى قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. گەرچە خەت سۇپىتى ئانچە تەكشى بولمىسىمۇ، ئەمما مۇئەللىپنىڭ خەتتاتلىقتا خېلىلا پىشقانلىقى، خەتلەرنىڭ دېگۈدەك پارسىي خەت نۇسخىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

قول يازمىدا ئەڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى ئۇنىڭدىكى شېئىرلاردىن ئىبارەت. بۇ ھۇسەيىن ھاجى دامۇللام ئۆزى يازغان شېئىرلار، ئەرەبچە، پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان شېئىرلار ھەم ئۇ كۆچۇ ـ رۇپ ساقلىغان شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى بولغان بىر قىسىم شېئىرلار ـ دىن ئىبارەت. قول يازمىدا شەيخ سەئدى، ئابدۇراھمان جامىي، ئەلىشىر نەۋايى، ئابدۇقادىر بىدىل، خو ـ جا ھافىز، فۇزۇلىي، ھىلالىي، ئاجىزىي قاتارلىق كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى ھەرقايسى بەت ـ لەرنىڭ يېرىم قالغان يەرلىرىگە (بەزىلىرى پۈتۈن بەت بويىچە) چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئەلـ ـ شىر نەۋايى بىلەن فۇزۇلىينىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىلىرى پارسچە ياكى ئەرەبچە يېزىلغان. مۇئەللىپ باشقىلارنىڭ شېئىرلىرىنى كۆچۈرگەندە ئاۋۋال شۇ شائىرلارنىڭ تەخەللۇسىنى يېزىپ، ئاندىن كۆ ـ چۈرگەن. مەسىلەن، نەۋايىنىڭ:

كىردى تۇفراقغا ھىلال ئاچتى تۇلۇن ئايغا جەمال،
ئۇل تۇلۇن ئاينىڭ قاراغىدىن چۇ ئۆلدى ئون ھىلال.

ئاي قاشىدا كۇننى كۆردۇم كۇن قاشىدا ئايىنى،
ئايدا ئىزلەپ يىلدا تاپتىم يارنىڭ رۇخسارىنى.

فۇزۇلىينىڭ:

ۋەفا بىر كىمسەدىن كىم ئىستەدىم ئاندىن جەفا كۆردۇم،
كىمكىم بۇ فەنا دۇنيادا كۆردۇم بۇەفا كۆردۇم.

كىمىكىم دەردى ئىزھار قىلدىم ئىستەدىم دەرمان،
ئۆزۈمنى ھەم بەتەر مىنگ دەردۇ غەمگە ئاشىنا كۆردۈم.

قول يازمىغا يەنە «مۇناجاتى ھەزرەتى جامىي»، «مۇناجاتى جۇنەيد باغدادي»، «مۇناجاتى ھەزرەتى غەۋسل ئەئزەم» قاتارلىق پارسچە شېئىرلار تەپسىلي كۆچۈرۈلگەن. جامىي، بېدىل قاتارلىقلارنىڭ مەسنەۋىلىرىدىن ئېلىنغان بېيىتلار ئەك كۆپ كۆچۈرۈلگەن. بۇ ھۈسەيىن ھاجى دامۇللامنىڭ شەرق كىلاسسىك شېئىرىيىتىنى تولۇق ئۆگەنگەن ھەم ئۆزلەشتۈرگەن قەلەم ساھىبى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھۈسەيىن ھاجى دامۇللامنىڭ بۇ قول يازمىدىكى شېئىرلىرى 80 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە غەزەل بىلەن مەسنەۋى 30 پارچە، رۇبائىي 20 پارچە، فەرد 30 پارچە بولۇپ، بىر قىسىم مەسنەۋىلەر، رۇبائىي ۋە فەردلەر پارسچە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بەش ـ ئالتە پارچە شېئىر ئەرەبچىدىن ۋە پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، 131 ۋاراق، يەنى 262 بەتلىك بۇ قول يازمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ شېئىرلار ناھايىتى ئاز. شۇنداقتىمۇ، بۇ شېئىرلار ئارقىلىق ھۈسەيىن ھاجى دامۇللامنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىەت يولى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىدىيەۋى خاھىشلىرىدىن خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ.

ھۈسەيىن ھاجى دامۇللامنىڭ شېئىرلىرى لىرىك شېئىرلاردىن ئىبارەت بولۇپ «ھاجى» تەخەللۇسىدا يېزىلغان. كۇچلۇك تەسەۋۋۇپ روھى بىلەن سۇغىرىلغان غەزەللىرىگە قارىساق، ئەينى دەۋر شارائىتىغا نىسبەتەن تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە كۆز قاراشلارنىڭمۇ يوشۇرۇنغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن:

قوفغىل، ئەي دىل، سەئىي قىل تائەتغەكىم خۇب كاردۇر،
سەئىدلىك تاپغاي كىشىكىم سۇبھىدە بىداردۇر.

سەھەر تۇرماي ئىشىك پۇتمەس، كىشى مەقسۇدىغا يەتمەس،
سۇبھىنى بىلگەن غەنىيمەت تالىبى دىداردۇر.

قوپغىل، ئەي ھاجى، قىلىپ ھىممەت سەھەر غەفلەتنى قوي،
ئويلاغىل قەبرەڭنىكىم بۇ شەمئى يوق خۇب ناردۇر.

دېگەن مىسرالاردا سەھەر تۇرۇپ ۋاقىتنى چىنگ تۇتۇپ، توغرا ئەمەللەر بىلەن شۇغۇللانغان كىشىنىڭ ئىككى دۇنيالىق بەخت ـ سائادەتكە مۇيەسسەر بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن بولسا:

جەھانغا باغلاما كۆڭلۈڭ بۇكىم سىفايەپەرۋەردۇر،
كىم ئولسا فاسقۇ فاجىر ئانىڭ چەشمى مۇنەۋۋەردۇر.

باق ئول پىرئەۋن شەددادىغا كىم قىلدى ۋە لېك خىزمەت
يۇتۇرمەي زەررەئىي ئاسىب خەزائىن دۇررى گەۋھەردۇر.

دېگەن مىسرالاردا كىشىلەرنى مال ـ دۇنياغا كۆڭۈل بەرمەسلىككە ئاگاھلاندۇرۇپ، خەزىنە ـ خەزىنە گۆھەر يىغقان، ئەمما پاسىقلىق بىلەن دۇنيادىن ئۆتكەن پىرئەۋن، شەددات قاتارلىق دۇنياۋى تىپلارنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىنى ئەسلەتكەن.

ھۈسەين ھاجى دامولللامنىڭ شېئىرلىرى ئىچىدە يەنە «ئەرزنامە، ئۈستۈن ئاتۇشتا ياتقان ۋەكىل-لەرگە» ماۋزۇلۇق شېئىرى بىلەن «ئەئيانى يارکەندغە دۇئايى سالام تەرىقىدە يازىلغان ئەبياتلار» دېگەن ئومۇمىي ماۋزۇ ئاستىدىكى باقىجان، ئەئلەم ئاخۇن يارکەندي، ھاجى مەخدۇم، ئابدۇراخمان ھاجى دامولللام، ئۆمەر خەتىپ ئاخۇن، ئابدۇلئەھەد مەخدۇم، ئابدۇلھەكىمى، موللا نادىر ئاخۇن، موللا ياقۇپ، ئابدۇخالىق قارىي، قادىرجان، مۇھەممەد ئىمىن قارىي، روزى مەمەت، مىيان ھەزرەت قاتارلىقلارغا بې-غىشلاپ يازغان شېئىرىي سالام خەتلىرىمۇ بار. ئالدىنقىسى بەشكېرەم خەلقى بىلەن ئۈستۈن ئاتۇش خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا 1946 ــ 1947 - يىللىرى يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق سۇ تالىشىش ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ ھەل قىلىنىش جەريانى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان ئاساستا ھۈسەين ھاجى دامولللامنىڭ رېئالىزملىق ئىجادىيەت يولىدىن گۈۋاھلىق بېرىدۇ. كېيىنكىسى ھۈسەين ھاجى دامولللامنىڭ يەكەن ئۆلىمالىرى بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋىتىنى ھەم ئۇنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكى تەسىر دائىرىسىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى تولۇقلىما ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ھۈسەين ھاجى دامولللام شېئىرلىرىدا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم نۇقتا ئۇنىڭ تەرجىمە ئىجادىيىتىدۇر. ئۇنىڭ قول يازمىسىدا بىرقانچە پارسچە فەرد بىلەن ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى يانمۇيان بېرىلگەندىن باشقا، يەنە بىر پارسچە غەزەل بىلەن بىر ئەرەبچە غەزەلنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى يانمۇيان بېرىلگەن. پارسچە غەزەلنىڭ ئەسلىي ئاپتورى جامىي بولۇپ، بۇ غەزەلنىڭ بېشىغا يېزىلغان «جامىي» دېگەن تەخەللۇستىن مەلۇم بولغان. غەزەل پەقەت تۆت بەيىت بولۇپ، بەلكىم تەخەل-لۇس كىرگۈزۈلگەن بەيىت چۈشۈپ قالغان ياكى قالدۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ بېشىغا «تەرجىمە» دېگەن خەت ماۋزۇ تەرىقىسىدە يېزىلغان. بىراق، بۇ غەزەلنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ ئاخىرقى بەيىتىغا «ھاجى» تەخەللۇسى كىرگۈزۈلگەن. بۇ شېئىر مانا مۇنداق:

غەم نەدۇر سۇرەت كىمدىن ئەھلى مەئنا ئالدىدا،
رۇھ ئەگەر رۇمدىن ئولۇرسەن تەننى دەي ئولغىل قارا.

باقمايۇرسەن بىلال ئولغاچ مەئانىي ئەھلىدىن،
تاپتى فۇرسەت مۇستەفاغا گەرچە زاھىردۇر سىيا.

دېدى پەيغەمبەر: نەزەر قىلماس خۇدا زاھىرغا ھېچ،
ياققۇسىدۇر قەلبىڭىزغە ئەرتەيۇ شامۇ زىيا.

سەن ھەم ئەھلى دۇنيادەك ھېچ ئولمىغىل زاھىرپەرەست،
ھاجى دىلنى تەئمىر ئەتكىل باتىنىڭ ئەيلەپ سەفا.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ غەزەلنىڭ تەرجىمىسى شۇنداق راۋان ھەم پاساھەتلىك چىققان. ئەمما، ئۇ-نىڭغا «ھاجى» تەخەللۇسىنىڭ كىرگۈزۈلگەنلىكى ھاجى دامولللامنىڭ نەزىرىدە ئابدۇراخمان جامىي غەزىلە-نى ئۆزىنىڭ تەرجىمە قىلغانلىقىنى غەزەلنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئىپادىلەشمۇ ياكى باشقا بىر سەۋەب بارمۇ، بۇنىڭغا ئېنىق بىر نەرسە دېمەك تەس.

ئەرەبچە غەزەل تۆت بەيىتلىق ئوچۇق غەزەل (بىرىنچى بەيىتتىكى ئىككى مىسرانىڭ بىرىنچىسى قا-پىيەنىڭ سىرتىدا ئوچۇق قالدۇرۇلغان غەزەل ــ ئا) بولۇپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى يانمۇيان بېرىلگەن. بۇ

شېئىر مۇنداق:

دائىم ئولسۇن جايىڭىز مەئۋايى ئېرۇر نەختۇ نەخت،
ھەم قارارگاھى شەرافەت نىئىمەتۇ ئىقبالۇ بەخت.

ئەيش ئېتىلگى ئىززەتدەكىم شاھلار ئالغا رەشك ئەيلەسۇن،
ھەم ئانىلگى خۇشنۇد ئېتەر ئاللاھۇ پەيغەمبەر سىفەت.

بەھرەۋەر قىلسۇن خۇدا ئەۋلادىڭىزنى دائىما،
سەئدۇ ئۇمر تەۋىل ئىلە مەھفۇز ئېتەر ئول مەرھەمەت.

ئىستىجاب ئەتكىل، خۇدايا، ئول دۇئايىم فەزل ئىلە،
كىرگۈز ئانى خەتىگە باھۇلۇل ھەم تاجۇ تەخت.

بۇ غەزەلنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىمۇ شۇنداق راۋان ھەم پاساھەتلىك چىققان. بىراق، ئەرەبچە يا-كى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ ھېچقايسىسىغا تەخەللۇس كىرگۈزۈلمىگەن. شۇڭا، بۇ باشقىلار يازغان ئەرەبچە غەزەلنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىمۇ ياكى ھاجى دامۇللام ئۆزى يازغان ئەرەبچە غەزەلنىڭ كې-يىنرەك ئۆزى تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىمۇ (ئەرەبچە غەزەل بىلەن يانمۇيان بېرىلگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى يېزىشتا ئىشلەتكەن قەلەمنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە سىياھنىڭ رەڭگىدە روشەن پەرق بار)، بىر نېمە دېمەك تەس. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئىككى شېئىرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە-سىدىن ھاجى دامۇللامنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتتىكى يېتىلگەن ماھارىتىنى ۋە تەل ئىشلىتىشتىكى پاساھىتىنى، ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى كامالىتىنى ھەم شېئىرىي تەرجىمانلىقتىكى بەدىئىي بالاغە-تىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تۆۋەندە ھۈسەين ھاجى دامۇللامنىڭ شېئىرلىرىدىن بەزى نەمۇنىلەرنى ئوقۇرمەنلەر ھۈزۈنغا سۈنىمىز.

1

سۈلۈك ئەھلى نە ئىش قىلسا سەن ئاڭا ئىئىتىراز ئەتمە،
نە ئىش قىلسا ئۆزى بىلگەي سۈلۈك يولىدا ئۇ قاندۇر.
سۈلۈك ئەھلى قىلۇر بەئزەن ئىشىكىم كۆرسە ئەيب ئەيلەر،
ۋەلىي ئاستىدا چىندىن ھىكمەتى باردۇركى تافقاندۇر.
كۆپ ئادەم ئەھلى سۈرەتدۇركى، كۆرمەس ئالەمى مەئنى،
بۇ ئالەم ئەھلى دىلنى ئالدىدا بىر نۇقتە ناداندۇر.
دېگەيلەر ئەھلى زاھىر ئانچە كۆرگەيمىز بۇ كۆز بىرلە،
مۇنى بىلمەس بۇ كۆزغە نۇر بەخش ئولغان كۆزى جاندۇر.
خۇدا ئۆز فەزلى بىرلە چەشمى دىلنى رەۋشەنا ئەتسە،
بىلۇر ئاندىن ئۆزى كىمدۇر، ئانى كىمدۇر، ئۇنى كىمدۇر.
ئايا ھاجى، دېدىڭ ئاللاھۇ ھەقدىن تۇرفە قىلدىڭ كەم،
ئانى مەھكەم كۆڭۈلدە ساقلاغىلكىم سىررى جاناندۇر.

2

يا قادىرا، رەببىم سەن
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

ئاجراپ تۇشتۇم جەننەتدىن،
ھەم ئىززەتۇ خىزمەتدىن.
تۆرت دەريائى رەھمەتدىن،
كەۋسەر بىرلە نىئمەتدىن.
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

ھۇرلار ئەردى ئۇنىسىم،
غۇلمان ئەردى مۇنىسىم.
بىراق ئەردى جەللىيىم،
دىدار ئەردى مەرھەمىم،
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

كەلدىم فانى دۇنياغا،
شەۋقىم ئەھلى ئۇقباغا،
ئىشقىم جەمال ئاللاھغا
يەنە رەسۇلۇللاھغا،
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

كەچدىم ئاتا ـ ئانامدىن،
ئەمۇ خالۇ ئاكامدىن،
فەرزەند، نەبرە، پاچچامدىن،
خانىم سىگلىم ئاچامدىن،
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

ۋەللاھ دۇنيا زىنداندۇر،
ۋەللاھ ئۇقبا خاداندۇر،
ھاجى دوستۇك چەندانداۇر،
ئەسلى مەقسۇد ئاللاھدۇر،
مەن دۇنيادا غەرىبمەن،
سەندىن ئۆزگە كىمىم بار.

3

قوفغىل، ئەي دىل، سەئىي قىل تائەتغەكسىم خۇبكاردۇر،
سەئدلىك تافغاي كىشى كىم سۇبھىدە بىداردۇر.
خۇرۇسلار قىچقىرۇر «قوفغىل سەھەر» دەپ ئەييۇھەل ـ غافىل،
بىلمەگەي غافىل كىشى، بىلگەيكى ئۇ ھۇشياردۇر.
قىچقىرۇر پەرۋەردىگارىم قايدادۇر دائى دەبان،
ھەر دۇئالارنى ئىجابەت ئەتمەكى تەييارداۇر.
دېگەي ھەلمۇستەغفىر ئەننى فەئەغفۇر ئەنھۇ ئىسيانەھۇ،
ئول نىدانىك لەززەتىن بىلگەن دىلى ئاگاھدۇر.
سەھەر تۇرماي ئىشىك پۇتمەس، كىشى مەقسۇدىغا يەتمەس،
سۇبھىنى بىلگەن غەنىيمەت تالىبى دىداردۇر.
تۇشەر پەرۋەردىگارىم سۇبھىدە دۇنيا سەمائىغا،
مەرھەمەت ئەيلەر ئانىكىم ھەمراھ خەۋفۇ زاردۇر.
قوفغىل، ئەي ھاجى، قىلىپ ھىممەت، سەھەر غەفلەتنى قوي،
ئويلىغىل قەبرەكىنىكىم بىر شەمئى يوق خۇب ناردۇر.

4

ئۈمىد بىرلە كېلىپمەن دەرگەھىڭغە نا ئۈمىد ئەتمە،
مۇھەممەد ھۇرمەتىدىن رۇزى مەھشەر شەرمىسار ئەتمە.
گۇناھىم كۆپلۈكىدىن ئايۇ يىللار مۇزتەربدۇرمەن،
ئانى يۇزغە سالىپ يەۋمۇلجەزادا ئاشكار ئەتمە.
ئۈمىدىم قىلدۇرۇپ لاتەقنەتۇ مىن رەھمەتۇللاھدىن،
كەچۈرگىل جۇملەئى ئىسيانىمى ۋەئدەڭ خىلاف ئەتمە.
ربجائىم كۆپدۇرۇر سەتتار ئاتىڭدىن، ئەي ئىلاھىي مەن،
مېنى نەۋمىد ئېتىپ پەردەمنى يىرتىپ غەمگۇزار ئەتمە.
قىيامەت تاڭى ئاتقاندا ھەمە ئۆزنى ئۇنۇتقاندا،
تىلىم تىزغە تۇشۇرۇپ تەشنە ئەيلەپ خارۇزار ئەتمە.
قۇرارلار ئۇل تارازنى قىلۇر خەلق نالە ـ زارنى،
سەۋابىمدىن گۇناھىمنى ئوشۇل دەمدە گىران ئەتمە.
نىدا بولغاي ئوشۇل دەم ئاچارسۇن ياماندىن دەپ،
گۇناھىمنى كېچىپ ھېچ ئەھلى جەننەتدىن جۇدا ئەتمە.
سىيرات كۆۋرۇك ئۇزە ياخشى يامانلار ھەيدەلىپ بارسا،
ئاياغىمنى سەبات ئەت تايدۇرۇپ دىلنى گۇزار ئەتمە.
ئۇ كۆفرۇكدىن ئۆتۇپ مۇئمىن ئولۇر شايىستەئى جەننەت،
ماڭا لازىم ئەمەس جەننەت، جەمالىڭ ئىنقىتاۋ ئەتمە.
كەل، ئەي ھاجى، تەدەييۇنلە شەرىئەت دامەنىن تۇتغىل،
شەرىئەت دامى تۇتقان كىشىدىن يەتمەز گۇمان ئەتمە!

5

غەمىم يوق ئىككى دۇنيادە كەرەملىك پادىشاھىم بار،
دىلۇ جانىم ماداری ئەجزدە پۇشتى پەناھىم بار.
نە غەمدۇر قۇتدىن زىرا كەفىلدۇر رىزقۇ رۇزىمغا.
نە تەڭلىك دۇنيادىن زىرا باشىمدا بىرۇ بارىم بار.
خەلايىق ئايتادۇر فەرزەند ئوغۇل قىز دۇنيادا دەركار،
كېچىپمەن ئىككى دۇنيادىن مېنىڭ ئارامى جانىم بار.
خۇدا نۇر ئەھلى دۇنياغا ھەردەم ھېساب ئەيلەپ،
كېرەكمەس دۇنياۋۇ ئۇقبا رەھىملىك رەھنەمايىم بار.
قىيامەت شىددەتىدىن قورقادۇر زاھىد بىلەن ئابىد،
نە غەم بىر ئەھلى ئىرفان ئەھمەد ئاتلىق پىشۋايىم بار.
ئىشەنگەي ئەھلى تائەت تائەتە ئابىد ئىبادەتغە،
ماڭا لايىق ئەمەل يوق شاپىئىي يەۋمۇل ھىسابىم بار.
جانان كۇلسە راھەتتۇر ۋەلي مەردى ئىبادەتتۇر،

گۇناھ قىلدىم ئۇمىد ئەيلەپ ئاشۇنداغ تەكىيەگاھىم بار.
قىلمىپ مەن جىق گۇنەھ ئىشلار ئېتىپ غەففارلىكىڭ ئۇممىد،
غەفۇرۇ ھەم رەھىم ۋەسفىڭگە مەزھەرلىك رىجائىم بار.
دېدىڭ ھاجى ئاغىزغا ھەرنە كەلسە بىرنى ياندۇرماي،
ئەمەل قىل لاتەخەف نەھرىغە مەھشەردە خۇدايىم بار.

6 غەزەل لۇزۇمى تەۋەككۇلدا

نېچۈك مەن قەدرسىز بىچارەلىكتىن ئەيلەبان تەشۋىش،
خۇدا شاھۇ گەداغە فەرقسىز رەززاقى بىشەكدۇر.
بەھۇكمى ئايەتى قۇرئان كەقىلدۇر رىزق ھەللىغە،
بىيابياندا گۈلى ئولسۇن ۋە يا دەريادا زى رۇھدۇر.
ھەۋادا ئەيش ئېتەرلەر بىئەدەد پەررەندەلەر ئۇينىاپ،
ئانىڭ رىزقىن ھەۋادا ئەيلەمىش كۆرمەكغە كۆز يوقدۇر.
ئەدەدسىز جەنۋەرلەر يەر تۈۋىدە ئەيلەشىپ مەئۋا،
تاپىپ يەر رىزقىنى سەھۋ ئىلە نىسيانغا يول يوقدۇر.
زىرائەت يا تىجارەت ئەيلەمەي شۇ جەنۋەرلەر ھېچ،
تەۋەككۇل تازەلىقدىن سۇفرەئى ئامىغا مەھرەمدۇر.
تەۋەككۇلنى خۇداغا مۇھكەم ئەيلەپ تارقىشۇر ئۆيدىن،
نە يەرغە ئۇچسا يا بارسە ئۇلارغا تويغۇدەك داندۇر.
نېمە غەم ھاجى سەن ھەم كەم ئەمەسسەن زاغى سەھرادىن،
تەۋەككۇل ئەيلەبان ئۇچقاي بارۇرسە تاش ئارا نانداۇر.

7

ئىلاھا، جۇملە مۇئمىننى دىلىن شاد ئەيلەغىل، يا رەب،
ئەتا ئەيلەپ مۇرادىنى سەرئەفراز ئەيلەغىل، يا رەب.
مەلەكدىن تا سەمەك ئەمۋاجى لۇتفۇڭدىن ئۇممىدۋاردۇر،
بۇ جۇملە تەشنە لەبلەرنى لەبىن سىيراب قىل، يا رەب.
كېلىپ ئەردى بۇ مىسكىن دەرگەھىڭغە شەيئى لىللاھ دەپ،
بېرىپ سەن ئاڭا شەيئى ئۇمرىن ئەكمال ئەيلەغىل، يا رەب.

8

قىل ئول بەندەچەڭنى ئۇمرىن ئۇزۇن،
بۇ دۇنيادا ئەيلەپ رىزقىن كۆپ فۇزۇن.
ئانى ئالىمۇ قارىيۇ فازىل ئەت،

تەقىۋا نەقى ئابىدۇ زاھىد ئەت.
شەرىئەت تەرىقەتتە سابىت قەدەم،
مەئارىفدا كامىل ھەقىقەتتە ھەم.
ئاتىسى قويدۇق ئانى مۇھەممەد ئەزىز،
ھەمىن ئاگاھ ئولغاي ئۇل ساھىب تەمىز.
ھەبىبىمىڭ ئىسمىن ئاڭا نام ئەيلەدۇق،
مۇھەممەد ئىشقىدىن ئىختىيار ئەيلەدۇق.
ئەزىزنى مۇھەممەدغە زەم ئەيلەدۇق،
كى تەركى ئەدەبدىن ھەزەر ئەيلەدۇق.
ۋەلا مۇھەممەدنى رەقەم ئەيلەسەم،
كۆرۈنۈر كۆزۈمغە مەئشۇق مۇھتەرەم.
(1354 ـ ھىجرىيە رەقەم قىلىندى)

9

سىزغە لايىق تۇھفەغە قادىر بولالماي مەن غەرىب،
سورمايىن ئەھۋالىڭىز سىزلەرغە كۆپ قىلدىم خەتا.
تۇھفەئى ئاجىز ئىلە بارماقغا مەن ئەيلەپ ھەيا،
شۇل قۇسۇر ئۆتكەن خەتا ئەفۇنى قىلغۇم ئىلتىجا.
كۆپ خەتالارنى قىلىپ چالا قويۇپمەن ئەرزنى،
ئەفۇ ئېمىش ئەھلى كەرەملەر ئالدىدا ياخشى جەزا.
ئەسلى زاتىم بەشكەرەمدىن بولغان ئۇچۇن دائىما
تىنمايىن شامۇ سەبا سىزلەرغە مەن قىلغۇم دۇئا.
ئەي ئىلاھا، بەشكەرەم ئەھلىغە قىل نۇسرەتنى يار،
ھەل قىلىپ مۇشكىللەرىن، ھاجەتلەرىن ئەيلەپ رەۋا.
ئەبرى رەھمەت باشلارىدا دائىم ئولسۇن سايەبان
نەفئى نام ئىزدەر قىلىپ ئەمۋالۇ جان ئەيلەپ پىدا.
دۇنياۋۇ ھەم ئاخىرۇ ھاجەتلەرىن قىلغىل رەۋا،
ئاخىرەتدە قىل مەكان ئانلارغا فىردەۋسى ئەلا.
تەرك ئېتىپ ئەھلى ئەيال يەر سۇغا ھېچ قىلماس نەزەر،
ياتلار سىز ـ بىزنى دەپ، سەھرادا ئەيلەپ ماسەۋا.
ئەي خۇدايا، قىلما زايىئى ھىممەتى ئالىيلەرىن،
جارى قىل دەريالارىن ھەم دىللارىن ئەيلەپ سەفا.
تەشنە لەب ئولما سەن ھەم، ئەي ھاجىئى، بىخانۇمان،
سەن تەلەبدە دائىم ئولساڭ ھەم ساڭا قىلغاي ئاتا[1].

① بۇ شېئىرنىڭ ئەسلىي ماۋزۇسى «ئەرزنامە، ئۇستۇن ئاتۇشتا ياتقان ۋەكىللەرغە» دەپ يېزىلغان.

10

يارانلار، ئاڭلاڭىزلار ماھى تابانىمدىن ئايرىلدىم،
كۆزۈمنىڭ نۇرىدىن ھەم ئول مەھرىبانىمدىن ئايرىلدىم.
جەھاننىڭ زىينەتى ئەردى ئەجايىب ئەقلى ھۇش ئىلەن
زەكى نادىر دۇردانە ۋەفادارىمدىن ئايرىلدىم.
جاھان كۆزى كۆرگەنمەس ئانىڭدەك ئاقىلۇ دانا،
ئەقلىنىڭ مەئدەنى..... تابدىن ئايرىلدىم.
كۆزۈم نۇرى جىگەربەندىم باشىمدا تاجىم ئەردى ئول،
يارانلار، ئوشتىمدى تاجىم شەبىستانىمدىن ئايرىلدىم.
كېلىپ فەرغانەدىن غۇربەت دىياردا ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن،
غەربىۋ بىناۋا ئول يۈسۈفى كەنئانىمدىن ئايرىلدىم.
ئانا ھەمشىرەلەر بىرلە كېلىشتى كاشغەر كۆزلەپ،
ۋەفالىق مېھرىبانلىق باغۇ بوستانىمدىن ئايرىلدىم.
ئۇلار كەتتى، يوقالدى مېھرىبانلىق، ئەيلەيۇپ مەنگە،
جەھاندا مېھرىبان ئولغان ۋەفادارىمدىن ئايرىلدىم.
ئۇنىڭ فەرزەندى ئۇچ ئەردى ئۇلارغا باقمادى ھەرگىز،
خۇداغە يۈزلەنىپ كەچكەن ۋەلىزادەمدىن ئايرىلدىم.
تامام ھەمشىرەسىدىن مەن غەربىغە مېھرى كۆپ ئەردى،
ئۇلاردىن جۇملە كەچكەن مەن ۋەفادارىمدىن ئايرىلدىم.
كېتىشتىلەر ئۇلار فەرغانەغە ھېچ بىر ۋەفا قىلماي،
يوقالدى..... مېھرىبانىمدىن ئايرىلدىم.
رىزا بولدۇم مەن ئاندىن سىزنى يارانلار گۇۋاھ قىلدىم،
دادا رازىلىقىن تاقان خىرىدارىمدىن ئايرىلدىم.
ئاتا رازى، ئانا رازى، مۇھەممەد، چەھاريارلار ھەم
خۇدا رازىلىقىن تاقان مۇسۇلمانىمدىن ئايرىلدىم.
خۇدايا رەھمەت ئەتكەيسەن مەن ئاندىن رازى بولغاندىن،
سائادەتمەنلىكىن تاقان سەرۋى خىرامانىمدىن ئايرىلدىم.
رىزا بەر ھاجى سەن ھەم ئول خۇدا ئەمرىن قەبۇل ئەيلەپ،
..... ئۆتۈپ كەتتى رىزادارىمدىن ئايرىلدىم.

11

ۋەفاتى ۋەقتىدە بولدى نىشانلار رەھمەتىلىكىنىڭ،
رەھىملىك مەرھەمەتلىك نۇرى ئەيندىن ئايرىلىپ قالدىم.
قولۇمدا بەردى جانىن بىخۇدۇ ئەقلى زەۋال ئولماي،
مالائىكلەر تۇرۇپ باشدە مەزاردىن ئايرىلىپ قالدىم.

گۆرىستانغا ئالىپ باردۇق گۆرى بىر نۇر بولۇپ كەتتى،
مازار ئولدى گۆرىستانغا ۋەلىدىن ئايرىلىپ قالدىم.
ۋەسىيەت ئەيلەدى مەنگە داۋام ئەيلەك دۇئالار كۆپ،
دەبان كەتدى جاھاندىن (ئاھ) بالامدىن ئايرىلىپ قالدىم.

12

خالايىقلار ئىشتىمەك ماھى تابانمدىن ئايرىلدىم،
كۆزۈم نۇرى جىگەر پارەم قۇۋۋەتى جانمدىن ئايرىلدىم.
ماڭا ھەمراھ ئىدى ئول كۆپ ئىشمدا ئەقلۇ ھوش بىرلە،
ئەقىلنىك مەئدەنى رەھبەر جەھان باغمدىن ئايرىلدىم.
كېتىپ ئەقلۇ ھۇشۇم ئولدۇم جاھاندا مىسلى مەجنۇندەك،
مېنى ئەيب ئەتمەكنىزلەر ھەممە ئىدراكمدىن ئايرىلدىم.
ماڭا مۇنىس ئىدى ئول ئىززەتۇ ھۇرمەت ئىلەن دائىم،
دىلىم نۇرى، جانىم قۇتى گۈلىستانمدىن ئايرىلدىم.
كېلىپ پەرغانەدىن غۇربەت دىياردا ئۇمر ئۆتكۈزگەن،
غەربۇ بىناۋايىم يۇسۇفى كەنئانمدىن ئايرىلدىم.
ياشى قىرىق ئۇچدە ئەردى زىيادە ياكى كەم بولماي،
ئۇمرى قىسقا، ئۆزى كامىل مىسلى تاغمدىن ئايرىلدىم.
ئانا ھەمشىرەلەر كەتكەندە فەرغانە قالىپ ئەردى،
مېنىڭدىن دىل ئۇزەلمەي، مىھربانمدىن ئايرىلدىم.
ۋەفالىق، مىھربانلىق ياش تۇغۇلغان پەرزەند ئەردى ئول،
داداغا مىھربان ئولغان ۋەفادارمدىن ئايرىلدىم.
ئۇنىڭدىن قالدى ئۇچ فەرزەند ئوغۇل قىزلار بولۇپ جۇملە،
ئۇلارنى تاشلابان كەتكەن رىزادارمدىن ئايرىلدىم.
ئۆزىن تاپشۇردى ئەللاھغە داۋام زىكرىنى ياد ئەيلەپ،
ئەجايىپ مەرھەمەتلىك ئۇز زاكىرە خانمدىن ئايرىلدىم.
رىزا بولغانلىقمغا سىزنى يارانىم گۇۋاھ قىلدىم،
پەقىرغە مىھربان ئولغان خەبدارمدىن ئايرىلدىم.
ئاتا رازى، خۇدا رازى، مۇھەممەد چاھاريارلار ھەم،
رىزاسى ھەقغە تافقان جانى جانانمدىن ئايرىلدىم.
خۇدايا رەھمەت ئەتكەيسەن مەن ئاندىن رازى بولغاندىن،
سائادەت تافقان ئۇ سەرۋى خىرامانمدىن ئايرىلدىم.
مىك ئۇچ يۇز يەتمىش ئالتە ئەردى تارىخى نەبى ئول دەم،
ئۆتۈپ كەتتى جاھاندىن ئول رىزادارمدىن ئايرىلدىم.
شەرەپلىك ئاي ئىچىدە، يەئنى قۇربان ئىككىسى ئەردى،
ئۇچۇپ كەتكەن بىھىشقە بۇلبۇلى زارىمدىن ئايرىلدىم.

رىزا بەر هاجى سەن هەم ئول خۇدا ئەمرىن بىجا ئەيلەپ،
قەزاغە رازى بولغان ئابىدەخانىمدىن ئايرىلدىم.

13

قارىلىق ساڭا يەتتى زارۇ نالان ئولغانىڭ ياخشى،
بەهار ئايىنى بۇلۇتدەك كۆزى گىريان ئولغانىڭ ياخشى.
ساقال ساچىڭ ئاقاردى بىل كەفەن تەييار ئولۇپ قالدى،
كۆزۈڭنىڭ نۇرى قاچتى دائىم ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
دىلى ئاگاھ كىشىغە ئول كەفەننىڭ تارى پۇدى دەر،
ئەجەل تۇتماي ياقادىن ئۆزى تەييار ئولغانىڭ ياخشى.
تىشىڭدىن قانچە گەۋهەر كېمىيىپ زۇر رەنجلەر سالدى،
ئەجەل كىرمەكغە، جان چىقماقغە ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
بەلۇ تىزدىن كېتىپ قۇۋۋەت ئەجەلغە يال بېرىپ قالدىڭ،
ئۇ كەلسە مۇهلەتى يوقلۇقغا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
بىلۇرسەن ئۇشبۇ دۇنيا كىمغە قىلدى بىر ۋەفاسىنى،
ۋەفاسى جەۋرىدۇر دەپ ئاڭا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
بىلۇرسەن بۇەفا دۇنيا دېگەن ئوشبۇ ئىبارەتنى،
نەشەي ئولسۇن خۇدادىن باشقا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
بەس، ئول فەرزەندۇ مالۇ هەم خاتۇنان بۇەفادىندۇر،
ئۇلاردىن ئۈز دىلىڭ خۇب ئاڭا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
ئۆلۈم يادى بىلەن دائىم خۇدانىڭ زىكرىنى ئايتغىل،
سەفەر زادى ئېمىش ئول، ئاڭا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
دىلىڭدە ئىشقى ئاللاھ ئولسۇن، ئانى قىلمە ئىزھارەن،
گۇل ئولماي، غۇنچە ئول دائىم دىلى خۇن ئولغانىڭ ياخشى.
كۆز ئاچ ئاگاھ بول مۇشكى خوتەنىڭ ئەسلى.....
سەن هەم سەبر ئەيلەيۇپ خۇنابغە مۇشكى ئولغانىڭ ياخشى.
دىلىڭ ئىشقى خۇدادىن كۆيسە دىلدىن بۇيلار چىققاي،
كى ئانداغ مىڭ بەهادۇر، ئاڭا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
قايۇ بەندە خۇدا يادى دىلىدا دائىما ئولسا،
بولۇر ئەكسەرى غەم هەم ئاڭا ئاگاھ ئولغانىڭ ياخشى.
ۋەلي ئول بويىنى هەركىمسە بىلمەس ئەۋلىيا بىلگەي،
سەن هەم ئول ئەۋلىيادەك بويى دانا ئولغانىڭ ياخشى.
كەل، ئەي هاجى، نەسىهەت ئۆزغە قىل، تەرك ئەيلە ئالەمنى،
نەسىهەت ئۆزغە ئەيلەپ، سىررى ئەفشا ئولغانىڭ ياخشى.

14

جەهانغا باغلامە كۆڭلۈڭ بۇكىم سىپايە پەرۋەردۇر،

كىم ئولسا فاسىقۇفاجىر ئانىڭ چەشمى مۇنەۋۋەردۇر.
بېرىپ قىلغان مۇرادىمىز ئانى كۆپ تەربىيەت ئەيلەر،
چىقارىپ تەختۇ راھەت خىزمەت ئەيلەر گويىيا قۇلدۇر.
باق ئول پىرئەۋن شەددادىغا كىم قىلدى ۋەلىك خىزمەت،
يۇتۇرمەي زەررەئى ئاسىپ خەزائىن دۇررى گەۋھەردۇر.
نەزەر ئانلارغا ئەيلەپ سەن كۆزۈڭ غەيرەت بىلەن ئاچقىن،
كىمىيكىم پەست ئولۇر ئالەمدە، ئالەم ئاڭا باققاندۇر.
ئۇچار جانۋەرلەر ئىچرە پىستەرىن چىبىن بىلەن زەنبۇر،
ئۇلارنىڭ تۆئمەسىغە قەند ئەسەل شۇكرانە ئەتكەندۇر.
ھۇما بىر قۇشدۇرۇركىم جۇملە قۇشلارنىڭ شاھەنشاھى،
ئۇنىڭ رىزقىغە مىڭ يىللىق قۇرۇق ئۇستىخاننى قىلغاندۇر.
پەيەمبەر ئەۋلىيالار بۇ جەھانغا شەمسۇ ئەختەردۇر،
ۋەلي دائىم بەلاسىن ئەكسەرىن ئانلارغا بەرگەندۇر.
نەزەر ئىبرەت بىلەن باقغىل تامامى ئەنبىيالارغا،
ئۇلارنىڭ ھېچ كىمىن ئولغانمىكىن راھەتتە ئۆتكەندۇر.
ۋەلىيلەر ھەم جەھاندا جۇملەسى دەردۇ بەلا بىرلەن،
بەلاغا ئادەت ئەيلەپ راھەتى دۇنيا ئۇنۇتقاندۇر.
بۇ ئالەم ئىچرە ئالىم، فازىلۇ قارىينى كۆپ كۆردۇم،
ئۇ شۇنداغ فەزلى بىرلەن ئەغنىيا خەيلىغە پابەنددۇر.
بىر ئەھلى دىل سەۋاربدۇر بۇكىن بىر تىفل پەرۋەردىن،
نېچۇك خارا بولۇپ ئىززەت..... مۇئەززەزدۇر.
دېدى ئەرزىم قەبۇل ئەت دۇنياۋۇ ئۇقبا چۇ كۇندەشمىز،
ئۇنىڭچۇن ئەھلۇ ئەۋلادىمغە بەرگۇم سۇت بىلەن جاندۇر.
پەيەمبەر بەختىلارچۇن كۇندەشىم فەرزەندلەر ئەردى،
ئانىڭچۇن دائىما مۇشتلاپ باشىغا بەرمىگەن ناندۇر.
سەن ھەم، ھاجى، كۆڭۈلغە ئەسلى كەلتۇرمە فەلەك جەۋرىن،
دىلىڭ خۇش تۇت پەيەمبەر سۇننەتىدىن ساڭا يەتكەندۇر.

زايىئ ئۆتتى گەۋھەرى ئۇمرۇڭ دەۋام ئىسيان ئىلەن
ئىمتىسالى ئەمر قىلماي ئاندا نالانىڭ نەسۇد.
ئەرتىگاپ ئەيلەپ نىدا ھەر زەررەئى خەۋف ئەيلامە،
ئول سىرات ئۇزرە خىجالەت ئاھ، سوزانىڭ نە سۇد.
ئەنبىيالارغا دېگەي ھەل بىللۇغەت ئەمرى ئول خۇدا،
لال ئولۇر ئانلار ساڭا ئاندا پۇشايماندىن نە سۇد.

شېئىرىي سالام خەتلەر

ۋەئىلا يارکەند ئەفەندىم ھەزرەتى ئول باقىيجان،
مىڭ تەھەييانۇ سالام ئولسۇن، ئەمىنۇ ئەمان.
ئەھلى ئەۋلادىغا ھەم ئولسۇن سالام تا باقىي ئان،
بىزەۋالۇ ئىنقىتائسىز دائىم ئولسۇن توئىمان.

* * *

ئەئلەمۇ ئالى يارکەندغە سەلام ئايغىل سەبا،
بى تەکەللۇف، بىتەخەللۇف قىل سالامىم بىئىبا.
کەم ئېمىش ئول زاتى ئالى روکنىدىن ھەم يارکەند،
ئەدل ئىلەن تەھقىق ئېتەردە يا ئۇمەر يا مۇستەفا.
خۇش تەۋەززۇئ، خۇش تەکەللۇم، بىتەکەللۇف زات ئىکەن،
فىکرى ئىدراکى چوقۇرراق بەھرى ماچىندىن سەفا.

* * *

جەنابى ئەبدۇرەھمان ھاجى دامۇللام فەلەك رىفئەت،
شىرۇيە مەنزىلەت رۇستەم شىجائەت ھاتەمى ھىممەت.
بۇ دۇنيادا ئانى ھەم ئال نې ئەتسە خالىيۇ زىننەت.
بىشارەتلەندۇر ئاڭا ئاخىرىيدە ھۇر ئىکەن جەننەت.

* * *

جەنابى ساھىبى مۇنبەر خەتىب ئاخۇند ئۇمەر ئالى،
دىلى دائىم مۇسەففادۇر ئەداۋەددىن ئولۇپ خالى.
سالامەتلىككە ئولسۇن نۇسرەتى ھەق دائىما يارى،
ۋە ھەم ھىفر ئەيلەسۇن پەرۋەردىگارىم ئەھلى ئەۋلادى.
کى ئەركىن ئول جەناب فىکرۇ فەراسەتدە فىلاتون تەبئ،
ھەمىشە ئەنقىتائسىز ئىلمۇ ھېکمەت تەبئىدە جارى.

* * *

سەلامۇ ھەم تەھەييانۇ تەبىب ئابدۇلئەھەد مەخدۇم،
ئىلاھا، ئەيلەغىل سالىم باالالاردىن ئېتىپ مەئسۇم.
ئەتا ئەيلەپ ئاڭا روشەن زەمىيرۇ خۇب سۇرەتنى،
خۇداۋەندەم ئەزەلدە سەئدۇ ئىقبال ئەيلەيۇپ مەرقۇم.

* * *

شەرەفلىك ھەم نەسەبلىك زاھىدۇ تەقۋادىن ئون مەنشۇق،
جەناب ئابدۇلھەكىمى ئەتتەھەييانۇ سەلام مەسلۇق.

* * *

سالامىم ۋاسىل ئەتكىل، ئەي جەنابى ھەزرەتى قادىر،
كى سەن فەئئال ھەم دەييان ھەم مەننانۇ ھەم غافىر.
بەرادەر ئاخىرى دەم ھەمدەمىم ئول ھەزرەتى نادىر،
لىباسى مەغفىرەت باش ئۇزرە ئەيلەغىل چادىر.

* * *

جەنابى موللا يەئقۇپ ئەبدۇخالىق قارى قادىرجان،
داۋام ئەتسۇن سەلامەت فەزلى بىرلە ھەزرەتى ياران.

* * *

شەرافەتلىك، نىجابەتلىك جەنابى مەدئىمىن قارى،
زاھىدى بىرلە تەقۋانى نەسىب ئەتمىش ئاڭا بارى.
سەلام بىرلە دۇئا ھەم ۋەسلىغە ئولسۇن خۇدا يارى،
كى ئەركىن ئول جەناب ئىلكىدە دەريايى كەرەم جارى.

* * *

لەكدىن ئارتۇقراق دۇئايۇ مىڭدىن ئارتۇقراق سەلام،
سىزغە ئولسۇن، ئەي جەناب روزىمەمەت ئاخۇن مۇدام.

* * *

سالامىم ئول مىيان ھەزرەتغەكىم ئەۋلادى پەيەمبەردۇر،
جاھىل سەھرا خەلقى ئۇزرە گويا بىر شەمسى ئەنۋەردۇر.
خەلايىق قالغۇسى زۇلمات جەھان ئىچرە پەيەمبەر يوق،
ئانىڭ ئەۋلادلارى دىن ھەم نەبىيغە رۇكنى ئەكمەلدۇر.
بايان ئەۋسافىنى قىلماقغا كامىل ماڭا ھاجەت يوق،
سىدقلىق كىشىغە ۋەسفى ئول بەدرى مۇنەۋۋەردۇر.

(بۇ سالام خەتلەرنىڭ ئەسلىي ماۋزۇسى: «ئەئيانى ياركەندغە دۇئايى سەلام تەرىقىدە يازىلغان ئەبياتلار» دەپ ئېلىنغان)
(نەشرگە تەييارلىغۇچى قەشقەر شەھەرلىك 26 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە)

تۇرسۇن قۇربان تۇركەش

سەنئەتكارنىڭ ئۇستىخانىسى ــ زەللىي ئىشارە سەنئىتىنىڭ شەرھى

زەللىينىڭ 186 ـ غەزىلىدىكى:

ئەسىرى مىھنەت زىندانى ئىچىرە گە ھەزرەتى يۈسۇف،
قەنى مەغرىب زەمىنىنىڭ ئىقلىمىدىن بىر زىلەيخايى.

بېيىتىدا دۇنيا كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىسى «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا»غا ئىشارە قىلغان. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇھەممەد سىددىق بابا رەھىم مەشرەپ بىلەن زامانداش بولۇپلا قالماي يەنە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شائىر ئىدى.

مەشرەبى ئالى ئۇمەمنىڭ شېئىرى شەككەر بارىدىن،
دانە ـ دانە ئەنگۈبىنىمنى نې جۇدا كەلتۈرمىشەم.

125 ـ غەزەلدىن كەلتۈرۈلگەن بۇ بېيىتتا شائىر مەشرەپ شېئىرىيىتىنى گويياكى خاسىيەتلىك مېۋىگە ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ تەسىرىنى تەسەۋۋۇپتىكى ئىلمىي ھال دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن. يەنە «ئولمىشام» رادىفلىق 119 ـ غەزىلىنىڭ تۇغەللەنمىسىدە ئۆزىنىڭ شەرق تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىكى مۇ-تەسەۋۋۇپ شائىر پەرىددىن ئەتتارنىڭ مەنىۋى ئەگەشكۈچىسى ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بەرگەن.

بۇ زەللىي ۋاقىفى سىررى ئىلاھىي بولماغاچ،
جانۇ دىل بىرلە مۇرىدى شەيخى ئەتتار ئولمىشام.

زەللىيدىكى بۇنداق دىنىي خاھىشنى ئۇنىڭ دىۋانىدىكى مەشرەپتىن پەرىددىن ئەتتارغا، ئۇنىڭدىن مەنسۇر ھەللاجغا ئۇلىنىدىغان بېيىت ـ مىسرالار ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىق باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. شائىر بەدىئىي ئىجادىدا ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىپ سېغىنغان كىشىلەرنىڭ بىرسى مەنسۇر ھەللاج ئىدى. ئەدىبنىڭ بۇ ھەقتىكى ئونلىغان بېيىتلىرىدىن بىرسى مۇنداق:

قەدەھ مەنسۇر ئاتىغا تولدۇرۇپ كەلتۈرگىل، ئەي ساقىي،
تەنىمدە ھەم رەگۇ ھەم ئۇستىخاندا ھەم رەسەن كەلدىم.

كۆرۈشكه بولىدۇكى، يۇقىرىقى بەيىتلاردا شائىر ئىشاره سەنئىتىگه مۇراجىئەت قىلغان.

دېمەك، بىز «ئىشاره» دەپ ئاتىغان بۇ ئۇسۇل ئىلمىي بەدئىيياتقا دائىر ئەرەب، پارسچە كونا ئەسەر-لەردە «تەلمىھ» نامى بىلەن يۈرۈتۈلگەن ۋە بۇ ئەرەبچە ئاتالغۇنىڭ مەنىسى «نەزەر تاشلىماق» دېگەنلىكتىن ئىبارەت. ئىشاره ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان ۋە ئەڭ ئاكتىپ بەدئىي سەنئەت ھېسابلىنىدۇ.

ئىشاره سەنئىتىدە ئىجادكار ئۆزىنىڭ نەزمىي ۋە نەسرىي ئەسىرىدىكى تۈپ غايىۋى ئىدىيەنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن تارىخىي، دىنىي، ئەپسانىۋى شەخس، ۋەقە ۋە ئوبرازلارنىڭ نامىنى كەلتۈرىدۇ ياكى ئۇلارغا ئىشاره قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنىڭ كۆز ئالدىدا ئاشۇ شەخس ۋە ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى جانلىنىپ، سەنئەتكارنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىدراك قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كىتابخان ئەسەردىكى ئۆزىنى ئويلاندۇرۇۋاتقان لىرىك ۋە ئېپىك قەھرىمانلىنىڭ مەنىۋى قىيابىتى بىلەن ئىشاره قىلىنغان ئوبيېكتنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ياكى باغلاپ ئېستېتىكىلىق مۇكەممەللىك يارىتىدۇ، بىلىمىنى ئاشۇرىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، ئىشاره شېئىر ئىچىدىن شېئىر، ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىشقا؛ ئېيتىلغان گەپكە ئېيتىلمىغان گەپنى قوشۇپ چاچما ئوق ياكى دۇم كۆمتۇرۇلگەن ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك بارغانچە كېڭىيىپ بارىدىغان پىكىر ۋە تەسەۋۋۇرنى ئىپادىلەشكە لايىقلاشقان بەدئىي ئۇسۇل. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىشارىنى ئاز سۆز بىلەن كۆپ مەنىنى ئىپادىلەش سەنئىتى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. زەلىلىي ھەر خىل ژانىردىكى ئىجادىدا بەدئىي غايىۋى ئىدىيەنى ئوبرازلىق، چوڭقۇر ۋە باغلانما تەسەۋۋۇرلۇق قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشاره سەنئىتىگه ئوبيېكت قىلىپ كەلتۈرگەن دىنىي، تارىخىي شەخس ۋە ئاتالغۇلار نەچچە يۈزدىن ئاشىدۇ، بەلكى بۇ ئىش قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغەت تۈزۈشنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇلاردىن پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى، «تەۋرات» قاتارلىق مۇقەددەس كىتابلار، ھەزرىتى ئادەم، ئەۋلىيالار، ھارۇن، بۇغراخان، ئىبنى سىنا، كەيكاۋۇس، سوقرات، تەرىقەت، زاھىد، رىند قاتارلىقلار تونۇشلۇق بولسىمۇ، يەنە بەزىلىرىنى شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە زەلىلىينىڭ ماھارەت سىرلىرى ۋە چوڭ تەسەۋۋۇپ ئەللامىسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدىغان، نەزمىياتىدا كۆپ ئۇچرىسىمۇ بىزگە ئاز-چە تونۇشلۇق بولمىغان، دىن، تەسەۋۋۇپ ۋە كىلاسسىك ئەدەبىيات ھەققىدىكى تەپەككۇرىمىز ۋە بىلىمىمىزنى بېيىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر قىسىم ئىشاره سەنئىتى ئۇبيېكتلىرى ھەققىده مېغىزلىق مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز.

1) كىمىيا

زەلىلىي داستانلىرى، 4 ـ، 76 ـ، 89 ـ، 125 ـ غەزەللىرى ۋە 13 ـ مۇخەممەسىده «كىمىيا» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتكەن.

ئىشق كىمىيايى ئەھمەر ئالەم دۇكان ئەمەسمۇ؟
مەردى خۇداغا مەئلۇم ئۇستادگان ئەمەسمۇ؟

ئۇنداقتا «ئەمەسمۇ؟» رادىفلىق 152 ـ غەزىلىدىن ئېلىنغان مەزكۇر بەيىتتا «كىمىيا» ئاتالغۇسى قانداق مەنىده قوللىنىلغان؟ كىمىيا ـــ ئەسلىي يۇنانچە سۆز بولۇپ، قەدىمده خېمىكلار كىمىيا تېشىنىڭ ياردىمى بىلەن مىس، قەلەيگە ئوخشاش مەدەنلەرنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان ۋە بۇ ھەقتە شەرق ـ غەربتە كۆپ تەجرىبىلەر ئىشلەنگەن. شۇڭا، بۇ ئاتالغۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆزىگە كۆپلە-

گەن مەنىلەرنى يۈكلىگەن. يەنى پەلسەپىۋى مەنىدە ئەڭ قىممەت باھا تاش، ھاياتلىق سۈيى بولغان ئىكسىر مەنىسىدە كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلامدىكى مەجازى مەنىسى ــ ھەقىقەت ۋە مەرد-چەت. چۈنكى، خوتەنلىك ئېزىزشاھ ساريىدا ئىشلىگەن مەرىپەتپەرۋەر ئالىم مۇھەممەد ئىسا ئەبۇ ھامىد غەززالىي (1038 ــ 1111) نىڭ كىتابىنى پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا «تۈركىي كىمىيائى سائادەت» دەپ تەرجىمە قىلغان[1]دا ئاشۇ مەنىسىگە ئاساسلانغان. تەسەۋۋۇپى چۈشەنچىدە تۈرلۈك ئېزىش ۋە ساختىلىقلار-دىن قۇتۇلۇپ، ئارىغلىقنىڭ ھەممە مۇشەققەتلىرىنى يېڭىپ تاۋلانغان ۋە پاكلانغان ئىنسان كامالەتكە يەت-كەن زاتلارنىڭ تەسىرى ۋە نەزىرى چۈشكەن ئىنسانىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، جالالىددىن رۇمىي ئۆزىنىڭ ئىشق ۋە ھايات ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ جەۋھىرى ـ قايمىقى سۈپىتىدە ئامراق قىزىغا كىمىيا دەپ ئىسىم قويغان. پەۋقۇلئاددە تەسىرگە ئىگە بولغان ھالەتلەر، يەنى ئىشقۇ ئاشىقلىق ۋە ئۇنىڭ ئازابلىرىغا بەرداشلىق بېرىشمۇ كىمىيا. سەككاكىي مۇشۇنداق ئېتىقادتىن پايدىلىنىپ يار پىراقىدا ئىزتىراپ چې-كىپ، رەڭگىرويى سارغايغان ئاشىق تىلىدىن مۇنداق يازغان:

فىراقىڭ بوتاسى ئىچرە قانىمنى سىزغۇرۇر ھەردەم،
يۈزۈمنى ئالتۇن ئەتكەلى غەمىڭنى كىمىيا قىلما.

بەيىتتا فىراق ــ بوتا[1]، يۈز ــ مېتال، غەم بولسا كىمىيا تېشى مەنىسىدە قوللىنىلغان.
نەۋايى «سەددى ئىسكەندەر»دە كىمىيانى كۆڭۈلنى ھەممە ئىللەتلەردىن تازىلىغۇچى جەۋھەر مەنىسىدە ئىشلەتكەن:

چۇ ھىممەت ئېرۇر كىمىيائى ۋۇجۇد،
كى ئاندىن تاپار ئېئتىبار ئەھلى جۇد.

قىسقىسى، ئۆزلۈككە ئېرىشىش ۋە پەننىڭ ئەڭ ياخشىسى بولغان ۋەتەننى سۆيۈش ئىلمى قاتارلىقلار كىمىيادۇر. مەزكۇر ئاتالغۇنى كىلاسسىكلار مۇشۇنداق مەنىلەردە تەكرار ئىشلەتكەن. مەشرەپنىڭ قىممەت-لىك ۋە ئىبرەتلىك پەندى ـ نەسىھەت مەنىسىدە «كىمىيا» كىتابىنى يازغانلىقى مەلۇم. 20 ـ ئەسىردىكى بىرازىلىيە يازغۇچىسى پائۇلا كائېلاغا «ئەلكىمىياگەر» رومانى دۇنياۋى شۆھرەت ئېلىپ كەلگەن. شۇنداق بولغاندا، زەلىلىي يۇقىرىقى بەيىتتا بىر قاراشتىلا بىلىنمىدىغان ئوچۇق مەنىنى ئەمەس، بەلكى «ئىشق كۆڭۈل ئالمىنى يورۇتقۇچى قىزىل جەۋھەر، تەڭرىنى ئايان قىلغۇچى ئۇستاز» دېگەن تېخىمۇ چوڭقۇر يوشۇرۇن مەزمۇننى ئالغا سۈرگەن.

2) لاماكان

بۇ بىر كۆچمە مەنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، «ماكانسىز، تېنىمسىز، سەييارە» دېگەندەك مەنىلەرنى بىل-دۈرىدۇ. زەلىلىيگە ئوخشاش تەسەۋۋۇپ شائىرلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىشق ئاشىقنى زامان ۋە ماكاندىن مۇستەسنا بولغان ھەققە ئېرىشتۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىنسانىنىڭ جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن زامان ۋە ماكان توسۇقلىرىدىن خالىي بولۇشى مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئىشق ئارقىلىق لىرىك قەھرىمان بۇ مەقسەتكە يېتىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسان ئوبرازى بولغان ئاشىق ۋەھدەت (داستانلار، 35 ـ، 155 ـ غەزەل ۋە 4 ـ، 14 ـ مۇخەممەسلەردە بۇ ئاتالغۇ ئۇچرايدۇ)، يەنى بىرلىك شارابىنىڭ ۋاستىسىدە ئۆلمەي تۇرۇپ،

پانىيلىق مەقامىغا ئېرىشىدۇ.

«لاماكان» ئىبارىسى تۈركىي ـ ئۇيغۇر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ھەممىدىن بۇرۇن مۇتەسەۋۋۇپ شائىر ئەھمەد يەسسەۋىي ھېكمەتلىرىدە ئۇچرايدۇ:

ئېرشاد قىلىپ ۋەھدەت مەيىن قانىپ ئىچتىم،
لامەكاندا ھەقدىن ساۋاق ئالدىم مانا.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ھېكمەتتىكى پىكىر كۆڭۈل ئالىمى ھەققىدە بارماقتا، چۈنكى ماكان، زاماندىن خالىي بولغان يېگانە ھەقنىڭ نۇرى جىلۋىلىنىدىغان جاي پەقەت «كۆڭۈل» مۇلكىدۇر. دېمەك، «لاماكان» بىرلىك ئالىمى. زامان ۋە ماكاننىڭ توسۇقلىرى بولمىغان، ئۆزگە ئالەملەرگە ئەركىن سایاھات قىلغىلى بولىدىغان 86 ـ ۋە 100 ـ قاتارلىق يەتتە غەزىلىدە «ئەرش كۇرسى» ئاتالغۇسى بار. بۇ ئېرپان ساھىبلىرىنىڭ ساپ كۆڭلىدۇر. يەنە كېلىپ ئۇ ھەقنىڭ دەرگاھى بولغانلىقى ئۈچۈن دىنىي ۋە دۇنياۋى ھاياتتا ئىنسانىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىش ئېغىر گۇناھ ھېسابلانغان. بۇ نۇقتىدىن زەللىي غەزەللىرىدە ھېكمەتلەشتۈرۈلگەن بەيىتلار بار:

دىل كەئبەئى مۇئەززەم ئاغرىتماغىل، بەرادەر،
يوقتۇر تەرىقەت ئىچرە مۇندىن ياماں گۇناھى.

زەللىي دىنىنى، تەسەۋۋۇپنى چوڭقۇر چۈشەنگەن شائىر ئىدى. ئۇ ئەھمەد يەسسەۋىينى پىر ـ ئۇستاز بىلىپ، ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. مەنىۋى قەلەندەر ۋە سەيياھ بولغان بۇ ئەدىب ماكانسىزلىق مەنىسىنى ئۆزىدە ئومۇملاشتۇرغۇچى «لاماكان»نى لىرىكا ياكى غەزەللىرىنىڭ تۈگەللەنمىلىرىدە گويا تەخەللۇسى ياكى خاسلىق بەلگىسىدەك تەكرار قوللانغان.

ھىسارى تەختى تەندە پادىشاھى ناتەۋان كۆڭلۈم،
تەماشا ئەيلەدىم نەقدىنەئى ئىككى جەھان كۆڭلۈم.

دەلىل ئەتكەن بىلە كۆڭلۈم جەھانغا ھەرگىز ئوخشارمۇ،
نەزەرگاھى خۇدايى لاماكاندۇر بۇ قاچان كۆڭلۈم.

شائىرنىڭ 132 ـ غەزىلىنىڭ باش قىسمى بولغان مەزكۇر بەيىتلار «لاماكان»نىڭ دىنى، تەسەۋۋۇپى مەنە قاتلىمىغا چوڭقۇر ئۇيغۇنلاشقان.

مۇھەممەد سىددىق سەپەر ئۇستىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، شائىر ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنىڭ قەھرىمانىنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتىنىڭ مەھسۇلى بولسا، يەنە بىر قىسمى ياشانغان يىللىرىدىكى كۆڭۈل سەيرىدىن ئىبارەت مەنىۋى پائالىيىتىنىڭ مېۋىسى. ئۇ «كۆڭۈلنى جاۋاھىرخانا» (134 ـ غەزەل)، «كۆڭۈلنى گۈلىستان» (15 ـ مۇخەممەس) دەپ تەسۋىرلىگەن بەيىتلاردا ئېيتىلغاندەك، شائىرنىڭ مىستىك لىرىك قەھرىمانى كۆڭۈلنى تەن مەملىكىتىنىڭ تەختىدە پادىشاھ بىلمەكتە، ئۇنىڭ بىلەن ئىككى ئالەمنى سەير قىلماقتا. لىرىك قەھرىمانىنىڭ كۆڭلى مەۋجۇت ئالەمدىن

قانائەتسىزلىك ھېس قىلىپ، ئاللانى سېغىنماقتا. بىر جايدا تۇرۇپ ۋە قول ـ پۇتلىرىنى قانات ـ قۇيرۇق قىلىپ لاماكان سەپىرى ئارقىلىق يەر ـ زېمىننى سەير قىلماقتا.

بالۇ پەرى مەئىنىنى يىسار ئىلە يەمەن قىل،
بىر يەردە تۇرۇپ سەيرى ھەممە رۇيى زەمىن قىل.

بۇلاردىن بىز زەللىلىنىڭ كىلاسسىك سوپىزمنىڭ يېڭى دەۋردىكى داۋامچىسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

3) ئەسھابۇل ـ كەھف

ئەي زەللىي، سەن سەگى ئەسھابى كەھف ئولدۇڭ بۇ كۇن،
جەئفەرى تەييار ئىشىكى بولدى غارى ئاشىقان.

مانا بۇ شائىرنىڭ «ئاشىقان» رادىفلىق غەزەللىرىدىن بىرسىنىڭ تۇگەللەنمىسى. غەزەلنىڭ 149 ـ بېيىتتىكى «ئىمام جەئفەر»نىڭ ئىسمىنى ۋاقتىنچە نەزەردىن مۇستەسنا قىلىپ تۇرغاندىمۇ، ئوقۇرمەن «سەگ، ئەسھابۇل ـ كەھف ۋە غار»نىڭ ئىشارەتلىك مۇناسىۋىتىنى بىلمىسە ۋە بۇلارغا ئالاقىدار بىر دىنىي رىۋايەتتىن خەۋەردار بولمىسا مەزكۇر بېيىت مەزمۇنىنىلا ئەمەس، بەلكى پۇتۇن غەزەلدە ئالغا سۇرۇلگەن مەزمۇننى بىلەلمەيدۇ. «ئەسھابۇل ـ كەھف» ھەققىدىكى بۇ رىۋايەت «قۇرئان»دىكى «كەھف» سۇرىسىنىڭ ۋەقەلىكى بىلەن باغلىق بولۇپ[2]، مەنبەلەردە «ئىت ۋە غاردىكى سادىق دوستلار» ۋە «غاردىكى ۋاپادار دوستلار» نامى بىلەن ئۇچرايدىغان بۇ رىۋايەتنىڭ يەنە بىر نۇسخىسى مۇنداق:

ھېكايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زاماندا دەقيانۇس دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. كۇنلەرنىڭ بىر سىدە ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا بىر دەرۋىش كىرىپ، ئۇنىڭدىن ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىنىدىن ۋاز كېچىپ، يېڭى دىنغا ئىمان ئېيتىشقا دەۋەت قىپتۇ. شاھ رازى بولۇپ دەرۋىش تەشۋىق قىلغان دىنغا كىرىپتۇ ۋە ئوغلىنىمۇ شۇ يولغا باشلىماقچى بوپتۇ. ئەمما، ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمىغان شاھزادە ئالتە نەپەر يېقىن دوستى بىلەن بىرلىشىپ شەھەردىن چىقىپ كېتىپتۇ. يولدا ئۇلار بىر پادىچىغا ئۇچراپ، بولغان ۋەقەدىن ئۇنىمۇ خەۋەردار قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەل ـ يۇرتىنىڭ ئاينىغانلىقىدىن نارازى بولغان بۇ قاچقۇنلار بىرلىشىپتۇ. پادىچىنىڭ بىر ئىتى بار ئىكەن. يىگىتلەر ئۇنىڭمۇ ئەگىشىپ ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ: «بۇ ئىت بىزنى ئاشكارىلاپ قويۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلاپ، ئىتنى ھەيدىۋەتمەكچى بولغاندا، ئىت: «ئەي، مۇمىنلەر!» دەپ سۆزلەشكە باشلاپتۇ. ئىتنىڭ گويا ئىنساندەك زۇۋانغا كىرگەنلىكىدىن ھەيران بولغان مەسلەكداشلار ئۇنى ئەگەشتۇرۇپ يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ۋە بىر تاغقا يېتىپ كەپتۇ. تاغدا بىر غار بار ئىكەن. يەتتە يىگىت ۋە ئىت ئاشۇ غارغا كىرىپ ئاغزىنى تاشلار بىلەن ئېتىپ يۇشۇرۇنۇپتۇ. ئۇلار غاردا 309 يىل تۇرۇپتۇ[3]. ئاردىن شۇنچە دەۋرلەر ئۆتۈپ ئۇلار تاشقىرىغا چىقىپ قارىسا، ئالەم بۇرۇنقىغا ئوخشىمايۋاتقۇدەك. ئۇلار كىشىلەردىن بىلسە، دەقيانۇس ئۆلۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ نەچچە ـ نەچچە خانۇ خاقانلار دەۋران سۇرۇپ ئۆتكەنكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار يەنە غارغا كىرىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئەمدى ئۇلار تا روزى قىيامەتكىچىلىك ئۇخلىغۇدەكمىش.

زەللىلىنىڭ «ئىچىدە» رادىفلىق 162 ـ غەزىلىنىڭ باشلانمىسىدا ۋە 3 ـ مۇخەممەسىدە:

زاهىد نەچۈك تىرىلگەي مەستانى يار ئىچىدە،
ئەسھابى كەھف ياڭلىغ يار ئىلە غار ئىچىدە...

كىرىپ غارى فەناغا ياتقىلۇ ئويغانماغىل زىنھار...

دەپ يازغانلىقى قۇرۇق توقۇلما ئەمەس، بەلكى دەل شۇ خىل ھالەتنىڭ شېئىرىي ئىشارىسى ئىدى. مەركـ
ـزىي ئاسىياغا بۇ قەدىمىي رىۋايەتنىڭ تۈرلۈك نۇسخىلىرى تارقالغان.

يەنە بىر تۈرلۈك مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، دەقيانۇس (201 ــ 251) نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بۇ ھۆكۈمدار ــ رىم خاقانى كىۋىنت تىرويان دېتسىي بولۇپ، ئۇنىڭ خىرىستىيان مۇرىتلىرىغا بولغان قىرغىنچىلىقىدىن قاچقان ئىت ھەمراھلىقىدىكى يەتتە يىگىت غاردا نەچچە ئەسىر ئۇخلاپ، كېيىن بـ
ـرەيلەننى شەھەرگە نانغا ئەۋەتكەن. نان ساتقۇچى تەڭگىدىكى بۇنىڭدىن ئۇچ يۈز يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن دېتسىينىڭ رەسىمىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. كىشىلەر «دېتسىيدىن قالغان تەڭگىلەر»نى كۆتۈرۈپ يۈر ـ
گەن بۇ يەتتە كىشىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى ئەۋلىيا دەپ بىلگەن ھەم ئۇلارغا سىغىنغان.

مەزكۇر رىۋايەتنىڭ ئاۋۋالقى نۇسخىسى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ئەبۇ رەيھان بې ـ
رۇنىي (973 ــ 1048)نىڭ «ئۆتمۈش ئەجداتلاردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلەنگەن. رەبغۇزى «قىسسەسۇل ـ ئەنبىيا» (ئەلچىلەر قىسسەسى)سىدا بۇ رىۋايەتنىڭ دەقيانۇسنىڭ خۇدالىق تالاش ـ
قانلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسەتكەن. نەۋايى بۇ رىۋايەتنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن ئالاقىدار يەنە بىر نۇسخىسى ھەققىدە توختالغان④. ھازىر «ئەسھابۇل ـ كەھف» تۈرپاندىكى بىر مازارنىڭ نامى. 18 ـ ئەسىردىكى تۈرپانلىق شائىر قۇسۇرىي بۇ رىۋايەتلەر ئاساسىدا 24 كۇپلېتلىق شۇ ناملىق مۇخەممەس يازـ
غان ۋە ئەرەبچە ئەسەر «تارىخى ئەسھابۇل ـ كەھف»نى ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان. شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن ئۆز ـ
گە ئەللەردە يۈز بېرىپ «دەقيانۇستىن قالغان» دېگەن تەمسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈچى بۇ رىۋايەتنىڭ ۋەقەلىكى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلق ئارىسىدا تۈرپاندىكى شۇ ناملىق مازارغا باغلىنىپ قالغان. زە ـ
لىلىنىڭ نەچچە غەزىلىدە جۈملىدىن 79ـ غەزەللىرىنىڭ تۈگەللەنمىسىدە:

شەھرى ماچىندىن زەلىلىي تەلبە ئەيلەيدۇر سەفەر،
ئەردەۋىل ئىلە كۆچاۋۇ سەير تۈرفاندۇر تەمەئ.

دەپ قەيت قىلغىنىدەك، تۈرپان سەپىرىدە ئەسھابۇل ـ كەھفنى تاۋاپ قىلغان. «كىمكى دىلبەر زۇلفىنى» سەتىرىلىك 63 ـ غەزىلىدىمۇ بۇ سەپەردىن مەقسەت تەكرارلانغان، ھەتتا خەلق شېئىرىي ئىجادىيىتىدىمۇ ئەرەبىستاندىكى ئىمام جەئفەر بىلەن تۈرپاندىكى ئەسھابۇل ـ كەھف مۇناسىۋەتلىك بولغان، بۇنى زەلىلىيـ
مۇ شۇنداق چۈشەنگەن. دېمەك، غەزەلدىكى بىر سۆزگە مۇجەسسەملەنگەن شۇنچىۋالا چوڭ دىنىي ئىشارەتـ
لىك رىۋايەتنى كىتابخان ياخشى بىلگەندىلا، زەلىلىي لىرىك قەھرىمانىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزى بىلەن ئىـ
مام جەئفەر مۇناسىۋىتىنى «غاردىكى سادىق دوستلار» ئورنىغا قويۇپ ۋە ئۆزىنى «سادىق ئىتقا» ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەنلىكىنى، «سەپەرنامە» داستانىنىڭ «چاھاريارلارنىڭ ئەلقابەلەرى» قىسمىدا:

بەندە زەلىلىي سەگى ئەسھاب ئېرۇر،
سىلسىلەسى بوينۇما قۇللاب ئېرۇر.

دەپ يازغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. شائىرنىڭ «غاردىكى يارلار ئىشقىنى» شۇنچە زور قىزغىنلىق بىلەن مەدھـ ـ

يەلىشى ئۆز نۆۋىتىدە لىرىكىنىڭ ئومۇمىي ئىدىيەسىنى چوڭقۇر چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن ياردەم بېرىدۇ.
19 ـ ئەسىرنىڭ تارىخشۇناسى موللا مۇسا سايرامى «دەر بايانى ئەسھابۇل ـ كەھف» ناملىق ئەسىرى ئار-قىلىق بۇ ئەنئەنىۋى تېمىنى زامانىمىزغىچە ئۇلاشتۇرغان.

4) شەيخ ئۇۋەيس قەرەنىي

«نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت» ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئالىملار ۋە دىنىي ئۆلىمالارنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھا-لىغا بېغىشلانغان تەزكىرىسى. ئەسەرگە فارابىي ۋە ئەھمەد يۈكنەكىي قاتارلىق تۈركىي ـ ئۇيغۇر ئەدەبىيا-تىنىڭ نەچچە ئونلىغان نامايەندىسى كىرگۈزۈلگەن.

نەۋائىي ئەسەردە ئۆزىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەردىن تارتىپ زامانىسىغىچە بولغان 770 ئەدىب، ئۆلىما ھەققىدە توختالغان بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنچىسى شەيخ ئۇۋەيس قەرەنىيدۇر. بۇ كىشى ھەققىدىكى مەلۇماتنى زەلىلىي مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ: «ئۇۋەيس قەرەنىي ئىھسان ۋە مېھرىبانلىقى بىلەن تابىئىنلارنىڭ ياخشىسىدۇر»[5] دېگەن ھەدىسى بىلەن باشلىغان. سەۋەبى 625 ـ يىلىدىكى ئوھۇد ئۇرۇ-شىدا پەيغەمبەرنىڭ بىر چىشى سۇنۇپ كەتكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئۇۋەيس قەرەنىي پەيغەمبەرگە بول-غان ئىخلاسمەنلىكى سەۋەبلىك 32 چىشىنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇپ تاشلىغان. نەتىجىدە پەيغەمبەر ئەلەي-ھىسسالام ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىنىڭ «مۇرەققە» (قۇراق تون)، يەنى خىرقىسىنى قەرەنىيگە قالدۇرغان-لىقىنى ۋەسىيەت قىلغان. بۇ ئەھۋالنى شەرق ئاپتورلىرى چىن ئېتىقادنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە نەزىگە قاتقان، مەنقەبە ـ تەزكىرىلەردە پۈتكەن. جۈملىدىن مۇھەممەد سىددىق شېئىرلىرىدىكى ماھارەتلىك ئىشا-رە سەنئىتىدە قەرەنىينى تىلغا ئېلىشتىن مۇستەسنا قالغان ئەمەس:

زەلىلىيگە شەفائەت ئەيلەگەي دەپ كۆپ ئۇمىدىم بار،
كۈلاھى خىرقەڭۇ ۋەيسى قەرەن، ئەلبەتتە، ئەلبەتتە.

نەۋائىي تەزكىرىدە يەنە مۇنداق كەلتۈرگەن: «ۋە ھەزرەت رىسالەت سەللەللاھى ئەلەيھى ۋەسەللەمنى كۆرمەپدۇر ئەردى ۋە ئول ھەزرەت ھەم ئانى زاھىر كۆزى بىلەن كۆرمەپدۇر ئەردىلەر. مەنايۇ رۇھانىيەت يۈزىدىن تەربىيەت قىلىپ ئەردىلەر. بۇ جىھەتدىن ھەر كىشىنىڭكى بۇ تائىفەدىن زاھىر يۈزىدىن پىرى مە-لۇم بولماسە ۋە مەشايىخدىن بىرسىنىڭ روھى ئانى تەربىيەت قىلغان بولسا، ئانى ئۇۋەيسىي دەرلەر»[6]. شا-ئىر مەزكۇر كىتابنىڭ پەرىددىن ئەتتار ھەققىدىكى بۆلۈكىدە رۇمىينىڭ ئەتتار ھەققىدىكى سۆزىنى نە-قىل كەلتۈرۈپ: «ئۇۋەيسىي ئىكەندۇرلار ۋە مەۋلانا جەلالىددىن رۇمىي سۆزلەردە مەزكۇردۇركى، شەيخ مەنسۇر ھەللاج نۇرى يۈز ئەللىك يىلدىن سوڭرا شەيخ فەرىددىن ئەتتار روھىغا تەجەللى قىلدى ۋە ئانىڭ مۇرەببىسى بولۇپدۇر»[7] دەپ يازغان. دېمەك، شائىر تۆگىچى قەرەنىينىڭ پەيغەمبەرنى كۆرمەي تۇرۇپ ئاشىق بولغانلىقى ياكى ئۇنىڭ روھىغا چىن ئىخلاس قىلغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى ئارقىلىق ئىسلام تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىكى «روھىدىن تۇغۇلۇش» مەنىسىدىكى «ئۇۋەيسچىلىك» ئەقىدىسىنىڭ شەكىللى-نىش ئاساسىنى ئىزاھلىغان. قەرەنىيگە تەقلىد قىلىپ غەزەل ـ داستانلىرىدا ئۆزىنىڭمۇ تۆگە مىنىپ سەپەر قىلغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن. شېئىرىدىكى ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن بۇ سۆز «ۋەيسى» دەپ ئېلىن-غان. تۈركىي ـ ئۇيغۇر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا بۇ ئەقىدە تۇنجى سوپىزمچى شائىر ئەھمەد يەسسەۋىي تە-رىپىدىن راۋاجلاندۇرۇلغان. 15 ـ ئەسىردىكى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئۇۋەيسخانىڭ شەخ-سىيىتىدىكى بەزى ئەھۋاللارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولمىسا كېرەك. كېيىن زەلىلىي قەلەمگە ئالغان دە-

نىي، تارىخىي ئۆلىما غوجا مۇھەممەد شەرىف «قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەكەن رايونلىرىدىكى دىنىي پائالىيەت-لىرىدە بۇ تەرىقەت مەزھىپىنى قوغلان...»[8] «ئابدۇرەشىدخان غوجا مۇھەممەد شەرىفنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر-سىيە مەزھىپىنى يوقىلىگەن»[9]. دېمەك، مۇھەممەد سىددىق ياشىغان يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا بۇ ئېقىم قىممىتى تەسىرى بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، شائىردا دىنىي تەسەۋۋۇپلۇق خاھىشى كۈچلۈك بولغاچقا ئۇيغۇر قەرەنىيىتىنىڭ روھىغا سىڭىپ كىرگەن، ئۆزىنى ئۇنىڭ مەنىۋى روھىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇر، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇ مەشھۇر 39 - غەزىلىدە:

ئەگەر جۇشى قىيامەت زاھىر ئولسا ۋەھم قىلمايمەن،
كۆلاھى - خىرقەئى ۋەيسى قەرەن پۇشتى پەناھىمدۇر.

دەپ يازغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس. شائىر رېئال ۋە خىيالىي سەپىرىدىكى تاۋاپ - ئىبادەتلەردە ئۇيغۇيسىيە-نىڭ نامىنى تەكرار زىكىر قىلغان. 128 - غەزىلى ۋە 14 - مۇخەممەسىدە خوتەنىنىڭ نىيە ناھىيە قارا-سايدىكى ئاتالمىش ئىمام جەئفەرى سادىق مازارى بىلەن «ئەبايۇ خىرقەۋۇ ۋەيسى قەرەنىي تەۋاف ئەيلە-گەن»لىكىدىن مۇئلانغان. شائىر بۇ ئەقىدىسىگە شۇنچىلىك ھېسسىيات بىلەن بېرىلگەنكى، ھەتتا ئاخى-رەتلىكىنىڭ ياخشى بولۇشى ئۈچۈن رەسۇلىللاغا ئۇيغۇيس قەرەنىيىنىڭ نامىدىن ئىسپات كەلتۈرمەكچى بولغان. «كەلتۈرمىشەم» رادىفلىق غەزەللەرنىڭ بىرسىدە بۇ تەلقىنگە يېتەرلىك مىسال بار:

يا رەسۇلىللا، ماڭا مەھشەردە بەرگەيسەن نىجات،
ئىلتىجايى خىرقەۋۇ ۋەيسى قەرەن كەلتۈرمىشەم.

مانابۇلار زەللىي شېئىرىيىتىدىكى «ۋەيسى قەرەن» ئىشارىسىنىڭ ئەسىر مۇساپىلىرىدىكى مەنە قات-لىمى بولۇپ، بۇ كىتابخانلاردىن بىلىم ۋە ئىجتىھات تەلەپ قىلىدۇ.

5) ئىمامى جەئفەرى سادىق

شائىر دىۋانىدا ئىككى ئاتالغۇنى ھەممىدىن كۆپ قوللانغان. بۇلار چىن ماچىن بىلەن ئىمام جەئفەر سادىقتۇر. زەللىي يەتتە غەزەل ۋە بەش مۇخەممەستە ئىشارە سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ تارىخىي شەخس — جەئفەر سادىقنىڭ ئىسمىنى كەلتۈرگەن. ئۆزىنى بولسا ئىخلاسمەن مۇرىت، بۇ كىشىنى يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان دىن ۋە تەسەۋۋۇپ ئەللامىلىرىگە ئوخشاش كامىل مۇرشىد ھېسابلىغان. بۇ ھەقتە 157 - غەزەلنىڭ تۇگەللەنمىسىنى ئەسلەش كۇپايە:

زەللىي جەئفەرى سادىقنى دەيدۇ مۇرشىدى كامىل،
كى بۇرھانى كەلامىم جەئفەرى تەييار بولغايمۇ؟

ئۇنداقتا ئىمامى جەئفەرى سادىق (699 — 765) كىم؟ ئۇنىڭ شىنجاڭ بىلەن قانداق ئالاقىسى بار؟ بۇ كىشى ھەزرەت ئەلى نەسەبىدىن بولۇپ، شىئە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامى. شىئە مەزھىپى-دىكى «جەئفەرىيە» مەزھىپى ۋە ئون ئىككى ئىمامچىلارنىڭ ئاساسچىسى. سىياسىي بىلەن كارى بولمىغان، ھەتتا خەلىپە بولۇش ھەققىدىكى تەكلىپلەرنى رەت قىلىپ، مۇدەررىسلىك قىلغان. كۆپ ۋاقتىنى تەبئىي پەنلەرنى، جۇملىدىن ئالگىبرا ئۆگىنىشكە سەرپ قىلغان. شۇڭا، «جەبىر، جەئفەر» دەپ ئاتالغان ۋە كېيىن

سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

قاراخانىيلار مىلادىيە 970 ـ يىللارغىچە نەچچە قېتىم خوتەننى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بارغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۇرۇش مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن قوشاقلاردىن پارچىلار كەلتۈرگەن. لېكىن، تارىخىي چىنلىق شۇنداق بولسىمۇ، بىر قىسىم تەسەۋۋۇپ-چىلار تەزكىرە يېزىش، جەڭنامە سۆزلەش ۋە مەدداھلىق قىلىشتەك ئۇسۇللار بىلەن ماكان، زامان جەھەت-تىن بىر ـ بىرىگە يېقىن كەلمەيدىغان ۋەقەلەرنى، يەنى ئۇيغۇرلارغا ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئەرەب لەشكەرلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى ئۆزئارا باغلاپ، تەشۋىق ـ تەرغىبات ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە ئەجدادلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىسلاملاشتۇرۇش ئىشىنى نوقۇل دىنىي ھېسسىيات بىلەن قاراخانىيلاردىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنقى ئىمامى جەئفەرى سادىق ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ئۇرۇشى دەپ چۈشىنىش ئاۋام ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئەنئەنىگە ئايلانغان. ھەتتا خوتەندە ئىمامى جەئفەرى سادىق ۋە ئۇ-نىڭ مازارى ھەققىدە بابا رەھىم مەشرەپنىڭ جاھان كەزدىلىكى بىلەن باغلانغان رىۋايەت تارقالغان. خوتەن-دە مەشرەپ غوجام نامى بىلەن تارقالغان بۇ رىۋايەتنىڭ مەلۇم بىر نۇسخىسى مۇنداق:

مەشرەپ غوجام ئىمام جەئفەرى سادىق توغرىسىدىكى جەڭنامە ـ رىۋايەتلەرنى كۆپ ئاڭلىغانكەن. شۇ-ڭا، قەدىمكى چىن ـ ماچىن دەپ ئاتالغان خوتەن دىيارىغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ مازارىنى تاۋاپ قىل-ماقچى بوپتۇ ۋە «ئىمامى جەئفەرى سادىق يۇرگەن يول»نى بويلاپ يولغا چىقىپتۇ. چۆلدە ئۇزاق ئادىشىپ يۈ-رۈپتۇ ۋە بۇ دۇنيادا تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىدىن كۆڭلى بۇزۇلۇپ ئۆلۈمۈالماقچى بوپتۇ. بىر توغراقنىڭ ئۇچىغا چىقىپ بوينىغا ئارقاندىن سىرتماق سېلىپ، بىر ئۇچىنى توغراق شېخىغا باغلاپتۇ ۋە غۇلاچلىرىنى كەڭ ئاچقانچە كۆككە قاراپ: «ئى خۇدايا، پاك پەرۋەردىگارا، مېنىڭ ساڭا قىلغان تائەت ـ ئىبادەتلىرىم ۋە يو-لۇڭدا تارتقان دەرد ـ رىيازەتلىرىم دەرگاھىڭدا مەقبۇل بولسا، يا ئىمامى جەئفەرى سادىقنىڭ نام ـ نىشانىنى ئايان قىل، يا جېنىمنى ئال» دەپ مۇراجىئەت قىلغىنىچە ئۆزىنى يەرگە تاشلاپتۇ. نەتىجىدە توغراقنىڭ شې-خى سۇنۇپ، مەشرەپ ئۆلمەپتۇ. سۇنۇپ كەتكەن شاخ بولسا نېرىراقتىكى يەنە بىر توغراققا تېرىلىپ قاپتۇ. بۇنى خۇدانىڭ كارامىتى دەپ بىلگەن مەشرەپ قايتا توغراققا چىقىپ ئەتراپقا قارىسا، يىراقتا بىر دۆڭدىن «مۇشۇ دۆڭگە بەلگە سېلىپ قوي!» دېگەن غايىب سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ. دەرۋىش دۆڭنىڭ يېنىغا بېرىپ 41 كېچە ـ كۈندۈز تائەت ـ ئىبادەت قىپتۇ، جەھرى ـ نەزىم قېتىپتۇ. دۆڭلۈككە بىر تال شاخنى تۇغ ـ نىشان قىلىپ قاداپتۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ قەبرىگاھى دەپ بىلىپ، ياغاچ ـ شەددە-لەرنى سانجىپ تاۋاپ ۋە مازار سەيلىسى قىلىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئاۋام ئارىسىدا دەردىمەن ياكى ئې-زىلگەن كىشى مازارلىققا بېرىشتىن ئاۋۋال مەشرەپ ئۆلۈۋالماقچى بولغان توغراققا چىقىپ تەڭرىگە ئىلتى-جا قىلسا، تەلىپى ئىجابەت بولار ئىمىش، دېگەن رىۋايەت تارقىلىپتۇ. مەشرەپنى كۆتۈرەلمەي سۇنۇپ كەتكەن شاخ بىلەن يەنە بىر توغراق ئوتتۇرىسىدىن شەكىللەنگەن بوشلۇق نىيە تەۋەسىدىكى قاراسايدا «مەشرەپ دەرۋازىسى»، ئۇ گۈلخان قويۇپ ياتقان گەمە «مەشرەپ گەمىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئەلۋەتتە، بۇ رىۋايەت بولۇپ، تارىخىي چىنلىقنىڭ ئۆزى ئەمەس. زەلىلىينىڭ شائىرلىق سۆيۈتىدە مەلۇم دەرىجىدە تەسەۋۋۇپچىلىق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇمۇ سەرگەردانلىق سەپىرىنى مەشرەپنىڭ ئىزىنى بويلاپ داۋاملاشتۇرغان. زەلىلىي ئوقۇمۇشلۇق زات بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىمام جەئفەرى سادىق مازارىنى خوتەن نىيەدىكى قاراسايدا دەپ تونۇغاندا، بۇ جەريانىنىڭ تارىخىي قاتلىمىغا ئەمەس، بەلكى فولكلورلۇق مەنىسىگە كۆپرەك ئېتىبار قاراتقان. «كەلدىم» رادىئولىق127 ـ غەزىلىدە «ئۇنى تەرىقەت ئەھلىنىڭ مۇر-شىدى بولغاچقا، مەرقەدىنى تاۋاپ قىلغىلى كەلدىم» دەپ يازغان بولسا، ئالتىنچى مۇخەممەسىدە جەئفەرى سادىقنى ئازغانلارنى توغرا يولغا باشلىغۇچى نىجادكار، تاۋاپ يولىدا دۇشمەن ئوق ـ مالامەت يېغدۇرسىمۇ

زەللىي پىسخەتنىڭ ئالمايدۇ، دېگەن مەزمۇننى مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن:

مەقامى جەئفەرى سادىقنى كۆردۈم بۇلئەجەب جايدۇر،
مەدارى مۇلكى تۈركىستان ئېرۇر ئاتى قاراسايدۇر،
ھىدايەت قىلغالى گۇمراھلارنى ھەر لەھزە چىرلايدۇر،
زەللىلىنى ئەدۇۋ گەر تىيرەباران قىلسا قورقمايدۇر،
ئىمامانى خوتەننىڭ چەھارباغىنى ھىسار ئەيلەپ.

بۇلاردىن شائىر لىرىكا ۋە داستانلىرىدا ئىشارە سەنئىتى سۈپىتىدە شۇنچىكىلا تىلغا ئالغان بەزى ئاتالغۇلار - نىڭ تارىخىي قاتلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلىش تەس ئەمەس. زەللىيدىن كېيىن 19 - ئەسىردىكى شائىرىمىز موللا قۇربان خەلق ئىچىدىكى چۈشەنچىلەر ئاساسىدا مەخسۇس «ئىمامى جەئفەرى سادىق» داستانىنى يازغان.

6) ئىبراھىم ئەدھەم

بۇ زات قەدىمكى زەردۈشت ۋە بۇددا مەدەنىيىتى مەركەزلىرىدىن بىرسى بولغان بەلخ شەھىرىدە تۇ - غۇلغان. ياشلىقىدا ياخشى بىلىم ئېلىپ، ئىلاھىيەت يولىغا ماڭغان. ئاز ۋاقىت بەلخ شەھىرىنىڭ ھاكىمى بولغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبراھىم ئەدھەم شىكارغا چىقىپ بىر قۇلانىنى ئېتىپتۇ. شۇ چاغدا قۇلان گويا ئىنساندەك زۇۋانغا كىرىپ: «ئەي شاھ، سەن ھىمايىسىز ھايۋانلارنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈنلا تۇرۇل - گەنمىدىڭ؟» دەپتۇ. ھوشسىزلىنىۋاتقان بىچارە ھايۋاننىڭ بۇ گېپى پادىشاھنى قاتتىق ئويلاندۇرۇپتۇ. شاھ ئوردىغا قايتىپ كېچىنى توۋا - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ ئەتىگىنى قارىسا، ئوردا ئۆگزىسىدە بىر بەدەۋى چوپان ئۇياقتىن - بۇياققا سالماق مېڭىپ يۈرۈگۈدەكمىش. ئىبراھىم ئەدھەم قاراۋۇللار ئارقىلىق ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ: «سارىيىمنىڭ ئۆگزىسىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟» دەپ سورىغانىكەن، پادىچى: «يوقالغان تۆگەمنى ئىزدەپ يۈرىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ تۇنۇگۈنكى كۆڭۈل يېرىمچىلىقى بولغاچقا غەزىپىنى تەستە بېسىپ، ئۇنىڭغا: «سەھرادا يوقالغان تۆگىنى ئوردىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئىزدەش ھاماقەتلىكقۇ؟» دې - گەنىكەن، چوپان: «تەختتە ئولتۇرۇپ، تەختىنى ئىزدەش بۇنىڭدىنمۇ ئۆتە ھاماقەتلىك ئەمەسمۇ؟» دەپتۇ. بۇ سۆز ئۇنىڭ بىر قەلبىكە ئىنسان ۋە تەختىدىن ئىبارەت ئىككى ئىشق سىغمايدۇ، دېگىنى ئىكەن. بۇنىڭ - دىن تەسىرلەنگەن ئىبراھىم ئەدھەم ئىككىنچى كۈنى ئوردىنى تەرك ئېتىپ شاھلىق تونىنى قەلەندەرلىك كۆلاھىغا ئالماشتۇرۇپ، ئۆمرىنى تەرىقەت، تەقۋادارلىق ۋە سەيرى جاھان بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. زەللىلىنىڭ ئالتىنچى مۇخەممىسىدە: «چۇ ئىبراھىمۇ ئەدھەم ھەق يولىدا دەربەدەر بولغاي...» دەپ مۇڭلۇق بىر ئا - ھاڭدا كۆيلىگەنلىكى دەل مۇشۇ رىۋايەتكە قىلىنغان ئىشاردۇر. رىۋايەتتە يەنە ئېيتىلىشىچە، ئىبراھىم ياخشى ئەمەللىرى بىلەن پادىشاھتىن شەيخۇل - ئەزەمگە ئايلىنىپ تەسەۋۋۇپ تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ كىشىلەرنى نەزىر ۋە سەدىقىلەرنى ئالماي ھالال ئەمگەك بىلەن ياشاشقا دەۋەت قىلغان. ئىبراھىم ھاياتىنى ھەر كۈنى چۆلدە يانتاق چېپىپ، ئۇنى بازارغا يۈدۈپ كىرىپ سېتىش، دوراپۇرۇشلۇق قىلىش، جامائەت ئورۇنلىرىنىڭ تازىلىقىنى قىلىشتەك خالىس جاپالىق مېھنەت بىلەن ياشاپ 9 - ئە - سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋاپات بولغان.

چۇ ئىبراھىمۇ ئەدھەم تەختۇ تاجىدىن گۇزەر ئەيلەپ،
ئۆزىنى ئاجىزۇ بىچارەۋۇ بىخانۇمان قىلماق.

زەللىي دىۋانىدىكى 90 ـ غەزەلدىن ئېلىنغان مەزكۇر بەيىت ئىشارە سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ ئىبرا-ھىم ئەدھەم ھەققىدە شەرقتە تارقالغان ناھايىتى كۆپ رىۋايەتلەرنىڭ ئوبرازلىق شېئىرىي مەنزىرىسىنى ئومۇملاشتۇرغان.

بەلخ ياكى خۇراسان تەختىدە ئىبراھىم ئەدھەم ئىسىملىك بىر تارىخىي شەخسنىڭ ئۆتكەن ـ ئۆتمە-گەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ئەرەب، پارس فولكلورىدا ئۇ ئىبرەتلىك سوپى ۋە خاكسار ساخاۋەتچىنىڭ سىم-ۋولىغا ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»تە: «ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ ھالاتى بەغايەت كۆپتۇر، بىر كىتاب بىتسە بولۇر»[10] دەپ يازغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس. قارىماقتا ئىبرا-ھىم ئەدھەم توغرىسىدىكى ھېكايىلەردە تەسەۋۋۇپقا خاس تەركىدۇنياچىلىق تەرغىب قىلىنغاندەك كۆرۈنۈ-سىمۇ، لېكىن بىز تەپەككۇر كۆزى بىلەن باقساق، ئۇنىڭ نېگىزىدە ھايۋانلارنى ئاسراش ۋە ئەمگەك سۆ-يەرلىكتىن ئىبارەت ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ ياتقانلىقىنى سېزىمىز.

7) شەمس تەبرىزىي ۋە جالالىددىن رۇمىي

مۇھەممەد سىددىق ئەدىبلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە زامانىسىنىڭ چوڭ بىلىمدانلىرىدىن ئىدى. ئۇ شېئىرلىرىدا تەبرىزىي بىلەن رۇمىي ۋە ئابدۇرەھمان جامىينى كۆپ قېتىم مۇرىد ـ مۇرشىدلىق ئېھ-تىرامى بىلەن كۈيلەپ ئەسلىگەن. زەللىينىڭ پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئۇلۇغ سىيمالارغا ئە-شارە قىلغان بەيىتلىرىنىڭ تىپىكلىرى مۇنۇلار:

«ھەزرەتى مەخدۇم جامىي بىرلە مەۋلانايى رۇم،
ھەر بىرى ۋەقتى بەلا پۇشتۇ پەناھىدۇر سېنىڭ.»

«نە مەۋلانايى رۇمىي ئۆزلۈكىدىن ئارىف ئولدىلار،
زەللىي، تەربىيەت تا قىلماغۇنچە شەمس تەبرىزىي.»

شائىرنىڭ 103 ـ، 195 ـ غەزەللىرىدىن ئېلىنغان بۇ پارچىلارنىڭ مەزمۇنى زەللىينىڭ نەزمىي تالانتى، ئەدەبىي ماھارىتى ۋە تەسەۋۋۇپ ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى مۇللاشتۇرۇشتا ئۇنىڭ نەزىرىنىڭ شەرقنىڭ مول تەپەككۇر دۇردانىلەر خەزىنىسىنىڭ سىرتىدا قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىشارە سەنئىتى ۋاستىسى بىلەن بەيىتلاردا زىكىر قىلىنغان ئەللامىلەرنىڭ ئىچىدە شەمسى تەبرىزىينىڭ دەۋرى بۇرۇنراق بولۇپ، بۇ كىشى جەلالىددىن رۇمىينىڭ ئۇستازىدۇر.

تەخەللۇسىدىن مەلۇمكى، شەمسىددىن مۇھەممەد (1188 ــ 1248) تەبرىزدە تۇغۇلغان. 13 ـ ئەسىر-نىڭ باشلىرىدا كىچىك ئاسىيادىكى تۈركىيەنىڭ كونيا شەھرىگە كېلىپ جەلالىددىن رۇمىي بىلەن تو-نۇشقان. ئۇ رۇمىيغا پەلسەپە ۋە سوپىزمدىن دەرس بەرگەن. كۆپلىگەن مەنبەلەردە رۇمىينىڭ شەخسىي كا-مالىتى ۋە ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيىتىدە شائىر ۋە شەيخ شەمس تەبرىزىينىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەكىتلەنگەن. بىر شېئىرىدا «ئەگەر ئەتتار ماڭا روھ بەخش ئەتكەن بولسا، شەمسىي تىلسىم ئاچقۇچىنى تۇتقۇزدى» دەپ يازغان. كونيادا روھىيەت بەزمىسى دەپ ئاتالغان نەي ـ راۋاب جورلىكىدىكى ئۇسسۇل ـ ساماسىق تەسەۋۋۇپلۇق ئېقىمنى ئەۋجىگە كۆتۈرگەن. دىن، تەسەۋۋۇپ جەھەتتىكى چوڭقۇر ۋە ئەركىن پە-كىرلىكى سەۋەبلىك ھەمىشە رەقىبلىرىدىن مالامەت يېپ، كۆپ ۋاقتىنى سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزگەن. تۇرغان يەرلىرىدە مۇدەررىسلىك قىلىپ، يۇزلەپ شاگىرت يېتىشتۈرگەن. 1247 ـ يىلى بىر قېتىملىق

ئىسياندا ئىز ـ دېرەكسىز يوقالغان ياكى ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن ئەۋلادلارغا «كىتابۇل ـ ئەسرار» ناملىق شېئىرلار دىۋانى بىلەن «ماقالات» ناملىق سۆھبەت ـ نۇتۇقلار توپلىمى مىراس قالغان.

شەرق ئېپىك شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بىرسى بولغان «مەسنەۋىيى مەئنەۋى»نىڭ ئاپتورى مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ شائىر جەلالىددىن رۇمىي (1207 ــ 1273) دۇر. ئۇنىڭ دادىسى باھائۇددىن ۋە- لەد زامانىسىدىكى ئەڭ چوڭ سوپى ۋە مەكتەپدار بولغاچقا، خارەزمشاھنىڭ ئوردىدا ئىشلەش تەلىپىنى رەت قىلىپ، نەچچە يۈز شاگىرتى بىلەن ئاۋۋال مەككىگە، كېيىن كىچىك ئاسىياغا كەتكەن.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر رۇمىيدىن ئىنسانىيەتكە قالغان ئەڭ چوڭ تۆھپە «پارس تىلىدىكى قۇرئان» دەپ ئاتالغان 26840 بەيىتلىق «مەسنەۋى» كوللىياتى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق دۇنيا هەققىدە ئىن- سان ئەقلى بىلىشكە مۇمكىن بولغان كۆپ نەرسىلەرنى ئەكس ئەتكۈزگەن. رۇمىي «مەن شائىر ئەمەس، شې- ئىرنى يامان كۆرىمەن. پەقەت تەبلىغنى شېئىر بىلەن قىلىشنىڭ پايدىلىقلىقىغا ئىشەنگىنىم ئۈچۈن قو- لۇمغا قەلەم ئالدىم» دېگەن. «ئۆز دەۋرى دۇنيا خەلق ئىجادىيىتىنىڭ قامۇسى» دېيىلگەن بۇ ئەسىردە شەرق ـ غەربنىڭ ئالىملارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى، تۈرلۈك دىن ۋە سوپىستىك ئېقىملار بىلەن مۇناسىۋەتلىك چۇشەنچىلەرنى ئوقۇرمەنگە ساددا شېئىرىي ئۇسلۇب بىلەن شەرھلەپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، دىنىي، سوپىستىك قاراشلىرىنىڭ هايات هەقىقەتلىرىگە يېقىنلىقىنىڭ ئىسپاتى ئۇچۇن يۈزلىگەن رىۋايەت ۋە مەسەللەرنى كەلتۈرگەن. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەر ئىنسان ۋە هەق مۇھەببىتىنىڭ تۇتاشلىقى كۆيلەنگەن «مەسنەۋى» سەھىپىلىرىنى ۋاراقلىغاندا، ئۇنىڭ سوپىستىك مەنىسىنى تامامەن ئەس- تىن چىقىرىپ، لىرىك شېئىرىيەتنىڭ تەگسىز قوينىغا ئەسىر بولۇشىدۇ. لېكىن، رۇمىي شەمسنىڭ مەن- ۋى ئاشىقى بولغاچقا، ئەسەرلىرىدىكى كۆپلىگەن بۆلەك ۋە سۆزلىتىلارنى ئۇنىڭ كىتابىدىن ئالغان. دوستىنىڭ روھىنى تەن ۋە جېنىغا سىڭدۈرۈۋېلىش ئۈچۈن غەزەللىرىدە «شەمس تەبرىزىي» تەخەللۇسىنى قوللانغان.

جەلالىددىن رۇمىينىڭ يەنە بىر ئۇلۇغلۇقى شۇكى، ئۇ دىن ۋە مەزهەپ كۆرىشىنى نادانلىق دەپ قاراپ، پىسەنت قىلىپمۇ قويمىغان. هەممە دىنلارنىڭ مەقسىتى بىر، يولى باشقا، دەپ ئەزىزلىگەن. ئۇنىڭ نامىزغا يەھۇدىي ۋە خرىستىيان ئالىملىرىمۇ قاتنىشىپ كۆز يېشى قىلىشقان. زامانىسىدىلا ئەرەبچە يې- زىلغان شېئىرلىرى، گىرېك تىلىدىكى پارچىلىرى ۋە تۈركىي مىسرالىرىنى هەرقايسى مىللەتلەر سۆيۈپ ئوقۇغان. تۈركىيەدىكى يۇنۇس ئەمرە باشلىغان خەلق ئاشىقلار شېئىرىيىتى بىۋاسىتە رۇمىي ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. يەتتە يۈز يىلدىن بۇيان رۇمىي دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدا ئالقىشلىنىپ كەل- مەكتە. ئەتتار زامانىسىدىلا ئۇنىڭغا ئاتاپ «ئەسرارنامە» داستانىنى يازغان. جامىي «نەفەهاتۇل ـ ئۇنس»تا، نەۋائىي «نەسايىمۇل ـ مۇهەببەت»تە جەلالىددىن رۇمىي هەققىدە توختالغان. گىيوتى بىلەن گېگىل ئۆز تە- لىماتلىرىغا رۇمىينىڭ سوپىستىك ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىدىن پايدىلىق ئوزۇقلۇقلارنى قوبۇل قىل- غان. بىزنىڭ ئەدەبىمىز مۇهەممەد سىددىق زەلىلىيگە ئوخشاشلا پاكىستانلىق مەشهۇر شائىر مۇهەممەد ئىقبال ۋە تۈركىيەلىك نازىم هىكمەتلەرمۇ رۇمىينىڭ هاياتبەخش بۇلىقىدىن سۇ ئىچكەن.

8) نەقشبەند

زەلىلىي دىۋانىدا پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى، «تەۋرات» قاتارلىق مۇقەددەس كىتابلار، هەزرىتى ئادەم، شىبلىيدەك ئەۋلىيالار، يۈسۈپ ـ زۇلەيخا ۋە شەيخ سەنئاندەك ئاشىقلار، هاتەم تەي، هارۇن بۇغرا- خان، ئىبنى سىنا، كەيكاۋۇس، سوقرات ۋە پەردىددىن ئەتتار قاتارلىقلار بىلەن تەڭ ئەزىزلىنىپ ئىشارە قىلىنغان يەنە بىر شەخس باھاۋىددىن نەقشبەنددۇر. بۇ مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، دە- نىي، تەسەۋۋۇپ ۋە بەدئىي تەپەككۇر هاياتىدا زور تەسىرگە ئىگە شەخس. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددى

ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر سەپىلى) داستانىدىكى:

مۇسافىر بول، ئەمما ۋەتەن ئىچرە بول،
تىلە خىلۋەتۇ ئەنجۇمەن ئىچرە بول.

سەفەر ئەزمى دەۋزەخقە سانىيدۇرۇر،
ۋەتەن ھۇببى ئىمان نىشانىدۇرۇر.

دېگەن بۇ بېيىتلارنى نەقشبەندىيە سۇلۇكىدىكى «سەفەر دەر ۋەتەن، خۇش دەر دەم ۋە خىلۋەت دەر ئەنجۇمەندىن» ئىبارەت ئۇچ شوئارنىڭ ئوبرازلىق شەئىرىي ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇلاردا شائىر يىراق ۋە ئۇزۇن سەپەر ھاياتىدىكى دوستلار ھەم ۋەتەننى تەرك ئېتىش ھېسسىياتىنى قارىلىغان. ئىقتىباس سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ، پەيغەمبەرنىڭ «ۋەتەننى سۆيمەك ئىمان جۇملىسىدىن» ھەدىسى ئارقىلىق، قاراشلىرىنىڭ ھەقىقەتلىكىنى دەلىللىگەن. «ھەيرەتۇل ـ ئەبرار» (ھەيرەتتە قالغان كىشىلەر) داستانىنىڭ مۇقەددىمە بابلىرىنىڭ بىرسىنى مەخسۇس خاجە باھائۇددىن نەقشبەند بىلەن خاجە ئەھرار ۋەلىيگە بېغىشلىغان.

خاجەكى، نەققاشى سىپىھرى بەلەند،
بولغالى ھەر سەفھەسىغە نەقشبەند.

داستاننى ئوقۇۋېتىپ «نەقش» سۆزىنىڭ نەچچە ئون يەردە گويا تەكرارلىنىپ ئىبارەت بەدىئىي سەنئەت سۇپىتىدە يېنىشلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. يەنە «لىسانۇت ـ تەير» (قۇشلار تىلى) داستاننى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، نەۋايى نەقشبەندچىلىك تەرغىباتىنىڭ مەسەللىك شەئىرىي ھاسىلاتى دېيىش مۇمكىن. نەقشبەندىدىن كېيىن، تەلىماتلىرى ئۇنىڭ يۇزلىگەن سوپى ـ تالىپلىرىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىگىچە غۇلاچ يايغان. نەۋايى قاتارلىق ئۇيغۇر كىلاسسىكلىرى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا نەقشبەندچىلىك زەلىلىي لىرىكىسىنىڭ ئاساسىي ھېسسىي مۇتىفى بولۇپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن زەلىلىي «سەپەرنامە» داستانىدا:

كۆركى بۇخارادا شەھى نەقشبەند،
مەئنى سىپىھرىدە مەھى نەقشبەند.

كىمكى تۇتسا سىلسىلەئى خاجەگان،
شەررى شەياتىنۇ بەلادى ئەمان.

دەپ يېزىپ، مەزكۇر سوپىستىك ئېقىمنى مەنىلەر ئاسمىنىدىكى يورۇق ئاي، شەيتانىي گۇناھلاردىن ساقلىغۇچى ھىدايەت يولى، دەپ كۆرسەتكەن بولسا، شائىر ئىككى يۇزلىمىچىلىك قارىلانغان «شەھىنشەھلىك ئېھرۇر دىلبەر» سەترىلىك بىر ئىشقىي تەسەۋۋۇپى غەزىلىدە نەقشبەندىيە تەرىقىتىنى گۇزەل قائىدە، ئۇ ئارقىلىق ئۇزلەتلەردە (ئەل كۆزىدىن چەتتە) ئىلاھ ئىشقى بىلەن سەرخۇشلۇق مەقامىغا يەتكىلى بولىدۇ، دەيدۇ:

تەرىقى نەقشبەندى ئاڭلادىم زىبا رەۋشلىكدۇر،
كۆڭۈل مەستى ئىلاھىي ئەل كۆزىدە پارسا بولماق.

زەلىلىنىڭ يەنە مەزكۇر بەيىتتا نەقشبەندىيەنىڭ «خىلۋەت دەر ئەنجۇمەندىن» شوئارىغا ئىشارە قىلغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن ئايان.

«نەقشبەندىيە» — مەركىزىي ئاسىيادا خاجە مۇھەممەد باھائۇددىن نەقشبەند (1318 — 1389)نىڭ ناملى بىلەن باغلانغان يىرىك تەسەۋۋۇپ تەرىقىتى. نەۋايى «نەسايىمۇل - مۇھەببەت»نىڭ نەقشبەند قىسمىدا بۇ كىشى ھەققىدە توختىلىپ: «ھەقىقەت يۈزىدىن ئالار ئۇۋەيسىيدۇرلار ۋە تەربىيەتى ھەزرەتى خاجە ئابدۇلخالىق غىژدۇۋانى رۇھىدىن تاپىپدۇرلار»[9] دەپ خاتىرىلىگەن. تەسەۋۋۇپنىڭ بىلىمدانى، شەرقشۇناس بەرتېلىس نەقشبەندىيە تەلىماتىنىڭ ئاساسىنى ئىختىيارىي رەۋىشتىكى پەقىرلىق ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن. چۈنكى، بۇ خىل تەرىقەت يولى جاھالەت كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرمىۋالغان ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ھاكىم تەبىقىنىڭ زۇلمىغا، تەركىدۇنياچىلىققا قارشى ئىدىيەۋى كۈرەشلەر داۋامىدا ئىلغار ئىدىيەۋى ئېقىم بولۇپ رويابقا كەلگەن، مۇسۇلمانلارنى ئۆمۈرنى زايە قىلماي پىشانە تەرى بىلەن جاپالىق ئەمگەك بەدىلىگە ھالال ۋە ئۇمىدۋار ياشاشقا دالالەت قىلغان. نەقشبەندىنىڭ ئۆزى بۇغداي ۋە ماش تېرىشتەك دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن كۇن كەچۈرگەن. ھەتتا ھالال ئەمەس دەپ، يۇقىرى تەبىقىنىڭ داستىخىنىغا بارمىغان. قىشتا قومۇش، يازدا بوردا يېتىپ كۇن ئالغان. زەلىلىنىڭ «كىرمەگەيمەن جەننەتۇل - مەئۋاغا دىلبەر بولماسا» سەتىرىلىك 12 - غەزىلىدە:

نەقشبەندىيلەرگە نەقشى بۇرياىي بەسدۇرۇر،
ئەتلەسى گەردۇن ئەگەر بالىنى بىستەر بولماسا.

يەنى، ئۇلارغا كۆك ئاسمان يېپىنچا، قارا يەر سېلىنچا، بورا نەقشى بولسا بەس، دەپ يازغانلىقى نەقشبەندىيە سوپىزمىنىڭ ماھىيىتىگە مۇۋاپىق پېقىرانە ھايات كارتىنىلىرى ئىدى. مەزكۇر سوپىستىك ئېقىم كىشىلەرنى ئىلىم - پەن، سودا، دېھقانچىلىق، ھۇنەرۋەنچىلىك، ئەدەبىيات، مۇزىكا، خەتتاتلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق ۋە بىناكارلىق قاتارلىق تۇرلۇك مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ھاياتلىق ئۇچۇن تۆھپە قوشۇشقا چاقىرغان. شۇڭا، 15 - ئەسىرنىڭ كۆپلىگەن دۆلەت ئەربابلىرى، ئەدىب - ئالىملىرى ۋە سەنئەتكارلىرى مەزكۇر تەرىقەت تەلىماتىغا ئىجابىي يانداشقان. جۇملىدىن جامىي ۋە نەۋايى قاتارلىق ئىنسانپەرۋەر ۋە تەرەققىپەرۋەر مۇتەپەككۇرلار نەقشبەندىيە يولىنى تۇتۇپ، ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەر، ئەمگەك سۆيەر، ئادالەتلىك ۋە مۇرۇۋۋەتلىك بولۇشتەك ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى يۇكسەك پەللىگە كۆتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن.

مۇھەممەد سىددىق سوپىزمىنىڭ شىنجاڭدا ئاينىپ ئەكسىيەتچىلەشكەن دەۋرىدە ياشىغان.

شۇڭا، «سەپەرنامە»دىكى تۆۋەندىكى بەيىتنى ئۇنىڭ كىشىلىك ۋە بەدئىي ئىجادىيەت قارىشى جەھەتتە نەقشبەندىيە روھىنىڭ سادىق داۋامچىسى ئىكەنلىكىنىڭ بېشارىتى دېيىشكە بولىدۇ.

دەرلەر ئانى سىلسىلەئى نەقشبەند،
ھەق يولىدا بوينۇما ياخشى كەمەند.

9) قاسىمى ئەنۋار ژانىرلار تەرەققىياتىدا مۇخەممەسچىلىكنىڭ شۆھرىتى 14 - ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ھاپىز خارەزمىينىڭ نامى بىلەن باغلانغان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەۋايى مۇخەممەسچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرغان

بولسىمۇ، لېكىن مەشرەپ بۇ ژانىرنىڭ ئاخىرقى يۇقىرى پەللىسىنى ئىگىلىگەن شائىر.

تەركى قىل كەۋنەين ئىچىنى گەر كۈلاھى ئىستەسەڭ،
بوريا ئۈستىدە ئولتۇر تەختى شاھى ئىستەسەڭ،
چۈن فەتىلە ساچلارى تۈغدۇر گۈۋاھى ئىستەسەڭ،
ئەي زەلىلي، پەرتەۋى نۇرى ئىلاھى ئىستەسەڭ،
خانەدانى ھەزرەتى شاھ قاسىمى ئەنۋار بول.

بۇ زەلىلىنىڭ تەسەۋۋۇپ روھىدىكى 15 ـ مۇخەممىسىنىڭ ئاخىرقى كۈپلېتى. گەرچە زەلىلي مۇخەممەسلىرىنىڭ سانى ئازراق بولسىمۇ، لېكىن سوپىستىك غايىلىرىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە خەلقپەرۋەرلىك ئاھاڭلىرى بىلەن ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، لىرىكىلىق، مۇڭلۇق، ئاتەشلىك، گويا يىراقتىكى دەريا شاۋقۇنىدەك جۇشقۇن ۋە ئويناق بىر كەيپىياتتا ئەكس ئەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى بىلەن مەشرەپكە مۇقابىل كېلەلەيدۇ. جۇملىدىن مەزكۇر مۇخەممەسنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئىشارە سەنئىتىنىڭ ۋاستىسىدە قاسىمى ئەنۋار (1355 ــ 1433) نىڭ نامىنى ئىمام جەئفەرى سادىق بىلەن مەنسۇر ھەللاج قاتارىدا تىلغا ئېلىشتۇر.

ئۇنداقتا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتشۇناسلىقىغا ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنمىغان تارىخى شەخس قاسىم ئەنۋار كىم؟ نەۋايى «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»نىڭ «ئەمىر سەييىد قاسىم تەبرىزي»[12] سەھىپىسىدە بۇ كىشى ھەققىدە چوڭراق سەھىپە ئاجرىتىپ توختالغاندىن باشقا، «مەجالىسۇن ـ نەفائىس» تەزكىرىسىنىڭ بىرىنچى مەجلىسىنى «ھەزرەتى ئەمىر قاسىم ئەنۋار... تەۋەررۇك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىتابچە ئۈزاتىنىڭ ئۇلۇغ ئىسىملىرى بىلەن باشلاندى»[13] دەپ يازغان ۋە ئۇ توغرىسىدىكى مۇنداق بايانلارنى ئۇلاپ كەلتۈرگەن: «ئۇچ ـ تۆت ياش ئارىلىقىدىكى ۋاقىتلىرىمدا چوڭلار مېنى شېئىر ئوقۇشقا تەكلىپ قىلسا، بۇ بېيىت (قاسىم ئەنۋارنىڭ بىر پارسچە بېيىتىنى دېمەكچى ـ ئا) نى ئوقۇپ بېرەتتىم. ئۇلار ھەيران قالاتتى... كېيىن ئۇ ھىراتقا قايتىپ كەلدى. چاغاتاي ئەمىرزادىلىرى بەلكى ھەممە يۇرت كاتتىلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى... ئەل ئۇنىڭ نەزمىلىرىگە بەكمۇ مايىل بولۇپ، شېئىرلىرىنى ئوقۇشقا ۋە كۆچۈرۈۋېلىشقا ئىنتىلدى...»[14]. نەۋايىنىڭ بۇ بايانلىرى قاسىمى ئەنۋارنىڭ ئۇنىڭ بالىلىقتىكى ھەۋەسكار قەلبىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، تۆمۈرىيلەر دەۋرى ئەدەبىياتى ۋە تەسەۋۋۇپىدا چوڭ تەسىرگە ئىگە شائىرلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پارس تىللىق بۇ ئەزەربەيجان كىلاسسىكىدىن «رىسالەئى دەر بەيانى ئىلىم» (بىلىم ھەققىدە رىسالە) قاتارلىق تەسەۋۋۇپ ۋە مەرىپەت تېمىسىدىكى ئەسەرلىرى مىراس قالغان بولۇپ، 1958 ـ يىلى تېھراندا ئۇنىڭ «كوللىياتى» نەشر قىلىنغان. 1992 ـ يىلى تاشكەنتته تۈركي ئەدەبىياتتا مەشھۇر بولغان «مەسنەۋىلەر مەجمۇئەسى» كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. قاسىم ئەنۋەر يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە ئاللا، ئىنسان ۋە بارلىقنىڭ بىرلىكى ئاساسىدىكى تەسەۋۋۇپ قاراشلىرى بىلەن مەۋجۇت جەمئىيەت رېئاللىقىدىن نارازى بولۇش، ئادالەتسىزلىك، زاھىدلار ئىككى يۈزلىمىچىلىكىنى قارىلاشتەك ئىلغار ئىجتىمائىي پىكىرلەرنى ئالغا سۈرۈپ، تىكلەنگۈسى ئەخلاقلىق ۋە ئادالەتلىك جەمئىيەتكە ئۈمىد باغلىغان. تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە ئەسەرلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قول يازمىخانىلاردا پىنھان ھالەتته قالغان ۋە تۈركي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا مۇلاھىزىلىك ھالەتته تۇرۇۋاتقان قاسىمى ئەنۋارنى مۇھەممەد سىددىقنىڭ ئىشارە سەنئىتى ۋاستىسىدە شېئىرىدا كەلتۈرۈشى شائىرنىڭ چوڭ بىلىمدانلىقىنىڭ ئىسپاتىدىن ئىبارەت.

10) خاجه ئەهرار

زەلىلىي قەشقەر غوجىلىرى «مەخدۇمى ئەئزەم» دەپ پىر بىلىپ ئۇلۇغلىغان پەرغانىلىك خاجە ئەھمەد كاسانىي (1471 ــ 1543) ۋە ئۇنىڭ «ئاق تاغلىق» ھەم «قارا تاغلىق» ئەۋلادلىرىنىڭ ۋەھشىيانە سىياسىي، دىنىي ئۇرۇشلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن ئەنسىز زاماندا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. شۇڭا، شائىر دەۋر تەقەززاسى بويىچە بەزىدە ئۇ، بەزىدە بۇ گۈرۈھقا مايىللىق بىلدۈردى. 141 ـ غەزىلىدە ساتۇق بۇغراخان ۋە ئەھمەد كاسانىيدىن كېيىن ئىشارە سەنئىتى ئاساسىدا ئۆزىنى خاجە ئەھرارنىڭ گەشكۈچىسى ھەم مەدھىيەچىسى قىلىپ كۆرسەتتى:

ھەزرەتى مەخدۇمى ئەئزەمدىن مەدەد بولغايمۇ دەپ،
مىسرەئى بەرجەستە باغلاي خاجەئى ئەھراردىن.

بىز مەزكۇر بەيىتنى مۇھەممەد سىددىق ئىشارە قىلغان باشقا ئاتالغۇلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، شائىرنىڭ تەسەۋۋۇپ تارىخى بىلەن ئىزچىل ھەم مۇكەممەل تونۇشلۇقىنى بىلەلەيمىز.

خاجە ئەھرار ۋەلىي (1404 ــ 1490) دەل سوپىزمنى ئىلغار يۆنىلىشكە بۇراپ، ئۇنىڭ كەڭ يەيىلمىشغا تۇرتكە بولغان روھانىي ئىدى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي پىكىرلەر تەرەققىيات راۋاجىدا زور تەسىرگە ئىگە بولغان بۇ ئاقسۆڭەك ھېسابسىز زېمىن ۋە چارۋىدار بولغانكى، ئوتتۇرا ئاسىيا دالالىرىدا كېتىۋاتقان مەشرەپ ئۆزى يولۇقتۇرغان يايلاق، يول ۋە ئۆتەڭ قاتارلىقلارنىڭ كىمنىڭلىكى ھەققىدىكى سوئاللارنىڭ ھەممىسىگە «خاجە ئەھرارنىڭ» دېگەن جاۋابنى ئاڭلاۋېرىپ، مىنىپ كېتىۋاتقان ئىشكىدىن چۈشۈپ: «سەنمۇ خاجە ئەھرارنىڭ ئوخشايسەن» دەپ، كۆتىگە تېپىپ ھەيدىۋەتكەنكەن، دېگەن رىۋايەت تارقالغان. خاجە ئەھرارنىڭ شەھەرلەردە ئونلاپ ھۇنەرۋەنچىلىك رەستىلىرى ۋە ئۇستىخانىلىرى بولغان. سودا كارۋانلىرى ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندىن تا ھىندىستانغىچە ئۇزۇلمەي قاتنىغان. بىراق، ئۇ بۇنداق غايەت زور بايلىقنى ھۆكۈمەتنىڭ خەلقە قويغان سېلىقلىرىنى تۆلەپ بېرىش، مەدرىسە، مەسچىت، كارۋان سارايلارنى سېلىش، يول ياساش قاتارلىق ئاۋام ئىشلىرىغا سەرپلىگەن.

نەۋايىنىڭ «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»تە يېزىشچە، «ئۇ خۇراسان مەشايىخلىرىدىن ھەزرەتى مىر سەييىد قاسىم ئەنۋار خىزمەتلەرىغە يېتىپدۇرلار ۋە مەۋلانا سەئدۇددىن كاشغەرىي بىلەن سۇھبەت تۇتۇپدۇرلار»[15]. «قول ئىش بىلەن، دىل يار (ئاللا) بىلەن» شوئارىنى ئۆز ئەمەلىدە كۆرسىتىپ، نەقشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن بېيىشى ۋە يېيىلىشىغا تۇرتكە بولغان، بۇ ئىلرقىلىق كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنى رېئال ھاياتنى قەدىرلەپ مېھنەت قىلىپ ياشاشقا دالالەت قىلغان. ئۇنىڭدىن جامىي ۋە نەۋايىلارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر «ۋالىدىيە»، «ھەۋرائىييە» (ھۆرلەر) قاتارلىق مەنىۋى مىراسلار يادىكار قالغان.

خاجە ئەھرار ۋەلىي يەنە ئۆز تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىۋاتقان تۆمۇرىيلەر شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسەچىلىك قىلىپ ئاسايىشلىق سىياسىي مۇھىت يارىتىش ئۈچۈن بىر ئۆمۇر كۈرەش قىلغان، ھەتتا نەۋايى زامان مالامەتلىرىدىن جاق تويۇپ ئوردىدىن كەچمەكچى بولغاندا، ئۇنى «خەلقە مەدەت يەتكۈزۈش، ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىشتەك ئەڭ خەيرلىك ئىش ئۈچۈن ئوردا خىزمىتىدىن ئۇزىماڭ» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتكەن. شۇ سەۋەبتىن نەۋايى «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»تە «ئول رۇقئەلەرنى مۇ-رەققەئ ياساپ، مۇجەللەد قىلىپ، جەدۋەل ۋە تەكەللۇفات بىلە تەبەررۇك يۇسۇنى بىلە ئاسراپمەن»[16] دەپ

كۆرسەتكەن ۋە نەۋايى ھاياتلىقىدا بۇيرۇق قىلىپ توپلاتقان بۇ خەتلەر ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قول يازمىلار بۆلۈمىدە «نەۋايى ئالبومى» نامى بىلەن ساقلانماقتا.

11) ئەبەدىيلىك ئوبرازلار

دۇنيا ئىنسان بىلەن، ئىنسان بولسا ھايات بىلەن قىممەتلىك. شۇڭا، ئادەم ئۆلۈمنى يېڭىپ، چەكسىز ياشاشقا ئىنتىلىدۇ. قىشتا ھاياتتىن ئەسەرمۇ قالماي، ئۆلۈم ئۇيقۇسىغا كەتكەن ئۆسۈملۈك، جانىۋارلارنىڭ باھار كېلىشى بىلەن بەرق ئۇرۇپ ياشىنىشى ئادەم ئەۋلادىغا مەڭگۈلۈكلۈك ئۈمىد بېغىشلايدۇ. دېمەك، تەبىئەتتىكى تەكرارلىق ئىنسانىنى شۇنىڭغا ئىلھاملاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسان تەپەككۇرىدا ئۆلارنى ئەبەدىي ھاياتقا ئىنتىلدۇرۇپ تۇرىدىغان ئابىھايات قاتارلىق مۆجىزىكار ئوبرازلار بارلىققا كەلگەن. ئادەم ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق خاسىيەتكە ئىگە بولۇشىنى ئارمان قىلىپ ئۆز تەسەۋۋۇرىدا ياراتقان بۇنداق خىسلەتلىك ئوبرازلارنىڭ بەزىلىرى كېيىنچە دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتتا داۋام قىلغان. زەلىلىي لىرىكىسىدا ئەنقا، تۇتىيا، ھۆپۆپ، سۇمۇرغ، سەمەندەر، بۇركۇت، خىزىر، ئىسكەندەر، ھۇما، ئەيسا قاتارلىق خاسىيەت سىمۋوللىرىغا ئىشارە قىلىش ئارقىلىق نەزمىسىدىكى بەدىئىي غايە ۋە پىكىرنىڭ چوڭقۇر، مەنىلىك ۋە گۈزەل بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇردى. بۇلاردىن ئەنقا ئىسمى بار، جىسمى يوق، ئەپسانىۋى قۇش بولۇپ، ئۆزى يوق قۇشنىڭ تۇخۇمىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئەدەبىياتتا ئەنقانىڭ تۇخۇمى مەڭگۈ تېپىلماسلىقىنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان.

«سېنى لەيلىمۇ رەئنادەك ئەجايىپ دىلرەبا دەرلەر» سەتىرىلىك ساپ ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ ئايانچلىقى، دەردى ۋە سېغىنچى كۈيلەنگەن 52 ـ غەزىلىدە:

ئېتىڭنىڭ خاكى پايىغا زەلىلىي يۈزىنى سۈردى،
نىدا كەلدىكى قەسرىڭدىن، كۆزۈڭ سۈر تۇتىيا، دەرلەر.

دەپ يېزىپ، بۇ باقىيلىق سىمۋولىغا مۇراجىئەت قىلغان. 151 ـ غەزىلى ۋە 17 ـ مۇخەممەسىدە مەزكۇر بەيىتتقا ئاھاڭداش ھالدا «ئىزىڭ تۇتىياسى» شېئىرىي بىرىكمىسىنى قوللانغان. مەشرەپ ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ئوغلىنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان ئانا ــ سەلىمە بىبى مەشرەپنىڭ جەندىسىدىكى توپا ـ چاڭنى پۇراپ، يۈزلىرىگە سۈرتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى سۆزلەنگەن. تۇتىيا ئەسلىي كىرىستال مىس ئۇۋۇقى بولۇپ، قەدىمدە ئەما كۆزنى ئېچىش ياكى غۇۋا كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە دەپ قارالغان. شائىر مانا شۇنداق فولكلورلۇق قاراشنى يۇقىرىقى پارچىدا ئىتنىڭ دەسسىگەن توپا (يارنىڭ ھويلىسىغا قارايدىغان ئىت ـ ئا) ئىشقىدا يىغلاپ كۆرمەس بولغان كۆزلىرىمگە مەلھەمدۇر، دېگەن مەجازىي ئېستېتىك مەنە گۈزەللىكىگە كۆتۈرگەن.

سۇمۇرغ ۋە ھۆپۆپلەر بولسا نەۋايىنىڭ «لىسانۇت ـ تەير» داستانىدىكى ئادەملەشتۈرۈلگەن ئاساسلىق مەسەللىك ئوبرازلار. شائىر نەزمىسىدە بۇلارغا تەكرار ئىشارە قىلغان.

«پەيكى تەرىقەت ئەيلەپ قىلغاچ نەزەر سۆلەيمان،
قۇشلار ئىچىدە ھۇدھۇد گويا كى تاجدارى».

«ئىقلىمى مۇھەببەتنىڭ سۇلتانى قانائەتدۇر،
سىمۇرغ سىفەت مەنزىل چۈن قۇللەئى قاف ئەتتىم».

ھۆپۈپ «قۇرغان»دا تەسۋىرلەنگەن، رىۋايەتلەردە بىۋلايمان (زەلىلىي شېئىرلىرىدا بۇ پەيغەمبەرگە ئىشارە قىلغان بېيىتلار تولىمۇ كۆپ) ئەلەيھىسسالام بىلەن ئامراق خانىشى بىلقىس ئوتتۇرىسىدا مۇھەببەت مەكتۇبى توشۇغان. سۇلايماندىن كېيىن ۋەزىرلىكتىن چەتنەشتۇرۇلگەچكە «ھۇ ـ پۇ ـ پۈپ» دەپ نالە قىلىپ سايرىغان. بۇ ئۇنىڭ «ئاللا ـ ئاللا» دەپ ئىلتىجا قىلغىنى ئىكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىسمىمۇ شۇنداق ئاتالغانمىش. نەۋايى ئۆز داستانىدا پارسچە سۆز «سۇمۇرغ»نى ئوتتۇز سانى ۋە بىر قۇش مەنىسىدە سۆز ئويۇنى قىلغان. شۇنداق قىلىپ، پۈتۈن داستانىنىڭ «كائىناتتىكى ھەممە شەيئى تەڭرىنىڭ نۇرى» دېگەن دىنىي ـ تەسەۋۋۇپلۇق مەزمۇنىنى بۇ ئىككى ھېكمەت «قۇتىسى»غا بېكىتىپ قويغان.

سەمەندەرمەن ۋۇجۇدۇم شۇئلەئى ئاتەشكە ئوخشايدۇر،
ياراشۇر ئەندەلىبىيكى ھاۋايى بۇستان قىلماق.

زەلىلىينىڭ 12 ـ 57، ۋە 184 ـ غەزەللىرىدە ئەبەدىي گۈلخاندا ياشاپ نەسىل قالدۇرغۇچى بۇ ئوت چاشقىنى (سەمەندەر) تۇرلۇك ئىدىيە ۋە ھېسسىيات سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، 90 ـ غەزەلدىكى بۇ بېيىت پۈتۈن غەزەلنىڭ تەسەۋۋۇپلۇق ئېرپان تۇسىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. پارچىدا شائىر ئىلاھىي ئىشق كويىدا كۆيۈپ ئۆرتەنگۈچى ۋۇجۇدىنى ئوتتىكى سەمەندەرگە قىياسلىغان. بۇلار ئارقىلىق ئۆز شېئىرىيىتىدە بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىمىزدىكى ئەنئەنىۋى ئوبرازلار سىستېمىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ۋارىسلىق قىلغان.

(1) بۇركۇت

بۇركۇت يۇكسەكلىكنىڭ سىمۋولى. ئۇ نەچچە چۈجە چىقارسىمۇ ئۆزئارا چوقۇلاتقۇزۇپ ۋە بىرسىنى بىرسىگە يېگۈزۈپ ئاخىرىدا بىرسىنى قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ مۇسكۇللىرىنى چىڭىتىش ئۈچۈن تاش يېگۈزىدۇ، ياكى ئېگىز قىيادىن يەرگە تاشلاپ قانات ـ قۇيرۇقىنى تاۋلايدۇ. شۇڭا، ئۇ رەھىمسىز بولۇپ يېتىشىكەن. زەلىلىينىڭ «ئىشق ئەھلى ئالسا ئىزنىڭ تۇتىياسىدىن» سەترىلىك غەزىلىدە مەجازىي بىر مەنىدە بۇركۇتنىڭ تۆۋەن تىپتىكى مەخلۇقلارنىڭ ئېھسانلىرى بىلەن ساماداپەرۋاز قىلالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكۈچى بېيىتلار ئۇچرايدۇ.

بۇركۇتى زۇلم بەسكى بەلەند ئەيلەدى ئۇرۇج،
يەتكەيمۇ تىيرى گۇشەنىشلەر دۇئاسىدىن.

لېكىن، بۇركۇت ھەققىدىكى تۆۋەندىكى چۆچەكتە شائىرنىڭ مەزكۇر قۇشقا ئالاقىدار شېئىرىي ئىشارىسىنىڭ مەنپىي گۇزەللىك يۇكسەكلىكىدە ئىپادىلەنگەنلىكىگە قايىل بولماي تۇرالمايمىز.

بۇرۇنقى زاماندا ئىككى نامرات دوست سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۇرۇپ، بىر سەھرادىكى يوغان تېرەكنىڭ سايىسىغا چۈشۈپتۇ. نانلىرىنى سۇغا چىلاپ يېگەچ پاراڭغا چۈشۈپتۇ:

(2) لەئە

ـــ ناۋادا بېشىڭغا بەخت قۇشى قونۇپ، پادىشاھ بولۇپ قالساڭ نېمە ئىش قىلاتتىڭ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ بىرسى ئىككىنچىسىدىن:

ـــ ئەگەردە، ـــ دەپ گەپ باشلاپتۇ سەييياد، ـــ تەلىيىم كېلىپ پادىشاھ بولۇپ قالسام، يۈرتتا ئەدلۇ ئادالەت ئورنىتىپ، كىشىلەر نېمىنى ئارزۇ قىلغان بولسا، شۇنداق مەقسەت ـ مۇرادلىرىغا يەتكۈزگەن بولاتتىم.

ـــ كەمىنە پادىشاھ بولۇپ قالسام، ـــ دەر ئىمىش يەنە بىر سەييادە، ـــ بەنى ئادەم پۈشتىدىن بولغان بۇ نادانلارنى كەپەن ـ گەدا قىلىپ، ئادەم بولغانلىقىغا جاق تويدۇرغان بولاتتىم.

ـــ سەۋەب؟

ـــ سەۋەبى، بۇلار بىر گۇمراھ بولۇپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى بىلمەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئىككىنچى كۈنى بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا ئوردا سېپىلى ئالدىدىكى مەيداندا مىڭ ـ مىڭ ئادەملەر قولىدا گۆش تۇتقان ھالدا ئاسمانغا قارىشىپ يۈگۈرۈپ يۇرۇشكۈدەك. ئايان بوپتۇكى، بىر كۈن ئاۋۋال بۇ يۇرتنىڭ ئەل بېشى ۋاپات بولغانىكەن، ۋارىس پەرزەنتى بولمىغاچقا، ئوردا دانىشمەنلىرى پادىشاھنىڭ قېرى بۇركۈتىنى ئۈچۈرۈپ، ئۇ كىمنىڭ بېشىغا قونسا شۇنى پادىشاھ قىلىش ـ نى قارار قىلغانمىش. پەلەكنىڭ گەردىشى بىلەن بۇركۈت ھېلىقى زالىم سەييادنىڭ بېشىغا قونۇپتۇ... ۋەزىرۇ دانىشمەنلەر بەخت قۇشى قونغان كىشىنىڭ مۇساپىر ئىكەنلىكىنى بىلىپ بۇركۈتنى ئارقىمۇ ئار ـ قا ئۈچ قېتىم ئۈچۈرغانىكەن، ئوخشاشلا شۇنىڭ بېشىغا قونۇپتۇ. ئاقىۋەت يۇرت ئەھلى يولۇچىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. يولۇچى پادىشاھ بولغاندىن كېيىن زالىملىق ۋەدىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇپتۇ، باج ـ سېـ ـلىقنى كۆپەيتىپ، كىشىلەرنى قاق سەنەم قىپتۇ، ئادالەتسىزلىك ۋە زۇلۇمنى كۈچەيتىپ، كىشىلەرنى دىر ـ دىر تىترىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇنىڭ دوستىنى تېپىپ دەرد ـ شىكايەت ئېيتىپتۇ ۋە ئۇنىڭ ـدىن پادىشاھنى ئىنسابقا چىللاشنى ئۆتۈنۈپتۇ.

ـــ سەن بۇ ئىشلارغا ئارىلاشما، ـــ دەپتۇ پادىشاھ دوستىنى شاھانە كۈتكەچ، ـــ ئەگەر مەن بۇلارغا زۇلۇم قىلغان بولسام، ئۆزلىرىنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقى ۋە نادانلىقىدىن كۆرسۇن. ئۇلار لەنىتىلەر بولـ ـمىسا، ئەقىلسىز بىر قۇشنىڭ ھەركىتىگە ئىشىنىپ مەندەك مۇساپىر بىر يالاڭتۆشنى ئۆزلىرىگە پادـ ـشاھ قىلماس ئىدى. ئۇلار بېشىغا كەلگەن بۇ كۈنلىرىنى ئۆزىنىڭ شۇملۇقىدىن كۆرسۇن، رەھىم ـ شەپـ ـقەت نە دەركار ئۇلارغا؟ دانا خەلقە دانا پادىشاھ، نادان خەلقە نادان پادىشاھ لايىقتۇر، ـــ دەپتۇ.

زەللىي «بولمىسا» رادىفلىق بىر غەزىلىدە ئاشۇ چۆچەكتىكىدەك خۇراپاتلىق ۋە نادانلىق قاپلىغان ئەل ئۈستىدىن «غەفلەت ئەھلىنى بۇ ئىسيان بىرلە يەر يۈتغاي ئىدى» دەپ دادلىغان. پادىشاھنىڭ پاراسەتـ ـلىك، ھوشيار، يىراقنى كۆرىدىغان، تەدبىرلىك بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان. خەلقنى مەرىپەتپەرۋەر، ئىنساق ۋە ئۆز يۇرت ـ ماكانىنى قوغدايدىغان بولۇشقا چاقىرغان. كەلتۈرۈلگەن چۆچەكتەك شاھ ۋە رەئىيەتنى پاجىئەدىن ئاگاھلاندۇرۇپ، چوڭقۇر شېئىرىي پىكىرنى ئالغا سۈرگەن.

سەيد بىپەرۋا يۈرەر گەر شاھبازي بولماسا،
مەملىكەت ۋەيران بولۇر شاھنىڭ ئايازى بولماسا.

بۇ مىسرالاردىن يەنە زەللىينىڭ چۆچەكتىكى ھەققانىيەت تۇيغۇسىغا ئىگە مۇساپىردەك غايىۋى ئادا ـ لەتلىك جەمئىيەتكە بولغان تەلەپ ـ ئارزۇلىرىنىمۇ ھېس قىلىش مۇمكىن.

(2) ھۇما

ۋادەئى ھەيرەتدە ئەزبەسكى ھەرارەت چەكمىشەم،
سايە بەخش ئولغىل مېنىڭ باشىمغا گويا كى ھۇما.

زەللىي «ئەي تولۇن ئايىنى بېشارەت بىرلە بۆلگەن مۇستەفا» سەترىلىك دىنىي ـ تەسەۋۋۇپ مەنىسىـ

دىكى 3 ـ غەزىلىنىڭ ئۇشبۇ بەيىتىدا ئۆزىنىڭ ۋەتەنىنىڭ چۆللىرىدىكى ھەقىقەت ئىزدەش سەپىرىنى نەۋايىنىڭ «لىسانۇت ـ تەير» داستانىدىكى يەتتە ۋادىنىڭ بىرسى بولغان «ھەيرەت ۋادىسى»غا ئىشارە قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن، نىجاتلىق ئارزۇسىنىڭ ھۇما قۇشىدەك بەشىغا سايە تاشلىشىنى ئۈمىد قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، جاھالەتلىك زاماندا ئۆزى ئىزدىگەن ئادالەت ۋە بەختنىڭ ھۇما قۇشىنىڭ ئۆزىدەك ئەپسانىۋى نەرسە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ.

شەرق خەلقلىرى ئاغزاكى شېئىر ئىجادىدا «ھۇماي» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بۇ ئەپسانىۋى بەخت قۇشىنىڭ تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ بەشىغا قونۇپ، كۆرسىتىلگەن چۆچەكنىڭ ئەكسىچە يۇرتنى ھەققانىيەت بىلەن سورىغانلىقى ھەققىدىكى مىسال ۋە مۇتىلار نۇرغۇن. لېكىن، قالتىس شائىر زەلىلىنىڭ بەدىئىي سەنئەتلەر ئۇستىخانىسىدا خىيال قۇشىنى پەرۋاز قىلدۇرۇپ، لىرىك نەزمىياتىدا ھۇما ھەققىدىكى باش قىلارغا ئوخشىمايدىغان ئاجايىپ بىر رىۋايەتكە ئىشارە قىلىشى دىققىتىمىزنى تارتماي قويمايدۇ.

ھىرات پادىشاھى شامىراننىڭ ئوغلى بادام ھۇما قۇشىنىڭ بوينىغا يۆگىشىپ ئۇنى چاقماقچى بولۇپ تۇرغان يىلاننى ئوقيا بىلەن ئېتىپ، قۇشنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قاپتۇ. ئىككىنچى يىلىنىڭ ئەنە شۇ كۈنى پادىشاھ بېغىدا سەيلە قىلىۋاتسا، ھۇما قۇشى بىر نەرسىنىڭ ئۇرۇقىنى چىشلىگىنىچە كېلىپ شاھنىڭ ئالدىغا تاشلاپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. شامىران بۇنىڭدىن ھەيران بولۇپ، ئۇرۇقنى باغۋەنگە بېرىپ پەرۋىشلەپ ئۆستۈرۈپتۇ. ئۆسكەن تال مېۋىلەپتۇ، لېكىن بۇنداق مېۋىنى ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغانىكەن. مېۋىنى قانداق يېيىشنى بىلمىگەن ۋەزىرلەر ئاخىر بۇنىڭ پايدىسى شەربەتمىدە بولسا كېرەك، دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپتۇ. نەتىجىدە باغنىڭ ئۆزىگە خۇمرا كەلتۈرۈپ، ھەممە مېۋىنى سۇيىنى ئۇنىڭغا ساپتۇ. باغۋەن دەسلەپتە ئۇنىڭ قايناپ چىققانلىقىنى، كېيىن بولسا سۇپسۈزۈك تىنغانلىقىنى كۆرۈپ، پادىشاھقا خەۋەر قىپتۇ. شەربەت تىنىپ قىزىل ھالەتكە كەلگەندە، ئۇنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان گۇناھكارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇچ كاسا ئىچۈرۈپتۇ. گۇناھكار روھلىنىپ نە پادىشاھ، نە ۋەزىرلەرگە پىسەنتمۇ قىلماستىن شاد ـ خۇرام ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئەتىسى جىنايەتچى ئويغانغاندىن كېيىن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. شاھ ئۇنىڭدىن تۇنۇگۈن نېمە ئىچكەنلىكىنى ۋە قانداق ھېسسىياتتا بولغانلىقىنى سوراپتۇ.

ـــ نېمە ئىچكەنلىكىمنى بىلمەيمەن، ئەمما ناھايىتى ياخشى ئىچىملىك ئىكەن. بۇگۈن يەنە شۇ مېھرىبان شارابتىن ئۇچ كاسا بولسا قانداق ياخشى بولاتتى، تەمى ئاچچىقراق ئىكەن، بىرىنچى قەدەھنى قىيىنىلىپراق ئىچتىم. ئىككىنچى قەدەھنى ئىچكەندە، دىلىمدا شاد ـ خۇراملىق قوزغالدى، كۆزلىرىمدىن شەرم ـ ھايانىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلدى، بارلىق ئەندىشە ـ قورقۇشلارنى ئۇنتۇپ ئۆزۈمنى ئاجايىپ ئەركىن، پادىشاھتەك ھېس قىلدىم. ئۇچىنچىسىنى ئىچكەندە بولسا ئۇگدەپ، شىرىن ئۇيقۇغا كېتىپتىمەن.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ پادىشاھنىڭ ھەيرانلىقى ئېشىپتۇ. گۇناھكارنى ئۆلۈمدىن ئازاد قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تېۋىپلار شارابتىكى بۇنداق خۇسۇسىيەت ھېچقانداق تائام ۋە مېۋىدە يوق، بۇ ئەڭ ياخشى ئىچىملىك ئىكەن، دەپ باھالىشىپتۇ. شاھ شامىران ۋە باشقا ھىرات پادىشاھلىرىنىڭ شاراب ئىچىپ بەزمىلەر قۇرۇشى شۇنىڭدىن باشلىنىپتۇ. ئۇزۇم شارابى ھىراتتىن پۈتۈن جاھانغا تارقاپتۇ.

لېكىن، زەلىلىي دىۋانىدا ھۇما بىلەن شارابنى تەسۋىرلىگەندە، بۇ شېئىرىي ئوبرازلارنىڭ ماددىي مەنىسىدىن كۆرە، مەنىۋى مەزمۇنىغا كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن. شائىرنىڭ 38 ـ، 76 ـ، 89 ـ ۋە 127 ـ غەزەللىرىدە قەيت قىلىنغان ھۇما ئەمەلىيەتتە، يارنىڭ ۋىسالى مەنىسىدە بولۇپ، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ شائىرنىڭ سەرگەردانلىق سەپىرىدە يەتمەكچى بولغان غايىۋى ھەقىقەتنىڭ سىمۋولى ئىدى. بۇ نۇقتىنى «كەلدىم» رادىفلىق تۈركۈم غەزەللەردىكى مۇنۇ بەيىت مەزمۇنىدىن روشەن بىلگىلى بولىدۇ:

هۇمايى دەۋلەتنىڭ سايەسى تۇشكەيمۇ دەپ، شاھا،
زەبەردەست چۆللەرنى تەي قىلىپ تۇر ئۇستىخان كەلدىم.

شائىر ئۆزبېكنىڭ «قەدەھ» رادىئوسى 30 ـ، «ئىشق» رادىئوسى 83 ـ، 86 ـ ۋە سۆيگۈ ھەققىدىكى قاتار غەزەللىرىدە «جامى جەم»، «جاھان مەيخانىسى»، «ساقىي»، «پىر»، «مۇغان» ۋە «بادە» قاتارلىق تەسەۋۋۇپ شېئىرلىرىنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلىتىپ، ئۆزبېكنىڭ ئاشىقانە ھالى ۋە روشەن بىپەرۋالىق خاراكتېرىنى ئىپادىلىگەن. «سېنى جان، پادىشاھىم، ئەۋلىيا ساھىبقىران دەرلەر» سەتىرىلىك دېنىي ـ تەسەۋۋۇپ غايىسىدىكى غەزىلىدىكى:

مېنى بىر قەترە مەي بىرلە... مەستى ئەبەد قىلغىل،
سېنى سۇبھى ئەزەلدىن ساقىيى پىرى مۇغان دەرلەر.

بېيىتتىكى مەزمۇنىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇنىڭدا زەلىلىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەزەلىي كۈچ ـ قۇۋۋەت ئىگىسى بولغان «ساقىي»، «پىر»، «مۇغان»نىڭ «ئەجەل شارابى»دىن ئىبارەت «بىر قەترە مەي» بىلەن «مەستى ئەبەد»لىككە بولغان روھىي ئارزۇسىنى نامايان قىلغان. گەرچە شائىر 16 ـ غەزىلىدىكى:

مەرھەبا ساقىي خۇمارىمنى بۇ كۈن دەفئ ئەيلەسەڭ،
شىشەئى ساغەرنى تولدۇرغىل قويۇپ گۈلگۈن شەراب.

بېيىتى ئارقىلىق كىشىگە يۇقىرىقى رېئاليەتنىڭ ئوبرازلىق شېئىرىي تەسۋىرىدەك تەسىرات ئاتا قىلسىمۇ، لېكىن زەلىلىنىڭ شاراب سىمۋولىدا ئەجداد ئەدەبىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئىجتىمائىي ئاھاڭلار كۈچەيمەپ بارغان. دېمەكچىمىزكى، مۇھەممەد سىددىق قەلەمگە ئالغان مەي ـ شاراب بىلەن ئۇمەر ھەييام، نەۋائىي بەدئىي تەسۋىرىگە تەئەللۇق مەي ـ شاراب تارىخىي قاتلام ۋە ماددىي ـ مەنىۋى ئىشارە جەھەتتىن پەرقلىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ئالدى بىلەن ھەييام ۋە نەۋائىي ئوردا كىشىلىرى بولغاچ شارابنىڭ كەيپىياتىنى ھېس قىلىپ تۇرغان. شۇڭا، ھەييام ئۆمۇر بويى مەي ـ شاراب ھەققىدە يازغىنى بىلەن ئۇنى ئېغىزىغا ئېلىپ باقمىغان دېگەن تەلقىننى ھەقىقەت ۋە ئەملىيەتكە ئويغۇن دېگىلى بولمايدۇ. نەۋائىينىڭ ئۆيىدە پات ـ پات بولۇپ تۇرىدىغان بەزمە ـ سۆھبەتلەر داستىخىنىنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇ قاراشنىڭ خاتا ئەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ رۇبائىي ۋە لىرىكىلىرىدىكى مەي ـ شاراب مەنزىرىسى ھەم ماددىي، ھەم مەنىۋى مەنىگە ئىگە. ئەمما، زەلىلىي تۆۋەن تەبىقىنىڭ شائىرى، ئۇنىڭ نەزمىياتىدا كىلاسسىك تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىگە خاس مەي ـ شاراب تەسۋىرى بارغانچە سۇسلاپ، 18 ـ ئەسىرگە خاس رېئال سادالار كۈچىيىپ بارغان. شۇڭا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى بادە ـ شاراب ئاتالغۇسى ماددىي مەنىدىن كۆرە رېئال ئىجتىمائىي خاھىشلارنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان. 42 ـ غەزىلىدە «لالە ياڭلىغ خۇنى ھەسرەتىدىن ئاياغىم بار» دەپ، كۆڭۈلدىن ئىبارەت مەۋھۇم دۇنيانى ئاياق ياكى جامدىن ئىبارەت كونكرېت شەيئىگە يۇشۇرۇن ئوخشىتىپ ئىپادىلەش ئارقىلىق، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىسيانكارلىق روھىي كەيپىياتىنى ئىپادىلىدى. نەچچە مىڭ يىللىق كونا شەرق ئەدەبىياتىدىكى ئىشق بەلگىسى بولغان شارابقا ئىجتىمائىي تۇس بېرىپ، ئۇنىڭدىن رېئال ئادالەتسىزلىك، مالىمانچىلىق، خۇراپىيلىق ۋە تەرىقچىلىققا نارازىلىقنى ئىپادىلەشتىكى ئوبرازلىق بەدئىي ۋاستە سۈپىتىدە يانداشتى. زەلىلىي لىرىكىلىرىدا «غەپلەت شارابى» كەلتۇرۇلگەن رېئاليەتتىكىدەك «مېھرىبان شاراب» ئاتالغۇلىرىنى ئىشلىتىپ، زامان زۇلمىدىن قان ـ

لەختە بولغان قەلب دەردلىرىنى كىلاسسىك شەكىلدە سەنئەتكارانە رەۋىشتە گىپادىلەپ، گەينى دەۋر رېئال-لىمقىنى ئۆتكۈر تىل قامچىسى ئاستىغا ئالدى. دىۋاندىكى 34 - غەزىلىنىڭ باشلانمىسىنى بۇ ھەقتىكى تەلقىنلىرىمىزنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان ھېكمەتلىك شېئىرىي يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ.

سەبا سەھرايى غەمدىن لالەگۈن جامى جۇنۇن كەلتۈر،
كى دەۋران ساغەرىدىن مەي كېرەكمەس، بۇيى خۇن كەلتۈر.

(3) خىزر ۋە ئىسكەندەر

«ئول قاراڭغۇ كېچەكىم يوقتۇر ماھى تابان ئاڭا،
زۇلماتىيدۇركىم، ئانىڭ سەرچەشمەئى ھەيۋانى يوق».

«بەقا سەرچەشمەسى زۇلماتدە دەرلەر يوقكى، ئول زۇلمات،
سىكەندەر ئاھى ئوتىدىن يوغىلغان دۇدى خىرماندۇر».

ئاۋۋالقىسى نەۋايىنىڭ «ياردىن ئايرۇ كۆڭۈل» سەتىرلىك غەزىلىدىكى، كېيىنكىسى بولسا «بەدايىئۇل-ۋەسەت»تىن ئېلىنغان بېيىت. بىزنىڭ توختالماقچى بولغىنىمىز، بېيىتتىكى خىزر ۋە ئىسكەندەر بىلەن ئالاقىدار بولغان «سەرچەشمەئى ھايۋان» ۋە «سەرچەشمە» ئاتالغۇسى. بۇ ئىبارىگە لۇغەتلەردە «تېرىكلىك سۇيى، ئىچكەن ئادەم ئەبەدىي ياشايدۇ دەپ قارىلىدىغان سۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن. شۇنداق بولغاندا يۇقىرىقى ئىككى بېيىتنىڭ شەرھى «ئايسىز تۇن — ئابىھاياتى بولمىغان زۇلمەت، زۇلمەتتە مەڭگۈلۈك ھاياتلىق سۇيى بولمىغان» دېگەنلىك بولىدۇ. نەۋايىدىن كېيىن زەلىلىي جەمئىي ئالتە غەزىلىدە ئىشارە سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ «مەڭگۈ تېرىكلىك سۇيى»گە ئالاقىدار خىزر ۋە ئىسكەندەر ئىسىملىرىنى كەلتۈرۈپ، بېيىت ۋە غەزەلنىڭ ئىچكى مەنە قاتلىمىنى كېڭەيتكەن ۋە تېرەنلەشتۈرگەن. 80 - غەزىلىدە:

بەسكى سىكەندەر بولمىشىم بۇ زۇلمەت ئىچىدە مەن،
چەشمەئى خىزر تاپمادىم مۇنچەدىن ئەيلەدىم سوراغ.

دەپ يازغان. ئۇنداقتا بېيىتتا تەسۋىرلەنگەن چەشمەئى خىزر نېمە؟ ئىسكەندەرنىڭ زۇلمەت ئىچىدە يۇرۇشى قانداق گەپ؟ رىۋايەتلەردە بۇۋاي ھالىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئاپپاق ساقاللىق خىزرنىڭ خاسىيەتلىك ئوبرازلىقى ھەممىگە مەلۇم. ئېيتىلىشچە، جاھاننى ئىگىلىگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مەڭگۈ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى — تېرىكلىك سۇيى بولغان ئابىھاياتنى ئىزدەپ چۆلدە كېتىۋاتسا، ئۇنىڭغا خىزر ئۇچراپ-تۇ. «قىسسەسۇل - ئەنبىيا»نىڭ 36 - بابىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خىزر ئەلەيھىسسالام ۋەزىر سۈپىتىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى باشلاپ ماڭغان. ئۇلار بىرلىكتە قاراڭغۇ زۇلمەتتىنىڭ ئىچىدىن تېرىكلىك سۇيىنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. خىزرغا ئابىھاياتنىڭ قەيەردىلىكى مەلۇم ئىكەن. خىزر قۇدۇقتىكى زەمزەمدىن ئىچىپ، مەڭگۈ ئۆلمەسلىكنىڭ شەرپىگە ئىگە بوپتۇ. بىراق، خىزر ئىلتىپات قىلمىغان ياكى ئۇنىڭغا ئابىھاياتتىن بەرمەش بۇيرۇلمىغان بولسا كېرەك، ئىسكەندەرگە بۇ سۇدىن ئىچىش نېسىپ بولماپتۇ.

زۇلماتدىن ئول سىكەندەر چىقماسلىق ئەردى مۇمكىن،
خىزرى مۇرۇۋۋەت ئەيلەپ ئەمداد ئەگەر قىلماسا.

شائىرنىڭ «قىلمىسا» رادىئىلىق 13 ـ غەزىلىدىكى ئۇشبۇ بەيىتتىكى بەدىئىي مەنزىرىسىگە كۆرە، تېخى خىزىر ئىسكەندەرگە مۇرۇۋۋەت قىلىپ ئۇنى يورۇقلۇق دۇنياسىغا ئاچقىنىپ قويغان، ئەكسىچە بولسا ئۇ مەڭگۈ قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قالاتتىكەن... دېمەك، «بەسكى سىكەندەر بولمىشام» بەيىتتىكى چوڭقۇر مەزمۇندا مانا شۇنداق ئەپسانە ياتىدۇ. زەلىلىي لىرىكىلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇقتىدىن بۇ گۈزەل ئەپسانىگە ئىشارە قىلىش ئارقىلىق، ھىجران دەشتىدە قېلىپ ھەقىقەت ئىزدەش سەپىرىدىكى تەنھالىقىدىن نالە قىلغان. يۇقىرىقى بەدىئىي تەسۋىر ئاساسىدا ئەمدى بىز خىزر ۋە ئىسكەندەرگە دائىر مىسرالارنىڭ مەزمۇنىنى چوڭقۇر ئىدراك قىلالايمىز.

خىزرى ياڭلىغ لەبلەرنىڭ چەشمەسىن ئايغان خەبەر،
مىسلى سىكەندەر سوراغى ئابى ھەيۋان ئەيلەمەس.

مانا بۇ شائىرنىڭ «ئەيلەمەس» رادىئىلىق ئىشق تەسەۋۋۇپى غەزىلىدىن ئارىيە. ئاشۇنداق باغلاپ چۈشەنگەندە شائىرنىڭ غەزەلدە «سېنىڭ لەبلىرىڭنىڭ تىرىكلىك سۈيى ماڭا خىزىرغا ئوخشاش مەڭگۈلۈك ھاياتبەخش قىلىدىغان تۇرسا، ئىسكەندەردەك ئابىھايات ئىزدەشنىڭ يەنە نېمە كېرىكى بار» دېمەكچى بولغانلىقى ئايان بولىدۇ. لېكىن، زەلىلىينىڭ شېئىرىي تەپەككۇرى ئابىھايات ھەقىدە بارغاندا، ئۇ مەشۇق لېۋى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما قىلىنىپ، ھەقىقىي زەمزەم شائىرنىڭ لېرىك قەھرىمانى بولغان دىدار تەلەپ ئاشىققا جان بەخش قىلغۇچى مەشۇقنىڭ سېھرىلىك مەنۇىيىتى دەيدۇ:

تەشنەلىك قانمادى لەبىڭ شورماي،
نە شەرابۇ نە چاھى زەمزەمدە.

(4) ئەيسا مەسىھ

غەرب ئەدەبىياتىدا «ئۆلگەن» ۋە «قايتا تىرىلگەن» ئوبرازلار ھەققىدىكى مىفلار، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ مۇجەسسەملىشى بولغان ئەيسا مەسىھكە ئىشارە قىلىش قەدىمىي ئەنئەنىگە ئىگە. نەۋايىمۇ ئەنئەنەۋى دىنىي رىۋايەتلەر ئاساسىدا «تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۆكەما» ناملىق ئەسىرىدە «ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىسى يوقتۇر. مەريەم جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ نەپەسىدىن ھاملىدار بولدى... ۋە تۇغدى»[17] دەپ يازغان. زەلىلىي ھەتتا ئەيسا ھەققىدىكى خىرىستىيان رىۋايەتلىرىنىمۇ بىلىش خەزىنىسى ئىشكىنىنىڭ سىرتىدا قالدۇرمىغان.

ئەيسانىڭ قايتا تىرىلىپ ئاسمانغا چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئىشقىنىڭ قۇدرىتىدىن دەپ بىلگەن زەلىلىي ئۇنى ئەرشتە سەير قىلغۇچى ھۆر قىلىپ كۆرسەتكەن.

ئىيسائى روھىپەرۋەر تەركى تەئەللۇق ئەيلەر،
كۆك سەھنىدە قەلەندەر ياخشى مەكان ئەمەسمۇ؟

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ نەپسى بىلەن بىمارنى شىپا تاپتۇرۇش، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈش، مەڭگۈ ئۆلمەسلىكتەك مۆجىزىلەرگە ئىگە دەپ قارالغان ۋە بۇ ئەپسانە شەرق خەلقلىرىنىڭ دىنىي كىتابلىرىدىن ئورۇن ئالغان. ئەيسا پەيغەمبەرگە بەرىلگەن بۇ كارامەتلەر كېيىن شېئىردا يارغا كۆچۈرۈلگەن. بۇ ھېكايە بارا ـ بارا دۇنياۋى رېئال ئەدەبىياتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، ھاياتنى، ئوبېيكتىپ بارلىقنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۇنى سۆيۈشتەك ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيەلەر بىلەن سۇغۇرۇلغان.

شەرق مۇتەپەككۇرلىرى، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبلىرى ئەيسانىڭ مەڭگۈ ئۆلمەسلىكى ھەققىدىكى دە-
نىي ۋەقەلىكلەردىن ئەدەبىياتتا بىر ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، گۈمانىستىك ئاكتىپ پىكىرلەر ئۇ-
چۇن خىزمەت قىلدۇردى. نەۋايىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە زامانداشلىرى ئەيسانىڭ سۈپەتلىرىنى يارغا كۆچۇ-
رۇپ، ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى مەنىلىك ۋە گۈزەل ئىپادىلەشنىڭ ئۆلگىسىنى يارattى. ئاتايى بۇ جەھەتتە
دىققەتكە سازاۋەر سەنئەتكار.

ئاغزىڭدا مۇنجىز ئايەتىن ئىيسا كۆرۈپ زىياد،
بىزدىن قاچىپ ياشۇندى كۆك ئىچرە ئۇياتدىن[18].

بەيىتتا شائىرنىڭ ئېيتىشچە، يارنىڭ ئېغىز مۆجىزىسىنى كۆرگەن ئەيسامۇ ئۇنىڭغا تەن بېرىپ،
ئۇيالغىنىدىن كۆككە قېچىپ يۇشۇرۇنغان. نەۋايى «مەلكۇل ـ كەلام» دەپ تەرىپلىگەن مەۋلانە لۇتفىيمۇ
چىرايلىق دەللىلەش سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ، ئاتايىغا ئوخشاش ئەيسا ھەققىدىكى ۋەقەنى غەيرىي تەبىئىي
ئىزاھلاش ئارقىلىق ھاياتنى ۋە يارنىڭ گۈزەللىكىنى مۇبالىغە قىلىپ، ئۇنى گويا يۇمۇرىستىك ھەقىقەت
تەرزدە جىلۋىلىك ئەكس ئەتكۈزگەن.

ئەيسا فەلەككە باردى، چۇن بولدى لەبىڭ جان بەرگۈچى،
شەرمەندەلىكدىن كەتمەسە، كۆكتە ئاڭا نە بار ئېرۇر[19].

ئەلىشىر نەۋايى شېئىرلىرىدىمۇ ئەيسا شۇنداق مۆجىزىگە ئىگە. لېكىن، شائىرنىڭ بىر قىسىم لى-
رىكىلىرىدا، خىزىر ئەيسا مەسىھ بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىپ، زەمزەم ئارقىلىق مەڭگۈ ھاياتلىق بەخش
ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىنسا، ئەيسا نەپىسى بىلەن ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈش خاسىيىتىگە ئىگە، ھەتتا
بۇ جەھەتتىن خىزىردىنمۇ مۆجىزىكار. ئەمما، شائىر مەشۇقنىڭ جان بېغىشلىغۇچى لەۋ سېھرى ئالدىدا
خىزىر ۋە ئەيسا مۆجىزىلىرىگە ئىشەنمىگەن.

يەرۇ كۆكدە ئىستەبان پەيدا ئەمەس، خىزرۇ مەسىھ،
قاچتىلار گويا دۇداغىڭ ئابى ھەيۋانىن كۆرۈپ[20].

شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، مۇھەممەد سىددىق مەزمۇن، شەكىل، تىل، تېما، شېئىرىي ئوبراز ۋە
ھېسسىيات، بەدىئىي خىسلەت ھەم ئۇسلۇب قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇجەسسەملى بولغان نادىر دىۋا-
نى ئارقىلىق ئۇزاق تۈركىي ـ ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئەنئەنىسىنى 18 ـ ئەسىرگىچە يۇقىرى سەۋىيەگە
ئۆلاشتۇرغان شائىر. ئۇنىڭ لىرىكا ۋە داستانلىرىدىن شېئىرىيەتنىڭ ئۆزى ياشىغان زامانغا خاس خۇسۇ-
سىيەتلىرىلا ئەمەس، بەلكى ھەرقايسى دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئىپادە ئاممىللىرىمۇ تېپىلىدۇ. ئۇ ئەيسا سۈپەت-
لىرى كۆچۈرۈلگەن مەشۇق ئوبرازى ئارقىلىق قىز ـ ئاياللارنىڭ گۈزەل ئەخلاق ـ ۋاپاسى ۋە رېئال ھايات
گۈزەللىكىگە ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر سۈپىتىدە يانداشقان. شائىرنىڭ «نەمايان بولدۇڭ، ئەي دىلبەر»
مىسرالىق 18 ـ غەزىلىدە بۇ جەھەتتىن خۇددى ئەجداد كىلاسسىكلارغا نەزىرە قىلىنغان بەيىتلار بار.

ۋەفا ھەرفىنى سورغاندا ماڭا سەن تازە جان بەردىڭ،
مەسىھا لەبلەرىڭ ئەئجازىدىن گۇيا جەۋاب ئەيلەپ.

دېمەك، ژەللىلي نادىر شېئىرىيەت ياراتقان شائىر. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سەرخىللىقىنى ئۇ تالانت بىلەن قوللانغان بەدىئىي سەنئەتلەر بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ نېگىزىدە بولسا مىسرا ۋە بەيتلارنى ھېكمەتلەشتۈرگۈچى مەنتىقىي ئوبرازلار ياتىدۇ. بۇنىڭدا ئىشارە باشقا سەنئەتلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭ رول ئويناپ، شائىر لىرىكىلىرىنىڭ ئىچكى مەنە ئىمكانىيەتلىرىنى كېڭەيتكەن، ئۇلانما تەسەۋۋۇرلۇق ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن. بۇ بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپتىكى ماھارەت سىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بىلىمدانلىقى بىلەن ئالاقىدار بولسا، ئىككىنچى تەرەپتىن، پارس تىلىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق پارس ۋە ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ كامىل سۆز ئۇستىلىرىدىن بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىزاھاتلار:

① غەززالىي: «كىمىيايى سائادەت تۈركىي» (مەھكەم مەھمۇد ئەندەجانىي نەشرگە تەييارلىغان)، تاشكەنت، 2005 ـ يىلى، 10 ـ بەت.

②③ «قۇرئان كەرىم» (مۇھەممەد سالىھ تەرجىمە قىلغان)، سەئۇدى ئەرەبىستان، ھىجرىيە 1415 ـ يىلى، 18 ـ سۈرە كەھف، يەنى 294 ـ، 297 ـ بەتلەر.

④⑰ نەۋايى: «تارىخى ئەنبىيا ۋە ھۈكەما»، تاشكەنت، 1990 ـ يىلى، 57 ـ، 52 ـ بەتلەر.

⑤⑥⑦⑩⑪⑫⑮⑯ نەۋايى: «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»، تاشكەنت، 2001 ـ يىلى، 23 ـ، 24 ـ، 459 ـ، 39 ـ، 261 ـ، 455 ـ، 280 ـ، 280 ـ بەتلەر.

⑧⑨ ھاجى نۇرھاجى، چېن گوگۇاڭ: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1995 ـ يىلى، 223 ـ، 224 ـ بەتلەر.

⑬⑭ نەۋايى: «مەجالىسۇن ـ نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى،267 ـ، 268 ـ بەتلەر.

⑱ ئاتايى: «تاللانغان ئەسەرلەر»، تاشكەنت، 1958 ـ يىلى، 80 ـ بەت.

⑲ «لۇتفىي»، تاشكەنت، 1958 ـ يىلى، 45 ـ بەت.

⑳ نەۋايى: «غەرايىبۇس ـ سىغەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى، 62 ـ غەزەل.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

تۇرمۇشىمىزنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ماقال ـ تەمسىللەر خەلقىمىز تىل بايلىقىنىڭ ئېسىل نەمۇنىلىرى قاتاردا يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن ھازىرغا قەدەر ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. ئىنسانىيەتنىڭ بىلىم ۋە تەجرىبىلىرى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلىملىرىنى يەكۈنلەپ بېرىش سۈپىتى بىلەن ماقال ـ تەمسىللەر كىشىلەرگە ياخشى دەرسلىك بولغان. خەلققە دادىل يېتەكچىلىك قىلىپ، توغرا ياشاش ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىللەر خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەپ بېرىدىغان ئوبرازلىق ۋە ئىخچام تىل جەۋھىرى، شۇنداقلا ئۇ بىرخىل بىلىم قىممىتىگە ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچىگە ئىگە بولغان تارقىلىشچان ئەقلىيە سۆزلەردۇر.

ماقال ـ تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ سۆھبەت ۋە نۇتۇقلىرىنى ئىخچاملىققا، ئوبرازچانلىققا، جانلىقلىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر ئامىلدىن ئىبارەت. تارىختىن بۇيان نۇرغۇن يازغۇچى، شائىرلار ماقال ـ تەمسىللەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. بىز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدىبلىرىدىن مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەت يۈكنەكىي، ئەلىشىر نەۋايى، ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە مولا بىلال نازىمى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق بۇ نۇقتىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز. دەۋرىمىز ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرىدىن نىمشېھىت، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، تېيىپجان ئېلىيوپ، ئابدۇكېرىم خوجا، زۇنۇن قادىرى، زوردۇن سابىر... قاتارلىقلارمۇ ماقال ـ تەمسىللەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىي پىكىرلىرىنى جانلىق ئوتتۇرىغا قويغان، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى روشەن يورۇتۇپ بەرگەن ھەمدە ئەسەرلىرىنى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. دېمەك، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بولۇشى، ئوبرازلىق بولۇشى، يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچام بولۇشى ۋە ئاھاڭدار بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى يازما ئەدەبىياتتا بولسۇن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ زامانىمىزغىچە تەرەققىي قىلىپ تارقىلىپ كېلىشىنى ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئاھاڭدارلىقى ـــ ئۇنىڭ قېلىپلاشقان ۋە تۇراقلىق شېئىرىي رىتىمغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شېئىرىيەت قانۇنىيىتىمىزدىكى بەزى قائىدىلەر ئۆز نۆۋىتىدە خەلقىمىزنىڭ ماقال ـ تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ئاجايىپ زور دەرىجىدە قافىيەنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن قافىيە شەكىللىرى مەزمۇن قىممىتىدىن ئايرىپ

قارىغاندىمۇ يەنىلا ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلماقتا. پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى بىرقانچە مىسالغا قاراپ باقايلى :

خۇرۇم چاپان، بۇدۇر چاچ،
ئۇچ كۈن بولدى قورساق ئاچ.

قىلغان ئىشى دۇرۇس بولماس.

خوشامەتچىدە نومۇس بولماس،

دۇشمەن تاپسا ئامانلىق،
ئەلگە قىلۇر يامانلىق.

بۇ ماقاللاردا ئىپادىلەنگەن قاپىيە، رىتىم، تۇراق ناھايىتى ئېنىق ۋە روشەن بولۇپ، ئۆزىگە خاس يار-قىن گۈزەللىكنى، رىتىمدارلىقنى نامايان قىلغان. «چاچ» بىلەن «ئاچ»، «نومۇس» بىلەن «دۇرۇس»، «ئا-مانلىق» بىلەن «يامانلىق» دېگەن سۆزلەر قاپىيە جەھەتتىن ناھايىتى ماسلاشقان بولۇپ، ماقال ـ تەمسىل-لەرنىڭ مۇنداق ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسان، تارقىلىشى كەڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن.

بىزگە مەلۇمكى، شېئىرىيەت ئىلمىدە ۋەزىن شېئىرنىڭ جېنى بولسا، قاپىيە شېئىرنىڭ قانىتىدۇر. «قاپىيە» سۆزى لۇغەت مەنىسىدە «كەينىدە كېلىش» ياكى «كەينىدىن كېلىش» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدە-غان بولۇپ، شېئىرىيەت ئىلمىدە مىسرالارنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرىدىغان ۋە ئاھاڭدارلىقتا بىر ـ بىرىگە ماسلىشىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن، قاپىيە شېئىرىي ئەسەر-لەرگە ئالاھىدە زىننەت بېغىشلايدىغان، شېئىرنىڭ گۈزەللىكىنى ئاشۇرىدىغان، ئۇنى تېخىمۇ مۇكەممەل-لەشتۈرىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ قاپىيە شەكىللىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ قەيدلىك قاپىيە، رىدىفلىك قاپىيە، مۇتلەق قاپىيە، مۇجەررەت قاپىيە، تەئسىسلىك قاپىيە قاتارلىق شەكىللەردە بولىدۇ. تۆۋەندە بىز قاپىيەنىڭ ھەرقايسى شەكىللىرىگە ئايرىم ـ ئايرىم مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرىمىز.

1. قەيدلىك قاپىيە: قاپىيە ئىلمىدە ئەگەر قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆز رەۋىي ھەرپى بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بۇنداق قاپىيىلەر قەيدلىك قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە قاپىيەنىڭ بۇ خىل شەكلى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بېلى بوشنىڭ قورسىقى ئاچ،
ھۇرۇندىن نېرى قاچ.

ئەمگەك قىلساڭ باغ بولۇر،
تاش يىغىلسا تاغ بولۇر.

دېگەن مىساللارغا قارايدىغان بولساق، «ئاچ» بىلەن «قاچ»، «باغ» بىلەن «تاغ» قاپىيە بولۇپ كەلگەن. بىر-ىنچى ماقالدىكى قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ رەۋىسى ئوخشاشلا «چ» ھەرپى، ئىككىنچى ماقالدا «غ» ھەرپى بو-لۇپ، قاپىيە رەۋىي ھەرپى بىلەن ئاياغلاشقان. شۇڭا، بىز بۇ ماقاللارنىڭ قاپىيەسىنى «قەيدلىك قاپىيە» دەپ ئاتايمىز. يەنە مىسال ئالساق:

بايىنى باي قىلغان ئۆچكە بىلەن قوي،
ھۇرۇن ئوغۇلغا نەدە بولسۇن توي.

بىكار يۈرمەك لاغايلاپ،
پۇلنى خەجلەك ئاۋايلاپ.

يۇقىرىقى ماقاللاردىكى قاپىيەداش سۆزلەر «قوي» بىلەن «توي»، «لاغايلاپ» بىلەن «ئاۋايلاپ» دېگەن

سۆزلەرنىڭمۇ قاپىيەسى ئايرىم ھالدا رەۋى «ي» بىلەن «پ» بولۇپ، بۇ ماقاللارمۇ قەيدلىك قاپىيەنىڭ تىپىك مىسالىدىن ئىبارەت.

2. رىدىفلىك قاپىيە: رىدىفلىك قاپىيە ئاددىي رىدىفلىك قاپىيە ۋە مۇرەككەپ رىدىفلىك قاپىيە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئاددىي رىدىفلىك قاپىيە : قاپىيە سۆزىدە رەۋى ھەرپىنىڭ ئالدىدا ھەرپى ئىللە (ئا، ئۇ، ئۇ، ئى) كەلگەن بولسا، بۇنداق قاپىيە شەكلى ئاددىي رىدىفلىك قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

پۇلسىز بازارغا بارماڭ،
تاھارەتسىز مازارغا بارماڭ.

يۇقىرىقى بەيىتتا قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەر «بازارغا» بىلەن «مازارغا» بولۇپ، رەۋى ھەرپى «ر» نىڭ ئالدىدا كەلگەن تاۋۇش ھەرپى ئىللە «ئا»دىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بۇ قاپىيە قاپىيە شەكلىنىڭ «ئاددىي رىدىفلىك قاپىيە» شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

باينى ئىت باسار،
ھۇرۇننى پىت باسار.

ۋىجدانسىزنى يار قىلما.
كىشىگە سالماڭ زۇلۇم،
ئاتا كەسپنى خار قىلما،
سىزگىمۇ بار قىزىل تۇلۇم.

يۇقىرىقى ماقاللارغا قارايدىغان بولساق، قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ رەۋىسى بىرىنچى ماقالدا «ت»، ئىككىنچى ماقالدا «ر»، ئۈچىنچى ماقالدا «م» بولۇپ، رەۋىنىڭ ئالدىدىكى ھەرپى ئىللە «ئى»، «ئا»، «ئۇ»لاردىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇ سۆزلەرمۇ ئاددىي رىدىفلىك قاپىيە بولىدۇ.

2) مۇرەككەپ رىدىفلىك قاپىيە: قاپىيە سۆزىدە رەۋى بىلەن ئاددىي رىدىفنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئۇ-زۇك تاۋۇش قىستۇرۇلغان ھالەتتە كەلگەن بولسا، بۇنداق قاپىيە مۇرەككەپ رىدىفلىك قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەۋلىيادىن پۇتۇكنى تارت،
پادىشاھتىن تىلىكنى (تارت).

يۇقىرىقى ماقالنىڭ ئاخىرىدىكى «تارت» سۆزىدىكى رەۋى «ت» بىلەن ئاددىي رىدىف «ئا»نىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن مۇرەككەپ رىدىف «ر» بار بولۇپ، بۇمۇ مۇرەككەپ رىدىفلىق قاپىيەنى شەكىللەندۈرىدۇ.

3. مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى رەۋى ھەرپى بىلەن ئاخىرلاشمىغان ۋە رەۋىدىن كېيىن باشقا تەركىب-لەر ئەگىشىپ كەلگەن قاپىيە شەكلى «مۇتلەق قاپىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇتلەق قاپىيە رەۋى ھەرپىگە ئەگە-شىپ كېلىدىغان ئامىللارنىڭ ئوخشىماسلىقى، ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ «ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە»، «خۇ-رۇجلۇق مۇتلەق قاپىيە»، «مەزمۇنلىك مۇتلەق قاپىيە»، «نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە» ۋە «كۆپ نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە قاپىيەنىڭ بۇ خىل شەكلى كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، تۆۋەندە بۇلارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1) ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى تەركىبىدىكى رەۋى ھەرپىدىن كېيىن ۋەسىل ئۇلىنىپ

كەلگەن قاپىيە شەكلى ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى خوتۇن ئۆينىڭ گۈلى،
يامان خوتۇن چوماقنىڭ كۈلى.

يۇقىرىقى ماقالدا قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن سۆزلەر «گۈلى» بىلەن «كۈلى» بولۇپ، سۆز يىلتىزى «گۈل» بىلەن «كۈل». بۇ سۆزلەرنىڭ رەۋىسى «ي» ھەرپى بولۇپ، رەۋىدىن كېيىن كەلگەن (ئۇزۇك تاۋۇش ياكى ھەرپى ئىللە) «ئى» ۋەسىل بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بېيىتنىڭ قاپىيە شەكلى «ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە» بولىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم يۈزى بىلەن، ئادىل ئۈزاق ئۆمۈر كۆرەر،
غىزا تۈزى بىلەن. قاتىل دوزاختا كىرەر.

يۇقىرىقى مىساللاردا قاپىيەداش كەلگەن ئىككى سۆز «يۈزى» بىلەن «تۈزى»نىڭ سۆز يىلتىزى «يۈز» بىلەن «تۈز» بولۇپ، رەۋى «ز» تاۋۇشىدۇر. قاپىيە ۋەسىل «ئى» بىلەن ئاياغلاشقان. ئىككىنچى مىسالدا قاپىيەداش كەلگەن سۆزنىڭ يىلتىزى «كۆر» بىلەن «كىر» بولۇپ، رەۋىگە ھەرىكە «ئە» ئارقىلىق ئۇلانغان ۋەسىل بولسا «ر» بولىدۇ. بۇ قاپىيەداش سۆزلەرمۇ ۋەسىل بىلەن ئاخىرلاشقانلىقى ئۈچۈن بۇ قاپىيەمۇ «ۋەسىللىك مۇتلەق قاپىيە» بولىدۇ.

2) خۇرۇجلۇق مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى خۇرۇج ھەرپى بىلەن ئاخىرلاشقان قاپىيەلەر خۇرۇجلۇق مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

پاتمانلاپ ئىشلەڭ، ئۆزگە يۇرتقا بارماس ئايىقىڭ.
مىسقاللاپ چىشلەڭ.
يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
ئۆز ئېلىڭدە بولسا لايىقىڭ، قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.

قاپىيە ئىلمىدە ۋەسىلدىن كېيىن كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش ياكى ھەرپى ئىللە خۇرۇج دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىقى مىسالنى ئايرىم ـ ئايرىم تەھلىل قىلساق، بىرىنچى گۇرۇپپىدا قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ سۆز يىلتىزى «ئىش» بىلەن «چىش»، رەۋىسى «ش» تاۋۇشىدۇر. رەۋىدىن كېيىن كەلگەن «ل» تاۋۇشى ۋەسىل، ۋەسىلگە ھەرىكە «ئە» ئارقىلىق ئۇلىنىپ كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش «ڭ» خۇرۇج بولۇپ، بۇنداق قاپىيە «خۇرۇجلۇق مۇتلەق قاپىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى مىسالارنىمۇ مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلساق، ئىككىنچى ماقال خۇرۇج «ڭ» بىلەن، ئۈچىنچى ماقال خۇرۇج «ن» بىلەن ئاخىرلاشقان. شۇڭا، بۇلارمۇ خۇرۇجلۇق مۇتلەق قاپىيەگە مىسال بولالايدۇ.

3) مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى مەزىد ھەرپى بىلەن ئاخىرلاشقان قاپىيە شەكلى مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. قاپىيە ئىلمىدە خۇرۇجدىن كېيىن كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش ياكى ھەرپى ئىللە مەزىد دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمدى بىز تۆۋەندىكى ماقاللارغا قاراپ باقايلى:

دوست بول سىرىنى بىلىپ، ئەلگە قىلساڭ يامانلىق،
باشلاپ بارار يېرىنى بىلىپ. تاپالمايسەن ئامانلىق.

بۇ ماقاللاردا قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ سۆز يىلتىزى «سىر» بىلەن «يەر»، «يامانلىق» بىلەن «ئامانلىق» بولۇپ، بىرىنچى گۇرۇپپىدا رەۋى ھەرپى «ر»، رەۋىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپى ئىللە «ئى» بولسا ۋەسىل بولىدۇ. ۋەسىلدىن كېيىن كەلگەن ئۇزۇق تاۋۇش «ن» خۇرۇج بولۇپ، ئاخىرىدا كەلگەن «ئى» تاۋۇشى مەزىد بولىدۇ. ئىككىنچى مىسالنىمۇ ئوخشاش ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلساق، مەزىد «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇپ، بۇنداق قاپىيە قاپىيە ئىلمىدە «مەزىدلىك مۇتلەق قاپىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەل ئىشىغا ھىممەتلىك، دوستىنىڭ تەنىسى جاندىن ئۆتەر،
ئەل ئاغزىدا قىممەتلىك. دۇشمەننىڭ تەنىسى ياندىن ئۆتەر.

يۇقىرىدا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مىساللارنىڭ تەھلىلىنى قايتا ئىزاھلىمىدۇق.

4) نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى بىرلا نائىرە بىلەن ئاخىرلاشقان قاپىيە شەكلى نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. نائىرە مەزىدتىن كېيىن ئۇلىنىپ كەلگەن ئۇزۇق تاۋۇش ياكى ھەرپى ئىللەدىن ئىبارەت. مىسال ئۈچۈن تۆۋەندىكى ماقالغا قاراپ باقايلى:

چاياننىڭ يالۇرغىنى ــ تېنىڭنى چاققىنى،
دۇشمەننىڭ يالۇرغىنى ــ دىلىڭنى چاققىنى.

بۇ بەيىتتا قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ سۆز يىلتىزى «تەن» بىلەن «دىل» بولۇپ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن قائىدىلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، قاپىيەداش سۆزلەردە «ن، ل» تاۋۇشلىرى رەۋى، «ئى» تاۋۇشى ۋەسىل، «ڭ» تاۋۇشى خۇرۇج، «ن» تاۋۇشى مەزىد بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا كەلگىنى بولسا نائىرە «ئى» تاۋۇشى بولۇپ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماقالنىڭ قاپىيە شەكلى «نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە»دۇر. يەنە مەسىلەن:

دوستىنىڭ كۆلگىنى ياخشى، مەككارغا ئالدانغان مېلىدىن ئايرىلار،
دۇشمەننىڭ ئۆلگىنى ياخشى. دۇشمەنگە ئالدانغان جېنىدىن ئايرىلار.

بۇ مىساللارنىمۇ يۇقىرىدىكى قائىدىمىز بويىچە تەھلىل قىلساق، قاپىيەداش سۆزلەر «كۆلگىنى» بىلەن «ئۆلگىنى»دىكى رەۋى «ل» تاۋۇشى بولىدۇ. ۋەسىل «گ» تاۋۇشى، خۇرۇج «ئى» تاۋۇشى، مەزىد «ن» تاۋۇشى بولۇپ، بۇ بەيىتنىڭ قاپىيەسىدىكى نائىرە «ئى» تاۋۇشى بولىدۇ. ئىككىنچى مىسالدا قاپىيەداش سۆز «مېلىدىن» بىلەن «جېنىدىن» بولۇپ، ئوخشاش ئۇسۇلدا تەھلىل قىلساق، بۇ قاپىيەمۇ نائىرە «ن» بىلەن ئاياغلاشقانلىقىنى بايقايمىز. مانا بۇلار «نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە» شەكلىنىڭ نەمۇنىلىك مىساللىرىدۇر.

5) كۆپ نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە: قاپىيە سۆزى كۆپ، يەنى بىرقانچە نائىرە ھەرپى بىلەن ئاخىرلاشقان قاپىيەلەر كۆپ نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇمبۇيا ئۇنەر قوغۇنلۇقتىن،
پالاكەت كېلەر ھۇرۇنلۇقتىن.

بۇ كۆپلەتتىكى قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ سۆز يىلتىزى «قوغۇن» بىلەن «ھۆرۈن» بولۇپ، بۇ سۆزلەرنىڭ رەۋىسى «ن»، ۋەسىل «ل»، خۇرۇج «ئۇ»، مەزىد «ق»، نائىرە بولسا «ت»، «ئى» ۋە «ن»لاردىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇ قاپىيە «كۆپ نائىرەلىك مۇتلەق قاپىيە» بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىن يەنە بۇنىڭغا نۇرغۇن مىساللارنى كەلتۈرۈش مۇمكىن. مەسىلەن:

بولغاندا بۇزۇلمىغايسەن، قۇشنىڭ سايرىمايدىغىنى يوق،
تولغاندا توزۇلمىغايسەن. دۇشمەننىڭ قارغىمايدىغىنى يوق.

ماقالنىڭ سالمىقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەھلىلنى قالدۇرۇۋەتتۇق. تۆۋەندە بايان قىلىدىغىنىمىز قاپىيە شەكلىنىڭ تۆتىنچى مۇھىم تۈرى بولغان «مۇجەررەت قاپىيە»دۇر.

4. مۇجەررەت قاپىيە: مۇجەررەت ئەرەبچىدە «بويتاق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. قاپىيە سۆزى تەركىبىدە رەۋى ھەرپى ئەگەر ھەرپى ئىللە (ئا، ئۇ، ئۇ، ئى)دىن تەركىب تاپقان بولسا، بۇنداق قاپىيە مۇجەررەت قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەجىر قىلساڭ ئالارسەن پايدا، باشقا جاينى قىلمىغىن ئارزۇ،
ئەجىر قىلمىساڭ قالارسەن سايدا. باردۇر ئوخشاشلا تاشۇ تارازۇ.

يۇقىرىقى ماقاللارغا قارايدىغان بولساق، بىرىنچى ماقالدىكى قاپىيەداش سۆزلەر «پايدا» بىلەن «سايدا» بولۇپ، بۇ سۆزلەردىكى رەۋى ئوخشاشلا ھەرپى ئىللە «ئا»دىن ئىبارەت. ئىككىنچى ماقالدا رەۋى ھەرپى «ئۇ» بولۇپ، ھەرپى ئىللەدىن تۈزۈلگەن. شۇڭا، بۇ قاپىيەلەر مۇجەررەت قاپىيە شەكلىگە تەۋە. يەنە ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىگە قارايدىغان بولساق مىساللارنى بايقايمىز. مەسىلەن:

تېرىغان ئۆزىدىن سورار، تىلىڭ كەلمىسە دورىما،
تېرىمىغان كىشىدىن (سورار). خۇشۇڭ كەلمىسە سورىما.

بىرىنچى ماقالدىكى قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ يىلتىزى «ئۆزى» بىلەن «كىشى» بولۇپ، رەۋى ھەرپى «ئى»دىن ئىبارەت. ئىككىنچى ماقالدا رەۋى ھەرپى «ئا»دىن ئىبارەت. شۇڭا، بۇ قاپىيەلەرمۇ قاپىيە شەكلىنىڭ مۇجەررەت قاپىيە تۈرىگە تەۋە.

5. تەئسىسلىك قاپىيە: بىز قاپىيەنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى ئامىللار توغرۇلۇق سۆزلىگەندە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ۋە بىر ھەرىكەتدىن تەركىب تاپقان يېپىق بوغۇمنىڭ ئالدىدا كەلگەن «ئا» تاۋۇشىنى تەئسىس دەپ ئاتىغانىدۇق. ئەگەر قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆز تەركىبىدە تەئسىس بولسا، بىز بۇنداق قاپىيەنى تەئسىسلىك قاپىيە دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن:

ھەرىكەت قىلغان ھاتەم بولۇر،
ھۆرۈنىڭ ئۆيىدە ماتەم بولۇر.

يۇقىرىقى مىسالدا قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەردىن «ھاتەم» بىلەن «ماتەم»گە قارايدىغان بولساق، ئىككىلا سۆزدىكى «تەم» بوغۇمنىڭ ئالدىدىكى تاۋۇش «ئا» تەئسىس بولۇپ، بۇنداق قاپىيە «تەئسىسلىك قاپىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. شېئىر ئىجادىيىتىدە قاپىيەداش سۆزلەرنىڭ بىرسىدە تەئسىس بولۇپ، يەنە بىر-

سىدە بولمىسىمۇ يەنىلا تەڭسىزلىك قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق، بۇ خىل قاپىيە ئاجىز بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىن تەڭسىزلىك قاپىيەگە يەنە نۇرغۇن مىساللارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم كېلىن چېغىمدا قېينانامدىن قىلدىم شىكايەت،
ئەمدى مانا بولدۇم قېينانا، كىمگە قىلاي ھېكايەت.

بىلىملىككە سائادەت كۆپ،
بىلىمسىزگە پالاكەت كۆپ.

يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىز ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكىللىرىدىن ئىبارەت. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى چوڭقۇرلۇقى، ئىپادىلەش جەھەتتىكى سەرخىللىقىلا ئەمەس، بەلكى قاپىيە شەكىللىرى جەھەتتىكى كۆپ خىللىقىمۇ بىزنى ھەيران قالدۇرماي قالمايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە قاپىيە سەنئەتلىرىمۇ كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، بىز مەزكۇر ماقالىدە قاپىيە سەنئەتلىرى ئىچىدىكى ماقال ـ تەمسىللەردە قوللىنىش سالمىقى بىرقەدەر كەڭ بولغان «رادىف» ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

رادىف ـــ قاپىيە سۆزىدىن كېيىن كېلىپ ئەينەن تەكرارلىنىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ماقال ـ تەمسىللەردە رادىف بىر تەرەپتىن، مەركىزىي ئىدىيەنى تەكرارلاپ ئوقۇرمەنلىكى چۆشەنچىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئاسان ئەستە قالدۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەلدىن قالغان ئەر ئەمەس، تاز كاللىدا مىڭ خىيال.
دان بەرمىگەن يەر ئەمەس.

چۈجىگە تېرىق ياخشى،
ھەر كاللىدا بىر خىيال، سۇغا ئېرىق ياخشى.

يۇقىرىقى مىساللاردا قاپىيە سۆزىدىن كېيىن كەلگەن «ئەمەس»، «خىيال»، «ياخشى» قاتارلىق سۆزلەر بۇ ماقال ـ تەمسىللەردىكى «رادىف» بولۇپ، ئۇلار ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈش، مىسرالارنىڭ ماسلىشىشچانلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئۆتەيدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە بىردىن ئارتۇق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى رادىف ئورنىدا ئىشلەتكەن ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ناچار دوستتىن تاياق ياخشى، ئەقىللىك پۇل تاپسا تايغا مىنەر،
ناچار ئاتتىن ياياق ياخشى. ئەقىلسىز پۇل تاپسا لايغا مىنەر.

بەزىدە رادىفقا ئوخشاش تەكرارلانغۇچى سۆزلەر قاپىيەدىن كېيىن ئەمەس، بەلكى قاپىيەنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. بۇنداق ھالەتتە ئۇ «رادىف» ئەمەس، «ھاجىپ» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆزى ئاچ ــ غەملىك بولۇر، كۆپ ئاغرىغان ئەمچى بولۇر،
كۆزى توق ــ پەملىك (بولۇر). كۆپ ماڭغان يولچى (بولۇر).

يۇقىرىدا شېئىرىيەت ئىلمى نۇقتىسىدىن ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ قاپىيە شەكىللىرى ئۇستىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتتۇق. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ قىممەتلىك بىلىم ۋە تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىللە يەنە ئۆزىگە خاس يارقىن گۈزەللىكنى، رېتىمدارلىقنى نامايان قىلغان. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ھەرگىزمۇ تاسادىپىي توغرا كېلىپ قېلىش ياكى قىسمەن ماسلىشىش بولماستىن، بەلكى پۈتكۈل ماقال ـ تەمسىللەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئالاھىدىلىك بولۇپ، بۇ ئىجادكار خەلقىمىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىللەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك مىراس، ئۇ خەلق ھاياتىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مىللىتىمىزنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى نامايان قىلىدۇ، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» تەھرىر ھەيئىتى نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» (1 ـ 2 كىتاب)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 3 ـ ئاي، 2 ـ نەشرى.
2. ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 6 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى 4 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.

(ئاپتورى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تېل ـ ئەدەبىيات كەسپىنىڭ 2010 ـ يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

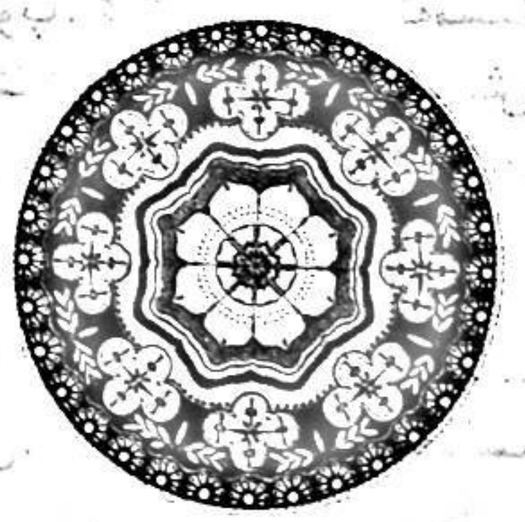

بوغدا ئابدۇللا

ياۋا تۆگە مەنزىللىرى

ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، كىشىلەرنىڭ ياۋا تۆگە ھەققىدە بىلىدىغانلىرى كۆپ بولمىسا كېرەك. ياۋا تۆگىلەرنى قوغداشقا ئەمدى ئەھمىيەت بەرمەسەك، ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلىشىپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى بەك ناچارلىشىپ كەتتى. 2011 ـ يىلى چۆلتاغدىكى ياۋا تۆگىلەر ئەسلىدىكى ياشاش رايونىدىن 500 كىلومېتىر يىراقتا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئاران 150تەك ياۋا تۆگە قاپتۇ. 300 كىلومېتىر دائىرە ئەتراپىدا ئۇلارنى ئاندا ـ ساندا كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ يەرلەردە كانىلار ئېچىلغان بولۇپ، بەزى ئادەملەر ياۋا تۆگىلەرنى ماشىنا بىلەن قوغلاپ تۇتىدىكەن. نەتىجىدە بۇ يەردە ياشايدىغان تۆگىلەر باشقا يەرگە كۆچكەن، ھازىر بۇ جايدىكى ياۋا تۆگىنىڭ سانى 30غا يەتمەيدىكەن.

ھازىر ياۋا تۆگىلەر ئالتۇنتاغ ۋە قۇملۇقتا قۇلان بىلەن بىللە ياشاۋاتىدۇ. ئۇلار بىر قېتىم سۇ ئىچىش ئۈچۈن قۇملۇقتا 60 كىلومېتىردەك يول يۈرىدۇ.

لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە سۇ بار بولۇپ، ياۋا تۆگىلەر بۇ يەردە سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ئالتۇنتاغقا كېتىدىكەن.

بۇ چۆللەردە كېيىكلەر سۇ ئىچىش ئۈچۈن ئوغلاقلىرىنى مۆڭگۈزىگە ئىلىپ سۇ يېقىنسىغا ھەيدەيدىكەن. سۇغا يېقىنلىشىپ قالغاندا ئوغلاقلىرى ئاۋۋال سۇ ئىچىدىكەن. ئوغلاقلىرى سۇ ئىچىپ بولغاندا ئاندىن ئاپىلىرى سۇ ئىچىدىكەن. ئاپىلىرى بىر قوۋۇز سۇ ئىچىپلا، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارايدىكەن. ئەتراپىدا ھېچ نەرسە بولمىسا، سۇ ئىچىشكە باشلايدىكەن. ئۇلار تاكى بېقىنى چىققۇچە سۇ ئىچىدىكەن.

پالگانلار ئوۋ ئوۋلاشقا چىققاندا (ھازىر ياۋايى ھايۋانلار دۆلەت تەرىپىدىن قانۇن بويىچە قوغدىلىدۇ، ئېتىشقا، تۇتۇشقا بولمايدۇ) قەدىمكى ئادەت بويىچە كېيىكلەر سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئوۋلايدىكەن.

نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى توغراق دېگەن يەرنىڭ ئارقىسىدا چوڭ، ئېگىز تاغ بولۇپ، ئۇ يەردىن يامغۇر سۈيى چۈشۈپ بىر كىچىك كۆل پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ يەردە غۇلجا ياشايدىكەن.

بىر زاماندا ھازىرئاتا دېگەن پالگان چۆلتاغ (پىچان نەھىيەسىگە قاراشلىق دىغار يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ)دىكى ئاقبۇلاقتا، مۇزنىڭ ئۈستىدە تۇرغان بىر تۆگىنى كۆرۈپ قالىدۇ، ئوق ئۇزىدۇ، تۆگە يىقىلىدۇ. بېرىپ قارىسا، تۆگە ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىپتۇ. ئۇ دەرھال تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلىۋاپتۇ. تۆگە قورقۇپ كېتىپ تېخىمۇ تېز يۈگۈرۈپتۇ. ھازىرئاتا باتۇرلۇقىغا ئىشىنىپ تۆگىنى قويۇپ بەرمەپتۇ. بىر يەرگە كەلگەندە تۆگە يېقىلىپتۇ.

سادىق ئاتا دېگەن كىشى مۆتىۋىللا، نەمەت دېگەن دادىلىرىنى «چۆلتاغنى ئاخىرقى قېتىم كۆرۈۋالـسۇن» دەپ ھارۋىلىق چۆلتاغقا ئاپىرىپتۇ. مۆتىۋىللا، نەمەت دېگەن كىشىلەر ياش چاغلىرىدا پالگانلىق قىلىپ چۆلتاغنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئىزلىرىنى قالدۇرغانىكەن. ئۇلار چۆلتاغقا كېلىپ شۇنداق خۇش بولۇپ كەتكەن ھەمدە بالىلىرىغا ئوتۇننوچى قاتارلىق يەرلەرنى كۆرسىتىپ قويغان.

چۆلتاغدىكى توغراقبۇلاق دېگەن يەردىن جەنۇبقا قاراپ 400 كىلومېتىر يول يۈرگەنـدە ياۋا تۆگە بار يەرگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ياۋا تۆگە ئادەتتە شاپ، چاكاندا، قومۇش، يانتاق، چىگە ئوت، يۇلغۇن قاتار-لىقلارنى يەيدۇ. ئالتۇنتاغدا بولسا بىر خىل قىياقنى يەپ جېنىنى جان ئېتىدۇ. 90% ياۋا تۆگە شاپ يەيدۇ. شاپ يەردىن ئۇنۇپ چىقىپ توڭلاپ بولغۇچە سىقسا سۇ چىقىپ تۇرىدىغان شۇنداق سۇلۇق ئوت بولۇپ، ئۆزى يۇمشاق، سانجىلمايدۇ. بۇ ئوت بىر ئۇنسە بەش يىلغىچە يامغۇر ياغمىسىمۇ تۆگىلەرگە يەم بولمۇھرىدۇ. بۇنى يەپ بەش ـ ئالتە كۈندە بىر قېتىم سۇ ئىچمۇالسا، ياشاپ كېتىۋېرىدۇ. تۆگىنىڭ ئاشقازىنىدا سۇ خالتىسى بىلەن، بوغۇز خالتىسى ئايرىم بولىدىكەن. قەدىمدىن بۇيان تۆگىلەر بۇ جايدا شەرقتىن غەربكە 800 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 400 كىلومېتىر دائىرىدە ياشاپ كەلگەن.

تۆگە، كېيىكلەر تاغدا ئوت ـ چۆپ لۆممىدە چىققان ۋاقتىتا تۇغىدىكەن، ياۋا جانىۋارلاردىن كېيىكلا 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 4 ـ كۈنىگىچە تۇغۇپ بولىدىكەن.

غۇلجا بۇ يەرگە تەۋە توغراقئېقىن، سېكىرتېغى قاتارلىق يەرلەردە ياشايدىكەن. بۇ يەرنىڭ غۇلجىسى باشقا يەرلەرنىكىگە ئوخشىمايدىكەن. ئۇنىڭ جۇغى كىچىكىرەك بولۇپ، ئېشەككە ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئىككى مۆڭگۈزنىڭ ئارىلىقى 65 ــ 72 سانتىمېتىر كېلىدىكەن. ئېغىرلىقى 150 كىلوگرامدىن ئارتۇقراق ئىكەن. بىر زاماندا بىر غۇلجىنى ئىككى ئادەم كۆتۈرۈپ ماشىنىغا سالالمىغانىكەن. بۇلارنىڭ سانى بارا ـ بارا ئازلاپ، ھازىر 300چە قاپتۇ. ئۇلار ئۇچ تاغقا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، باشقا يەردە يوق.

چۆلتاغدىكى كېيىكلارنىڭ سانى تەخمىنەن 2000 ئەتراپىدا بولسا كېرەك. كۆنچى دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئېقىنىدا چوڭ بىر چىگىلىك بولۇپ، شۇ يەردە 1000دەك كېيىك توپ ياشايدىكەن. چۆلتاغدىكى توغراقبۇلاق بويلىرىدا 100چە كېيىك بار. ئۇلار تۇلكىدىنمۇ چېچەن ۋە سەزگۈر كېلىدۇ. بۇ بىچارىلەر ھازىر كېچىلىرى كان ئەتراپىغا ئاستا كېلىپ، چارىسىز ھالدا ئادەم گەندىسى يەيدىكەن. بۇنى كۆرسە ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ ياشاش مۇھىتى ناچارلاپ، ياشاش دائىرىسى تارلاپ كەتتى. ئۇلار سۇ ئىچىدىغان 50تەك بۇلاقنى زاۋۇت ـ كانلار ئىگىلىۋاپتۇ.

دىغاردىكى ئىشتىن سىرتقى ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش ھەۋەسكارلىرى غوجايۇلـغۇن، تۇگمەنتېشى، جاڭگالبۇلاق، يېڭىبۇلاق، پالگانبۇلاق قاتارلىق يەرلەرنى داۋاملىق يوقلاپ تۇرىدۇ.

ئەزەلدىن تارتىپ بۇ يەردىكى ياۋا تۆگە مەنزىللىرىنى كىشىلەر تىلسىمات دەپ قاراپ كەلگەن. بىر قېتىم ئەخمەتنىياز ئىبراھىم دېگەن 20 ياشلار چامىسىدىكى دېھقان يىگىت ئارىپ دېگەن ئادەم بىلەن كېچىسى سۇ تۇتۇۋاتقاندا، بىردىنلا سۇ چىپچىدە توختاپ، ئەتراپ كۈندۈزدىنمۇ بەك يورۇپ كېتىپتۇ. ئاسمانغا قارىسا نوغۇچىتەك ئۇزۇنلۇقتا بىر نۇر ئىككى تېرەك بويى ئېگىزلىكتە جاھاننى يورۇتۇپ تۇرغۇدەك. كېيىنگە قارىسا، ئون نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تاغ كۆز ئالدىدا تۇرغۇدەك. ياۋا تۆگە، ھەتتا توشقان ئۇۋلىرىمۇ مۆجىزىلىك ھالدا يېنىدىلا تۇرغۇدەك. بىردەمدىن كېيىن بۇ كۆرۈنۈشلەر يوقاپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر يالغۇز مەھەللىدە بىر ئەر ـ خوتۇن بار بولۇپ، ئۇلار كاج تالىشىپ قاپتۇ. بىر قېتىم يېرىم كېچىدە ئايال مال ـ ۋارانغا بىر قاراپ باقاي دەپ تالاغا چىقسا، ئالەم يورۇپ شامالمۇ توختاپ قاپتۇ. ئايال ئاسماندىكى نۇرنى كۆرۈپ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن ئاڭلىغان شۇنىقەدىر ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ـ دە، «ئېرىمنى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ قوي» دەپتۇ.

يىنىپ كىرسە، ئېرى ئالتۇنغا ئايلىنىپ قاپتۇ. ئۇنى دەرھال ئويۇققا يوتقان بىلەن جايلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇلارنىڭ هويلىسى باشقا مەھەللىلەردىن خېلى يىراقتا بولۇپ، كېچىلىرى يالغۇزلۇق، چاشقانلارنىڭ تىرىقلىشى، بورانلارنىڭ گۈركىرىشى ئايالنى بەكلا قورقۇتۇۋېتىپتۇ. ناگان ـ ناگاندا ئېرىنى ئىزدىگۈچىلەر ئېشەكلىك كېلىپ سورىسا، «چۆلتاغقا كېتىپ كەلمىدى» دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن. قول ئىلكىدە بىر نەرسە بولماي قالغاندا، ئېرىنىڭ بىر چىمچىلاق بارمىقىنى سېتىپ خىراجەت قىپتۇ. بىرقانچە يىلدىن كېيىن بىر كېچىسى يەنە شۇنقەدىرگە يولۇقۇپ تىلىكى ئارقىلىق ئېرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋاپتۇ.

60 ـ يىللاردا گاسىپ ئاكا دېگەن ئادەم قوي ئىزدەپ، جاڭگالدا شۇنداق چىرايلىق بىر ئات ئوقۇرىنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ قولىدىكى ياغاچ بىلەن تاك ـ تاك ئۇرۇپ: «شۇنداق ياخشى ئوقۇر ئىكەن، ئۆيگە ئېلىپ چىقىپ كەتسەك» دەپ ئويلاپتۇ. قايتىشىدا كەلسە ئوقۇر جايىدا يوق ئىكەن.

قۇمتاغنىڭ ئىچىدە مۇسا دېگەن ئادەمنىڭ ئۆچكىسى يوقاپ كېتىپ، ئىزدەپ يۈرۈپ بىر چىلانلىق باغقا كىرىپ قاپتۇ. ئۇ كۆڭلىكىنى بوغۇپ ئىچىگە لىق چىلان قاچىلاپتۇ. يېنىشىدا هەربىر بەش قەدەمدە بىر چىلاننى يولغا تاشلاپتۇ. ئەتىسى شۇ ئىز بىلەن بارسا باغ ئورنىدا يوق ئىكەن.

ئۇ تەرەپلەردە ئوغرىلانغان قەبرىلەر جىق، كىروراننىڭ 11 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا ئېچىلغان قەبرىلەر بار ئىكەن. توقسۇنلۇق قۇربان جامال دېگەن بىر ئادەمنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇچ مېتىردەك كولانغان يارداڭنىڭ ئاستىدا بىر ئۆينىڭ ئىشىكى چىققان. ئۆينىڭ ئىچى هاۋارەڭ سىرلانغانكەن، ئۆينىڭ ئىچىدە ئۇچ ـ تۆت باشقا ئىشىك بار ئىكەن. بىر ساندۇق ئىچىگە بىر ئايال، بىر بالا قويۇلغان بولۇپ، بالىنىڭ بېشىدا ئالتۇن تاج، ئايالنىڭ قولىدا ئۈزۈكلەر بار ئىكەن. بۇ مومىيالارنىڭ بېشى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇلۇپتۇ.

هازىرغا قەدەر كىشىلەر بۇ جايلارنى تىلسىمات دەپ قارايدۇ. ئابدۇللا دېگەن دېھقاننىڭ 5 ـ ئەجداد بۇۋىسى باسىت دېگەن ئادەم بولۇپ، ئۇ بىر مىلىستە ئۇسسۇل ئويناپ، ئوغلاق تارتىشىپ، بىر قېچىرنى تۇۋالغان. ئۇ قېچىر «جىن» ئىكەن. ئۇنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ مىنۋېرىپتۇ، قېچىر قارا تەرگە چۆمۈپ: «بەس، باسىت، مېنى قويۇۋەت، ئەۋلادىڭغا زىيانكەشلىك قىلمايمەن» دېگەنكەن. شۇ چاغدا ئۇ بىر چىمدىق يالىنى قىيىۋاپتۇ. ئۆيگە كەلسە، «چېچىمنى قايتۇرۇپ بەر» دەپ يىغلاپ تۇرۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىن ۋەدە ئېلىپ قايتۇرۇپ بېرىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ «جىن» ئوت بولۇپ كەتكەنكەن.

مۇشۇنداق رىۋايەتلەر مۇشۇ يەردىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ كەلگەن، بۇ رىۋايەتلەر مەلۇم نۇقتىدىن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىنىڭ سىرلىقلىقىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

چۆلتاغدا ياۋايى هايۋانلارنى قوغداش مەسئۇللىرىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، تۇرپان ۋىلايىتى تەۋە سىنده 200دىن ئارتۇق بۇلاق بولغان. ياۋا تۆگىلەر ئۇچۇن چۆلتاغ تەۋەسى قىشلاقتۇر. ياۋا تۆگىلەر ئوتۇنۇچى، يانتاققۇدۇق، پالگانبۇلاق قاتارلىق جايلاردا قىشلايدۇ. ئۇلار هەر يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئالتۇنتاغدىكى ئاتمىشبۇلاق، تاتلىقبۇلاق دېگەن يەرلەردىن ئۆتۈپ چۆلتاغقا كېلىدۇ. 2004 ـ يىلىدىكى ساناقتا 700دىن ئارتۇق ياۋا تۆگىنى ساناپ چىققان. ئۇلار بۇ يەردە 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگىچە قەدەر تۇرىدۇ. ئالتۇنتاغنىڭ هەممىلا يېرىدە سۇ كۆپ، سالقىن، ئوت ـ چۆپ ياخشى ئىكەن. ئۇ يەردە ئاق ئوت دەيدىغان قىياقتا ئوخشايدىغان بىر ئوت بولۇپ، تۆگىلەر شۇنى ئوزۇق قىلىدىكەن. ياۋا تۆگىنىڭ شەكلى كۆنەك تۆگىگە قارىغاندا، بېشى ئاتتەك چوڭ، رەڭگى سىيدام، كۈكۈلسى، ئۆركىشىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولىدىكەن.

لوپنۇر تەرەپتىكى غۇلجىلار سەل يوغانراق بولۇپ، كۈل رەڭ كېلىدىكەن. ئاساسلىقى قىشلىقى باشتوغراق، ئوتتۇراتوغراق تەرەپلەردە ياشايدىكەن. چۆلتاغدا باشقا هايۋانلارغا قارىغاندا جەرەن كۆپ ئۇچرايدۇ.

كەن. چۆلتاغدىن 360 كىلومېتىر يىراق يەردە سۇيى تاتلىق بۇلاق بار ئىكەن. بۇ يەردە شەكىل جەھەتتە جەرەندىن سەل كىچىكرەك، پۇتى يوغان، مۈڭگۈزى قارا، ئالدىغا ئېگىلىپ تۇرىدىغان، قورسىقىنىك ھەر ئىككى تەرىپىدە قارا سىزىق بار بىر خىل ھايۋان ياشايدىكەن.

يەرلىك كىشىلەرنىك ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئالدىنقى ئەسىرنىك 82 ــ 83 ـ يىللىرىدا كونا دىغاردىن 80 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە تەبىئىي بۇلاق بولغانىكەن. ياۋا تۆگىلەر مۇشۇ يەرلەردە ئەركىن يايلاپ يۈرەتتىكەن. شۇ چاغدا سانى 5000دەك كېلىدىكەن. قەدىمدىن تارتىپ پالگانلار ياۋا تۆگە ئىزلىرىنى سانىلا ئۇلارنىك سانىنى ھېسابلاپ بىلەلەيدىكەن. ئالدىنقى ئەسىرنىك 80 ـ يىللاردىن باشلاپ بۇ يەردە كان ئېچىش دولقۇنى بولۇپ كەتكەن. قانۇنسىز ھالدا ھەركۈنى قالايمىقان پارتلىتىپ، تۆگە سۈ ئىچىدىغان نۇر-غۇن بۇلاقلار ۋەيران قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن بۇلاقلار قۇرۇپ كەتكەن. ھازىر نۇرغۇن بۇلاقلارنى بەس ـ بەستە قۇرۇلۇۋاتقان زاۋۇتلار ئىگىلىۋالغان. ئىگىلىۋېلىنغان بۇلاقلاردىن قاتارىۋلغۇن، تۆگەنتاش-بۇلاق، بۇراتاغبۇلاق، سەكسەنبۇلاق، ئىلى تۇرغۇچبۇلاق، زىندانبۇلاق، ئاچچىقبۇلاق، جاڭگالبۇلاق، كاۋا-بۇلاق قاتارلىقلارنى ئاتاش مۇمكىن. ھازىر بۇ يەرگە ياۋا تۆگە قاتارلىق جانىۋارلار كېلىپ سۇ ئىچەلمەيدۇ. يەنە ئىسمى ئاتالمىغان ئونبەشتەك بۇلاقنىمۇ زاۋۇت ـ كانلار ئىگىلىۋالغان. بۇ بۇلاق سۇلىرى قۇرىمايدۇ. زاۋۇت ـ كانلار بۇلاق سۇلىرىنى تۇرۇبا بىلەن تارتىپ كەتكەنلىكتىن، شۇ دائىرىدىكى بوستانلىقلار پۈتۈن-لەي قۇرۇپ كېتىپ، تەبىئىي ئېكولوگىيە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. نۇرغۇن بوستانلىقلار چېقىرىلغان خىمىيەۋى چېقىرىندى سۇلار بىلەن ھالىدىن كەتكەن. «ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش» دېگەن ۋېۋىسكىنى ھەممە يەردە ئۇچراتقىلى بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىي ئەھۋال شۇ دەرىجىدە ئېچىنىشلىق. بۇلاق سۇلىرى تۇرۇ-با بىلەن تارتىلىپ كېتىلگەنلىكتىن، دىغارنىك 70 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان ئاچ-چىقبۇلاقنىك 1000 موچە ئوتلاق يېرى قۇرۇپ كەتكەن. ئۇ يەردىكى قومۇش، يانتاق قاتارلىق ئوت ـ چۆپ-لەر تامامەن يوقالغان. يۇلغۇنلارنىك ھالىغا قارىسا، ئادەمنىك ئىچى ئېچىشىدۇ.

يىراق توقايلىقلاردا يىلپىز، ئاق تۇلكە، بۆرە قاتارلىقلار بار. يىلپىز كۆپەيمەيۋېتىپتۇ. بوراتاغ، ياقۇت-تاغ بارغانچە چۆللىشىپ كېتىۋېتىپتۇ. ياۋا تۆگە قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىك ياشاش دائىرىسى بارغانچە تارايغىلى تۇرۇپتۇ، تۇنۇگۈنكى بۇلاقلار بۇگۈن يوق بولۇۋېتىپتۇ. سۇ بولمىسا، ھاياتلىق داۋاملاشمايدۇ. ياۋا تۆگىلەرنى ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ قوغدىغىلى بولمايدۇ. كېيىنكى ئەۋلادلارغا بىرنەرسە قالدۇرۇش كېرەك. يەرلىك دېھقانلار يەنە ئون يىلدىن كېيىن بۇ يەرلەرنىك ئاخىرقى بىر تال گىياھىمۇ گۆھەر بولۇپ كېتەر-مۇ، دەپ ئەنسىرەيدىكەن. قانچە يۈز يىللاردىن بۇيان چاڭ ـ توزان يۇقمىغان، قېزىپ قازغانسېرى تۆگىمەي-دىغان ساناقسىز مىنېرالىار قوينىدىكى بۇ پاكىز زېمىن ئادەم چۆچۈگۈدەك ئەخلەت بولۇپ كەتسە، كىم-نىڭمۇ گەپ قىلماي قاراپ تۇرغۇسى كېلىدۇ؟ ھەربىر ئادەم بىر پارچىدىن قەغەز، بىر تالدىن بوتۇلكا تاش-لىغىلى تۇرسا قانچىلىك ئەخلەت بولىدۇ؟ بۇنى قانداقمۇ مەدەنىيەت دېگىلى بولسۇن؟ مۇھىت مۇشۇنداق پاسكىنىلىشىپ كەتسە، ئاخىرىدا ئەخلەتلەرنى ئىنسان تازىلاپ تۆگىتىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. بۇلار بۇگۈنكى بىر رېئاللىق. ئەي ئادەملەر، ياۋا تۆگىلەرنىك تاماق قاچىسىنى تارتىۋالمايلى، ئۇلارغا-مۇ ياشاش ئۇچۇن ئالمىقانچە يەر قالسۇن. بۇگۇن بۇلاقلارنى قۇرۇتۇۋەتسەك، ئەتە ياۋا تۆگىلەرنى چۆچەكتە سۆغىرامدۇق؟ نۆۋەتتە ئۇلارنىك كۆز ياشلىرىغا ئىچ ئاغرىتماي تۇرۇش مۇمكىنمۇ؟!

(ئاپتورى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئەھمەدجان ئابدۇرەھىم

ئۈچ كۈلرەڭ سالانغان مۇقامدار

تاقىلخان ئىبراھىموف*

نەۋائىنىڭ ھەمايىسىدە يېتىشكەن قابىل شاگىرتلىرىدىن كەمالىددىن بېھزادنىڭ كىتاب تەسۋىرىي سەنئىتىنى يۇكسەلدۇرگەن، ھىرات قىستۇرما رەسىم مەكتىپىنىڭ نامىنى دۇنياغا تونۇتقان رەسسام ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، كەمالىددىن بېھزاد ۋە ئۇنىڭ ئۇستازى مىرەك نەققاش، بېھزادنىڭ كەسپداشلىرىدىن قاسىم ئەلى، دوستمۇھەممەد، مەھمۇد مۇزەھھىب، شۇنىڭدەك ھىرات مەكتىپىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان بۇخارا ۋە سەمەرقەنت مەكتەپلىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرى 15 ــ 16 ـ ئەسىرلەرنىڭ تەسۋىرىي ۋە ئەمەلىي بېزەك سەنئىتى (ھەرخىل كەسىپلەردە قوللىنىلىدىغان نەققاشلىق سەنئىتى)، بىناكارلىقى ۋە مەپكۇرىسى قاتارىدا شۇ دەۋرنىڭ مۇزىكىسىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەلەردىن ھېسابلىنىدۇ. خۇسۇسەن، ئاشۇ تەسۋىرلەر ئاساسىدا ئەينى زاماندا كەڭ قوللىنىلغان چالغۇلار، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك شارائىتلاردا ھازىر بولۇش ھالەتلىرى ھەققىدە ئازدۇر ـ كۆپتۇر مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن. بۇ ماقالىدە سۈرەتلەر تەسۋىرىدە جۇلالانغان رەڭلەرنىڭ نادىر مۇقاملارغا مۇناسىۋىتى-لىكلىكى مەسىلىسى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەبئەئى سەييارە» داستانىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەردىن ئاساسىي مەلۇمات ۋە دەلىل مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلىنىمىز.

«سەبئەئى سەييارە» داستانىنىڭ ۋەقەلىكى «شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، ماھىر ئوۋچى ۋە ئىتپەرەس كىشى» سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن بەھرام گور ھەققىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ[1]. يازما ئەدەبىياتتا بەھرام گور ئوبرازى تۇنجى قېتىم ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىينىڭ «شاھنامە»سىدە ئەكس ئەتكۈزۈلگەنىدى. شەرق نادىر ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىك ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەرگەن مۇتەپەككۇر شائىر نىزامى گەنجەۋىينىڭ «ھەفت پەيكەر» (يەتتە گۈزەل) داستانىدىمۇ بۇ تېما ئەدەبىي جەھەتتىن قايتا ئىشلىنىپ، ئۇ يەتتە ھېكايە ۋەقەلىرى بىلەن يەنىمۇ بېيىتىلغانىدى[2]. نىزامىينىڭ بەدىئىي تەلقىنى كېيىنچە خۇسرەۋ دېھلىۋىينىڭ «ھەشت بېھىشت» (سەككىز جەننەت)، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەبئەئى سەييارە» داستانلىرىدا ئىجادىي داۋام ئەتكۈزۈلدى. جۇملىدىن نەۋائىي ئەسىرىنىڭ باش قەھرىمانى بولغان بەھرام ئادالەتلىك شاھ بولۇشى بىلەن بىللە يەنە چىن ئاشقىلىق پەزىلەتلىرى بىلەنمۇ سۈپەتلىنىدۇ. نەتىجىدە شاھ بەھرامنىڭ گۈزەل ھۆسن ۋە ئەخلاق ساھىبى دىلئارامغا بولغان مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى يەتتە سەييارە ھېكايىسى بىلەن تەسەۋۋۇپ مەۋقەسىدە يەنىمۇ جانلىق ۋە قايىل قىلارلىق ھالدا باغلىنىدۇ. ئەسەردىكى باش مەقسەتنى تېپىپ چىقىشتا ئۇنىڭدىكى ئىشارەت تىلى بىلەن بايان قىلىنغان كۆپلىگەن ۋەقە ـ ھېكايەتلەرنىڭ ھېكمىتىنى چۈشىنىش، قوللانغان سان ۋە رەڭلەرنىڭ سىرىنى بىلىش زۆرۈردۇر. بۇ ھەقتە ئەڭ ئاۋۋال داستاننىڭ نامىدا كەلگەن، ئەسەر داۋامىدا ئاچقۇچلۇق ئەھمىيەتكە ئىگە «يەتتە»

---

* ئاپتور ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەنئەتشۇناسلىق دوكتورى، پروفېسسور.

سۆزى دەققەت ـ ئېتىبارىمىزنى تارتىدۇ. «سەبئەئى سەييارە»نى مەخسۇس تەتقىق قىلغان ئالىم سەئىدبەك ھەسەنوفنىڭ تەتقىقاتىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «يەتتە» سۆزى تۈرلۈك بىرىكمىلەر (يەتتە سەييارە، يەتتە ئىقلىم، يەتتە رەڭ، ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنى، يەتتە قات ئاسمان، ۋەھاكازالار) ھالىتىدە داستاندا جەمئىي تەقسان قېتىم قوللىنىلغان. داستاننىڭ بەدئىي غايىسىنىڭ مەركىزىدىمۇ يەتتە ھېكايىنىڭ تۈرۈشى ئالاھىدە قەيت قىلىنىدۇ③. ئېتىبارلىق تەرىپى شۇنىڭدىكى، يەتتە ھېكايە بىلەن باغلىق ھالدا يەنە «يەتتە» رەقىمى كەلگەن بىرىكمىلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرىمىز. بۇ باغلىنىشلارنى تۆۋەندىكى شەكىلدە مۇنداق ئىپادىلەش مۇمكىن:

ھېكايىلەر تەرتىپى	بىرىنچى ھېكايە	ئىككىنچى ھېكايە	ئۈچىنچى ھېكايە	تۆتىنچى ھېكايە	بەشىنچى ھېكايە	ئالتىنچى ھېكايە	يەتتىنچى ھېكايە
سەييارىلەر نامى	كەيۋان (ساتۇرن)	قۇياش	ئاي	مىررىخ (مارس)	ئەتارۇد (مېركۇرىي)	مۇشتەرىي (يۇپىتېر)	زۆھرە (ۋېنېرا)
رەڭ تۈسى	قارا	سېرىق	يېشىل	قىزىل	كۆك	قارامتۇل	ئاق

جەدۋەلدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «يەتتە» سۆزى سەييارىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنى ۋە ھەرخىل رەڭلەرگە باغلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ «يەتتىلىك» بىرىكمىلەردىن چۈشىنىۋالىدىغان يەنە بىر «يەتتىلىك» ھالىتىمۇ باركى، ئۇنى ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلىگۈچى «يەتتە باسقۇچلۇق مۇزىكا» دەپ سۈپەتلەش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە يەتتە باسقۇچلۇق نەغمىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئۈيۇشمىسى ۋە ئۇلارغا ئاساسلانغان مۇزىكا، يەنى مۇقامنى نەزەردە تۇتماقتىمىز.

ئەسلەپ كۆرەيلى، نەۋايى ھەزرەت ئىجادىيىتىدە مۇزىكا ۋە مۇقام سەنئىتى بىلەن باغلىق چۈشەنچە ۋە ئاتالغۇلار ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم، ئەۋج نۇقتىلىرىدا، بەزىدە خۇلاسە تەرزدە نامايان بولىدۇ. جۈملىدىن «سەبئەئى سەييارە» داستانىدا مۇزىكىغا نوپۇزلۇق ئورۇن ئاجرىتىلغان. داستان قەھرىمانى بەھرام ھەقىقەتەن ئىشق دەردىگە مۇپتىلا. ئۇ مۇزىكىنى قەلبىن ئاڭلايدۇ، ئۇنى ئاسماندىن كېلىۋاتقان ۋەھىي سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يارى دىلئارام ناھايىتى گۈزەل ھۆسنى ۋە زاكاۋىتى بىلەن، شۇنداقلا مەپەتۇنكار خۇش ئاۋازى ۋە ماھىر چالغۇچىلىقى بىلەن يۇكسەك سەنئەت سىيماسىدۇر. ئۇنىڭ «سازلار كېلىنچىكى» تەرىپىنى ئالغان (دەرۋىش ئەلى چاڭىنىنىڭ سۆزى) «بەشى ئېگىك» چالغۇسى چاڭ (ئەرفا) خىيالىي ۋە ساداقەتلىك يار تىمسالىدۇر.

داستاندىكى يەتتە ھېكايىنىڭ ھەربىرى ئۆزگىچە كۈي ـ ناۋالىرى، ئالاھىدە مۇقام پە دىلىرى بىلەن ئورالغان. بۇ مۇزىكىنى ھېس قىلىشىمىزدا داستانغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىم مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بىراق، بۇ مەسىلىنى مۇلاھىزە قىلىشتىن بۇرۇن مۇقاملارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بىزگە مەلۇمكى، مۇقام سەنئىتى مۇكەممەل تەرزدە بىرىككەن يەتتە ئاساسىي كۈيگە ئاساسلىنىدۇ. بۇنىڭدەك مۇزىكا ياكى نەغمە توپى شەرق ۋە غەرب مۇزىكىسىدا، جۈملىدىن «سەبئەئى سەييارە» داستانىدىكى مۇساپىر ھېكايىچىلەرنىڭ ۋەتەنلىرىدىمۇ (مەسىلەن، ھىندىستان، چىن، رۇم، خارەزم، ۋەھاكازالار) قەدىمدىلا بولغان. بۇ كۈيلەرنىڭ كېلىپچىقىشى ھەققىدە تۇرلۇك قاراشلار مەۋجۇت. مەشھۇر مۇزىكىشۇناس ۋە ئالىم دەرۋىش ئەلى چاڭىنىنىڭ «تۇھفەتۇس ـ سۇرۇر» ناملىق رىسالىسىدە يېزىلىشىچە، بۇرۇن يەتتە مۇزىكا پېشۋاسىدىن يەتتە مۇقام (راست، ئۇششاق، ناۋا، ھىجاز، ھۈسەينىي، ئىراق، راھەۋي) مىراس قالـ

غانىكەن. بۇنىڭدىن پەرقلىق ھالدا قەدىمكى يۇنانلىقلاردا يەتتە تاۋۇشنىڭ كېلىپچىقىشى توغرىسىدا ئۆز-گىچە قاراشلار مەۋجۇت ئىدى. فىساغۇرس (پىفاگور) ۋە ئۇنىڭ ئىزداشلىرى (ئىز باسارلىرى) يەتتە ساما-ۋى جىسىم ئاي، مېركۇرىي، ۋېنېرا، قۇياش، مارس، يۇپىتېر ۋە ساتۇرن كائىناتنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىپ، ھەربىرى ماسلاشقان يەتتە نەغمىنى ھاسىل قىلىدۇ. مۇزىكىدىكى يەتتە تاۋۇش ۋە ئۇلارنىڭ مۇكەممەل ئۇيۇشمىسى شۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىشقانىدى، بىراق ئاست-رونومىيەدىكى كېيىنكى كەشپىياتلار «سەييارىلەر مۇزىكىسى» نەزەرىيەسىنى يوققا چىقاردى. قەدىمكى پەن ۋە سەنئەت ئۇتۇقلىرىنى ياخشى بىلىدىغان نىزامىي گەنجەۋي «ھەفت پەيكەر» داستانىدا يۇنانلىقلارنىڭ يەتتە پەلەك قاراشلىرىنى شەرق پەلسەپىسى (ئادەم ۋە ئالەم ماسلىقى) مەۋقەسىدە قايتا تەلقىن قىلىپ، ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىغا تەبىئىي ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ نىزامىينىڭ «ھەفت پەيكەر»ى ۋە ئۇنىڭغا جاۋاب (نەزىرە) تەرزدە يېزىلغان داستانلاردا (مەسىلەن، «ھەشت بېھىشت»، «سەبئەئى سەييارە»، ۋەھاكازالار) سەي-يارىلەر ئارا ماسلىقىنى ئىپادىلىگۈچى ئاھاڭلار ئەسەرگە سىڭدۈرۈۋېتىلگەن.

ساماۋى جىسىملارنىڭ مۇقاملار بىلەن باغلىنىشىنى ئېنىقلاشتا ئەزەربەيجانلىق كومپوزىتور ۋە ئالىم ئۇزەيىر ھاجىبېكوفنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى ۋە نەتىجىلىرى ناھايىتى قىممەتلىكتۇر. تۆۋەندىكى جەدۋەل شۇ ئاساستا تۈزۈلدى:

سەييارە نامى	ساتۇرن (كەيۋان)	قۇياش	ئاي	مارس (مىررىخ)	مېركۇرىي (ئەتارۇد)	يۇپىتېر (مۇشتەرىي)	ۋېنېرا (زۆھرە)
مۇقام نامى	راھەۋي	ئىراق	ناۋا	ئۇششاق	بۇسلىك	زەرىفكەند	راست
پە دە (تاۋۇش نامى)	ره	ليه	مى	سى	فا	دو	سال

بۇ جەدۋەل ئاساسىدا ئەسەر تېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك ھەم مۇقاملىنىڭ تارىخىغا ئالاقىدار مۇھىم خۇلاسىلەر-نى چىقىرىش ئىمكانىيىتى مەۋجۇت. مۇقاملارنىڭ نامىلىرىغا ئاساسلانغاندا، «سەبئەئى سەييارە» داستانىدا تېمۇرىيلەر سارىيىدا ئادەت بولغان مۇقامچىلىق ئەنئەنىلىرى ئىپادىلەنگەنلىكى ھەقىقەتكى دەسلەپكى خۇلاسە مەنتىقىگە ئۇيغۇن. ئەلۋەتتە، بۇ مەلۇم تەرەپتىن شۇنداق بولۇشىمۇ تەبىئىي. تېمۇرىيلەر دەۋرىدە ئون ئىككى مۇقامنىڭ تىزىمى مەشھۇر بولغان. يۇقىرىدىكى جەدۋەلدە مۇقاملارنىڭ مۇنەددەرىجىسى ۋە ئۇلارنىڭ تاۋۇش مۇناسىۋەتلىرى يەتتىلىك شەكىلدە كۆرۈنىدۇ. دېمەك، ئون ئىككى مۇقامدىنمۇ قەدد-مىيرەك مۇقام تىزىمى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش مۇمكىن. بۇ ھەقتە مەلۇم ئاساسلارمۇ بار. خەمسە-چىلىك ئەنئەنىسى ھەققىدە ئىزدەنگەن ئالىملارنىڭ قەيت قىلىشچە، «ھەشت بېھىشت» ۋە «سەبئەئى سەي-يارە» داستانلىرىدىكى ھېكايىلەرنىڭ مەزمۇنى مەنبەگە قاراپ قىسمەن پەرقلەنسىمۇ، بىراق بۇ ئەسەرلەر-دىن ئورۇن ئالغان سەييارىلەر تەرتىپى، ئۇلار بىلەن باغلىنىشلىق يەتتە كۈن ۋە رەڭلەر نىزامىي گەنجە-ۋىينىڭ «ھەفت پەيكەر» داستانىغا ئەينەن ئاساسلانغان. بۇ ھال تېمىنى تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە قىلى-دۇ. بۇنىڭدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، ئەللامە نىزامى گەنجەۋي ئىران ساسانىيلىرى ئوردىسىدا، جۈملىدىن ۋەرەخرەن، يەنى بەھرام گور سارىيىدا يەتتە مۇقامنىڭ ئىجرا قىلىنغانلىقى خۇسۇسىدا تەخمىن قىلغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» داستانىدا ساسانىيلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى خۇسرەۋ پەرۋىز دەۋرىدە (مىلادىيە 590 ــ 628) خىزمەت قىلغان مەشھۇر سارايى مۇزىكىچىلىرىنىڭ باربىدتا مۇقام پە-دىلىرىنى چالغانلىقىغا ئىشارەت قىلغۇچى مىسرالار ئۇچرايدۇ. تەبىئىيكى، نىزامى گەنجەۋىينىڭ مۇقاملار

ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى ئۆز زامانىسىنىڭ نادىر مۇزىكىسىدىن كېلىپ چىققان. دېمەك، مۇتەپەككۇر شائىر نىزامى ياشىغان دەۋردە سارايى سەنئىتىدە يەتتە مۇقام تىزىمى بولغان. مەزكۇر تىزىم تەخمىنەن 5 ــ 6 ـ ئەسىرلەر مابەينىدە ئۇزۇل ـ كېسىل شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كېلىپ، ئون ئىككى مۇقامغا ئۆتكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىگۈچى بەزى دەلىللەرنى تۆۋەندە كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

مۇتەخەسسىسلەر «زور مېمارچىلىق ئىنشائاتلىرىغا تەققاسلىنىشى مۇمكىن بولغان مۇقاملارنىڭ مەيدانغا كېلىشى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار ئامىللارغا باغلىق ئىكەنلىكى»نى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭدا (1) راۋاجلانغان شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى؛ (2) پەلسەپىۋى قاراشلار ۋە ئۇلارغا ئاساسلانغان نادىر شېئىرىيەتنىڭ بولۇشى؛ (3) پەنلەر قاتارىدا مۇزىكا ئىلمى كەسپىي مۇزىكا قاتلىمى (بەستىكارلىق، سازەندىلىك، خانەندىلىك)نىڭ نىسبەتەن تەرەققىي قىلغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەرق مۇسۇلمان ئالىمىدە مۇقامنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل شەكىللىنىشى ئۇچۇن زۆرۈر ئامىللار 5 ــ 6 ـ ئەسىرلەردىلا مەۋجۇت ئىدى. ھالبۇكى، شۇ دەۋرلەردە ئەبۇ ئابدۇللا خارەزمىي (780 ــ 850)، ئەھمەد فەرغانىي (797 ــ 865) ۋە ئەبۇ رەيھان بېرۇنىيلارنىڭ (973 ــ 1048) ئىلمىي پائالىيەتلىرى ئاستىدا ئالگېبرا، ئاسترونومىيە، گېئومېتىرىيە راۋاجلاندى. ئەبۇ نەسر فارابىينىڭ (873 ــ 950) مۇزىكىشۇناسلىقتىكى بۈيۈك خىزمەتلىرى شەرق مۇزىكا ئىلمىگە ئاساس سالدى، كەسپىي مۇزىكا ئەمەلىيىتى يېڭى باسقۇچقا يۈكسەلدى. شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا تەسەۋۋۇپ تەلىماتى ۋە ئۇنىڭغا ئاساسلانغان نادىر شېئىرىيەت نەمۇنىلىرى كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى، يېڭى تىپتىكى شەھەرلەر گۈللەندى. ئوتتۇرا ئاسىيادا سەمەرقەنت، بۇخارا، ئۇرگەنچ، كات ۋە تاشكەنت شەھەرلىرى پەن، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىق راۋاجلانغان مەدەنىي مەركەزلەرگە ئايلاندى. ئەنە شۇ ئامىللار تەسىرىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى شەرقنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە يەتتە مۇقام مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك.

داستانلار ئاساسىدا ئېنىقلىنىۋاتقان يەتتە مۇقامنىڭ تەركىبى دەرۋىش ئەلى چاڭىي رىسالىسىدە قەيت قىلىنغان يەتتە مۇقام ناملىرىغا ناھايىتى ماس كېلىشى رىسالە مۇئەللىپىنىڭ مۇزىكىدا ئابرۇيلۇق ئۇستازلاردىن غوجا ئابدۇلقادىر مەراغىي، غوجا سەفىئۇددىن ئىبنى ئەبدۇلمۇئمىن ۋە سۇلتان ئۇۋەيس جەلايىرلارنىڭ پىكىرلىرىگە تايىنىپ يازغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. 9 ــ 11 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت ئايرىم يازما مەنبەلەردىمۇ ئاساسەن يەتتە مۇقامغا مەنسۇپ مۇقام ناملىرىنىڭ ئۇچرىشى بۇ پىكىرنى يەنمۇ كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن، ئۇنسۇرۇل ـ مەئالىي كەيكاۋۇسنىڭ «قابۇسنامە»سىدە مۇزىكىدىكى ئۇلۇغ شەكىللەر (يەنى مۇكەممەل پەدە ئۇيۇشمىلىرى) سۆپىتىدە «ئىراق» ۋە «ناۋا» مۇقاملىرى زىكىر قىلىنىدۇ④. مۇقاملار سارايدىن تاشقىرىدا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان تۇرلۇك مەجلىس ۋە يىغىلىشلاردىمۇ ئىجرا قىلىنغان. لېكىن، سارايدىن تاشقىرىدا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان ئىجرا شەكىللىرىدە مۇقاملار تۇركۈم شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن ئېلىنغان ئايرىم نەمۇنىلەر تەرزدە ئورۇنلانغانلىقى بىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، مۇقامنىڭ تولۇق تۇركۈملىنىش شەكىللىرى ئاساسەن سارايى سەنئىتىگە خاستۇر. بۇنىڭدا ئالىملارنىڭ مۇقاملارنىڭ كائىناتىكى سەييارىلەرنىڭ ھەركەتلىرىگە باغلىقلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كىشىلەرنىڭ روھىيىتىگە بولغان تەسىرى نۇقتىسىدىن چىقىپ توپلىغان مۇھىم مەلۇماتلىرى ئاساسىدا مۇقام ئىجرا قىلىش ئۇچۇن تۇراقلىق ۋاقىت بەلگىلىگەنلىكى مەنبەلەردىن مەلۇم. بۇ تۇراقلىق ۋاقىت دەسلەپتە يەتتە مۇقام تىزىمىنى سارايى ھاياتىغا تەتبىقلاش زۆرۈرىيىتىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بولۇپ، كېيىنچە بۇنداق تۇراقلىق ۋاقىت ئون ئىككى مۇقام ئىجراچىلىقىغا ماسلاشتۇرۇلغان.

مەلۇمكى، ئون ئىككى مۇقام زەنجىرى مۇتلەق كۆپ ساندىكى مۇزىكا رىسالىلىرىدە (ئۇرمەۋىي، جا-

مىي، ھۈسەينىي، ۋەھاكازالار) «ئۇششاق» مۇقامى بىلەن باشلىنىدۇ. بىراق، ئون ئىككى مۇقامغا ئائىت يازما مەنبەلەردە بىرىنچى مۇقام ئورنىدا «راھەۋي» مۇقامى قەيت قىلىنىدۇ[5]. ئۇنىڭ ۋاقتى تاڭ ئېتىشى بىلەن (بامدات نامىزى ۋاقتى) باشلىنىدۇ. «سەبئەئى سەييارە» داستانى ئاساسىدا ئېيتىلغان «راھەۋي» مۇقامى قارا سەييارە ساتۇرن بىلەن باغلانغان. ئۇنىڭغا بېغىشلانغان «بەھرام قارا قەسىردە» نامىلىق قىسىمتۇرما رەسىمدە تاڭ ۋاقتىغا ئىشارە بار. ئۇنىڭدا گۈمبەز ئارقىسىدىكى توق كۆك ۋە ئاچ (ئاقۇش) بويالار توقۇنۇشىدا توق رەڭنىڭ ئارقىغا چېكىنىۋاتقانلىقى بىلىنىدۇ[6].

ئون ئىككى مۇقامنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىنىڭ تەقسىماتىغا ئائىت بايانلاردا يازما مەنبەلەردە ئازراق پەرقلەر بار. بۇ مەنبەلەر ئارىسىدا نەجىددىن كەۋكەبي رىسالىسىدە كەلتۇرۇلگەن تۇراقلىق ۋاقىت قارىشى يەتتە مۇقام ۋاقىتلىرىغا يېقىن كۆرۈنىدۇ. مەسىلەن، كەۋكەبي «ئىراق» مۇقامىنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىنى قۇياش ئازراق كۆتۈرۈلگەن چاشگاھ پەيتىگە باغلايتتى. بۇ ۋاقىتلارمۇ يەتتە مۇقامدىن ئىراس قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، «سەبئەئى سەييارە» داستانىدىكى يەتتە مۇقامنىڭ بىرسى بولغان «ئىراق» مۇقامى كۈندۈز بىلەن باغلانغاندى. ئۇنىڭغا ئىشلەنگەن «بەھرام ئالتۇن قەسىردە» نامىلىق قىسىتۇرما رەسىمدە پۈتۈن مەۋجۇدات گويا قۇياش نۇرى بىلەن تاۋلىنىپ مۇنەۋۋەر تۇس ئالغاندى.

«سەبئەئى سەييارە»دە كەلگەن ئۇچىنچى «ناۋا» ۋە ئون ئىككى مۇقامدىكى ناۋالارنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاقىتلىرى ئارىسىدا خېلى پەرق بار. كەۋكەبىنىڭ رىسالىسىدە «ناۋا» مۇقامىنىڭ ۋاقتى شام نامىزى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. كېچە ۋە يېشىل رەڭ بىلەن باغلانغان «ناۋا» ئەسىر ۋاقتىغا توغرىلانغاندەك كۆرۈنىدۇ. «بەھرام يېشىل قەسىردە» نامىلىق قىسىتۇرما رەسىمدە ئاسماندا ئاچ سېرىق بويالار گويا قۇياشنىڭ يورۇقى سۇسلاپ ئاچ كۆك رەڭگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىۋاتقاندەك بىلىنىدۇ.

«ئۇششاق» نامىلىق مۇقامنىڭ ئىجرا قىلىنىش ۋاقتىدا كەسكىن پەرقلەر بارلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. كەۋكەبي «ئۇششاق» مۇقامىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ۋاقتىنى ئەتىگەنكى قۇياش چىقىقان مەزگىلگە باغلاپ كۆرسىتىدۇ. قىزىل سەييارە مارس بىلەن باغلىق بولغان «ئۇششاق» مۇقامىنىڭ ۋاقتى شەپەق پەيتىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھال «بەھرام گۈلگۈن قەسىردە» نامىلىق قىسىتۇرما رەسىمدىمۇ مەلۇم نىسبەتتە ئەكس ئېتىدۇ. جۈملىدىن ئاسماندا ھىلال ئاي، يۇلتۇزلار ۋە شەپەق تۇسىنى ئالغان گۈمبەز تەسۋىرلىرى قۇياش پاتقان مەھەلگە ئىشارە قىلىنىدۇ.

كەۋكەبي ئون ئىككى مۇقامدىكى «بۇسلىك» مۇقامىنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاقتىنى نامازدىگەر (پېشىن ۋە شامنىڭ ئارىلىقى) ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قەيت قىلىنغان. «سەبئەئى سەييارە» داستانىدىكى مېركۇرىيغا باغلانغان «بۇسلىك» مۇقامى خۇپتەن نامىزى ۋاقتىدا ئىجرا قىلىنغاندەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، «بەھرام كۆك قەسىردە» نامىلىق قىسىتۇرما رەسىمنىڭ يۇقىرى قىسمىدا ئەكس ئەتكەن كۆك گۈمبەز، ھىلال ئاي ۋە يۇلتۇزلار تەسۋىرى ئاساسىدا شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن.

كەۋكەبىنىڭ سۇپەتلىشى بويىچە «زىرەفكەند» مۇقامى كېچىدىكى دەم ئېلىش، يەنى ئۇيقۇغا يېتىش ۋاقتىدا ئىجرا ئېتىلگەن. داستاندىكى «زىرەفكەند» مۇقامىنىڭ يۇپىتېرغا باغلىق ئىكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، بىراق «بەھرام قارامتۇل قەسىردە» نامىلىق قىسىتۇرما رەسىمدىن ئۇنىڭ ئىجرا ئېتىلىش ۋاقتىغا ئىشارە تاپالمىدۇق. لېكىن، بۇ ھەقتىكى مەنتىقىي خۇلاسە شۇكى، كېچە پەيتى ئىجرا قىلىنىدىغان «بۇسلىك» مۇقامىدىن كېيىنكى «زىرەفكەند» مۇقامىنىڭ ۋاقتى كەۋكەبي كۆرسەتكەن ۋاقىتقا مۇۋاپىقتۇر. ئۇنىڭ نامىدىكى «تۆشەك، يېتىش پەيتى»[7] دېگەن مەنىدىكى سۆزلەر دەسلەپ شۇ ۋەزىيەتكە ئىشارە تەرزدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك.

ئون ئىككى مۇقام تەركىبىدىكى «راست» مۇقامىنىڭ چاشگاھقا قەدەر ئىجرا قىلىنغانلىقى مەنبەلەر-

ده قەيت قىلىنىدۇ⑧، يەنى بۇ مۇقام مۇزىكا تۈركۈملىنىشىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ماس كەلگەن. بۇنىڭدىن پەرقلىق هالدا «سەبئەئى سەييارە» داستانىدا زۆهرە ۋە ئاق رەڭگە باغلانغان «راست» مۇقامى چوڭ تۈركۈمىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە هازىر بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋاقتى يېرىم كېچىدىن تاكى تاڭغا قەدەر بولسا كېرەك. چۈنكى، شۇ ۋاقىتتا زۆهرە يۇلتۇزى چاقنايدۇ. بۇ ۋاقىتتا نەغمە ناماز ئوقۇلۇپ، ياخشى تىلەكلەر تىلىنىدۇ. دېمەك، «راست» مۇقامىنىڭ ۋاقتى دەسلەپكى مۇقام «راهەۋي»نىڭ باشلىنىش ۋاقتىغا ئۇلىنىپ كەتكەن ۋە شۇ تەرزدە تەرتىپ مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ جەريانىنىڭ مۇزىكىدا تۆۋەندىن يۇقىرىغا (يەنى ئەۋجىگە) چىققۇچى پەدە ئالمىشىشلىرى بىلەن ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى تۆۋەندىكى مىسال ئاساسىدا تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز مۇمكىن.

رەڭلەر	قارا	سېرىق	يېشىل	قىزىل	كۆك	(قارامتۇل)	ئاق
پەدىلەر	د (رې)	ئە (لىيە)	ئې (مى)	ھ (سى)	ف (فە)	چ (دا)	گ (سال)

مەلۇمكى، بۇ مۇقاملار ئون ئىككى مۇقامدىن پەرقلىق هالدا بەشلىك (زۇلخەمىس) ئارىلىقىدا تەرتىپلەنگەن. بۇ پەدىلەرنى تاۋۇش شەكلىگە كەلتۈرسەك، يۇقىرىلاپ باردىغان تۆۋەندىكى يەتتە باسقۇچلۇق تۈركۈم مەيدانغا كېلىدۇ: «راهەۋي ـ ناۋا ـ بۇسلىك ـ راست ـ ئىراق ـ ئۇششاق ـ زىرەفكەند».

شۇنىڭ بىلەن بىللە «سەبئەئى سەييارە»دىكى يەتتە هېكايىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر ئاساسىدا يەتتە مۇقامنىڭ هەربىرىنىڭ پەدىلىرىنى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى مەۋجۇت. ئەدەبىي مەنبەگە كۆرە، يەتتە هېكايىنىڭ هەربىرى مۇئەييەن رەڭگە مۇقىم باغلانغان هالدا بايان قىلىنىدۇ. نىزامى گەنجەۋىنىڭ «هەفت پەيكەر» ۋە خىسرەۋ دېهلەۋىنىڭ «هەشت بېهىشت» داستانلىرىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر هېكايىلەردە كۆزدە تۇتۇلغان ئەنە شۇ رەڭ تەلەپلىرىگە ئاساسەن ماس كېلىدۇ. بىراق، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەبئەئى سەييارە» داستانىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەردە ئۆزگىچە هالەتنى كۆرىمىز. مەسىلەن، بىرىنچى هېكايە قارا قەسىردە، ئۇنىڭدا هازىر بولغان بەهرام ۋە هىندى گۈزىلى قارا لىباسلاردا، قاچىلار قارا رەڭدە بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بۇنىڭ ئورنىغا «بەهرام قارا قەسىردە» دېگەن قىستۇرما رەسىمدە يەتتە خىل رەڭنىڭ ياخشى ماسلاشقانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ هالەت ئېنىقكى مۇزىكانتلار تەسۋىرلەنگەن قىستۇرما رەسىمدە روشەن نامايان بولىدۇ ۋە كېيىنكى هېكايىلەرگە ئىشلەنگەن رەسىملەردىمۇ تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەردە ئىپادىلىنىدۇ. پەرەز قىلىشىمىزچە، ئەدەبىي مەنبەدىكى بۇ خىل «چېكىنمەشتىن» مەقسەت، (بۇ يەردىكى «چېكىنمەش» ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەبئەئى سەييارە» داستانىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر بىلەن نىزامىي گەنجەۋي ۋە خىسرەۋ دېهلەۋىنىڭ داستانلىرىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەرنىڭ پەرقى ـــ ت) هېكايىلەرنىڭ چوڭقۇر مەنىلىرى ئىچىدىكى مۇزىكىنى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، مۇقام پەدىلىرى ۋە ناۋالىرىنى ئىمكانقەدەر رەڭلەر ۋاستىسىدە ئىپادىلەش ئىستىكىدىن كېلىپ چىققان. بۇنداق مۇرەككەپ ئىجادىي ۋەزىپىنى رەسساملار بىۋاستە هەززىتى نەۋائىنىڭ كۆرسەتمىسى ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشۇرغان بولسا ئەجەب ئەمەس. ئەمدى قىستۇرما رەسىمدە سىمۋوللۇق هالدا ئىپادىلەنگەن مۇقام پەدىلىرىنى ئېنىقلاشقا تىرىشىمىز.

بىرىنچى هېكايىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىم «بەهرام قارا قەسىردە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىكى تۆۋەن، ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئۈچ هالەتنى ياكى ئۈچ دەرىجىنى چۈشەندۈرگۈچى تەرەپلەرنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. ئەڭ ئالدىنقى (تۆۋەنكى) سەهنىدە تەسۋىرلەنگەن يەتتە كېنىزەك ۋە سازەندىنىڭ سىيماسى گويا «راهەۋي» مۇقامىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە هازىر بولىدۇ. بۇنىڭغا ئەلىشىر نەۋائى داستانىدا قوللانغان

ئىشارەت تىلى مەلۇم ئاساس بولالايدۇ. يەتتە سىيمادا ئىپادىلەنگەن رەڭ جەمئىي يەتتە بولۇپ، بۇنىڭدا قارا رەڭ ئۇستۇن تۇرىدۇ. بۇ ھال رەي پەدىسى (قارا رەڭ)نىڭ ئاساس ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. قالغان رەڭلەرنىڭ قىستۇرما رەسىمدە تۇتقان ئورنىغا قاراپ ئۇنىڭ مۇزىكىدىكى ئورنىنى چۈشىنىش مۇمكىن. شۇ ئاساستا تۆۋەندىكى پەدىلەر ئۇيۇشمىسى مەيدانغا كەلدى:⑨

چ	د (ھ)	ئە	گ	ئاق	فىس	ئې	د
قارامتۇل	شەپەق	سېرىق	ئاق	كۆك (توق)	يېشىل	قارا	

شاھنىڭ ھىندى گۈزىلى بىلەن ئولتۇرغاندا تەسۋىرلەنگەن سەھنىنى ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس تۇتاش-تۇرغۇچىسى ۋە ئوتتۇرا ئەۋجى سۈپىتىدە قاراش مۇمكىن. قەسىردە قوللانغان نەقىشلەرنى مۇقاملارنىڭ ئەۋجىگە (قەھرىمانلارنىڭ جەڭگاھتىكى ھالىتىگە) تەققاسلاش مۇمكىن. ئەسەرنىڭ ئەۋجى سۈپىتىدە قەسىرنىڭ يۇقىرى قىسمىدىن ئورۇن ئالغان رەڭ ۋە نەقىشلەر كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. ھەقىقەتەن بۇنىڭدا قوللانغان رەڭلەر مۇقاملارنىڭ يۇقىرى پەدىلىرىگە (ھ ـ چ ـ د ـ ئې ـ فىس ـ گ ـ ھ ـ چ) مۇۋاپىق كېلىدۇ. كېيىنكى ھېكايىلەرگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىمدە شۇنىڭغا ئوخشاش ئومۇمىي قورۇلما ئاساسەن ساقلىنىپ قالسىمۇ، بىراق ئاساسىي رەڭلەر ئۆزگىرىپ بارىدۇ.

ئىككىنچى ھېكايە «بەھرام ئالتۇن قەسىردە» دېيىلىدۇ. شاھ سېرىق لىباس كىيگەن رۇملۇق گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. تۆۋەندە مۇزىكانتلار ئورۇن ئالغان. بۇ ئورۇندا سېرىق رەڭ بىلەن باغلىنىشلىق «لىيە» پەدىسى ئاساس بولۇپ، ئۇ «ئىراق» مۇقامىغا ئاساسلانغان. «لىيە» تاۋۇشى ھازىرقى كۈندە ئىراق نامى بىلەن مەلۇم مۇقاملارنىڭ ئاساسىي پەدىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچى ھېكايە «بەھرام يېشىل قەسىردە» دېيىلىدۇ. شاھ شەھرىسەبىزلىك گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. ئالدىنقى سەھنىدە ئايالار سېپى بار. بۇ ئورۇندا قوللانغان رەڭلەرنىڭ ماسلىقى «ناۋا» مۇقامى پەددىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئاساسىي تاۋۇش «مى» پەدىسىگە توغرا كەلگەن.

تۆتىنچى ھېكايە «بەھرام گۈلگۈن قەسىردە» دېيىلىدۇ. شاھ شەپەق كىيىملىك گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. تۆۋەندە ھەرخىل رەڭلىك لىباسلارنى كىيگەن مۇزىكانتلار تەسۋىرى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇنلۇقى «سى»دىن باشلاپ تۇزۇلگەن «ئۇششاق» مۇقامى پەدىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

بەشىنچى ھېكايە «بەھرام كۆك قەسىردە» دېيىلىدۇ. ئۇ نېلۇپەر لىباسلىق گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. تۆۋەندە مۇزىكانتلار جايلاشقان. قوللانغان رەڭلەر ئاساسىدا «فە» ئاساسىي پەدىسىدىن باشلاپ تۇزۇلگەن «بۇسلىك» مۇقامى پەدىلىرىنى ئېنىقلاش مۇمكىن.

ئالتىنچى ھېكايە «بەھرام سەندەل (قارامتۇل) قەسىردە» دېيىلىدۇ. شاھ سەندەل (قارامتۇل) رەڭلىك لىباس كىيگەن گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. تۆۋەندە خانەندە ۋە كېنىزەكلەر ئولتۇرىدۇ. جەمئىي رەڭلەر نىسبىتى «دا» پەدىسىدىن تۇزۇلگەن «زىرەفكەند» پەدىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

يەتتىنچى ھېكايە «بەھرام ئاق قەسىردە» دېيىلىدۇ. شاھ ئاق لىباسلىق گۈزەل بىلەن ئولتۇرىدۇ. تۆۋەن سەھنىدە مۇزىكانتلار ۋە كېنىزەكلەر ئولتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن سىمۇول سۈپىتىدە كەلگەن رەڭلەر ئاساسىدا «سال» پەدىسىدىن تۇزۇلگەن «راست» مۇقامى پەدىلىرىنى ئېنىقلاش مۇمكىن.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «سەبئەئى سەييارە» داستانىغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىم ئاساسىدا ئۆتمۈشتە قوللىنىلغان يەتتە مۇقام پەدىلىرىنى ئومۇمىي ھالەتتە تەسۋۋۇر قىلىشىمىز مۇمكىن. بۇ ھال داستاننىڭ تېمىسىنى توغرا چۈشىنىشتىمۇ نەزەرگە ئېلىنىشى كېرەك. يەتتە ھېكايىدە بىز شاھ بەھرامنىڭ مەنىۋى

يۈكسىلىشىنى رەڭلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە مۇقام پەدىلىرىنىڭ تەرتىپلىك كۆتۈرۈلۈپ بېرىشى ئارقىلىق چۈشىنىشىمىز مۇمكىن. ھالبۇكى، كېيىنكى ھېكايە ئاق رەڭ ۋە ئۇنىڭغا باغلىق بولغان «راست» مۇقامىغا باغلانغانلىقى، بۇ ھال باش قەھرىمانىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن ئىجابىي خۇلاسە چىقىرىشقا يېتەرلىك ئاساس بولۇشى كېرەك. ئاق رەڭ تەسەۋۋۇپتا ھەقىقەتكە ئېرىشكەنلىك ۋە يۈكسەكلىكىنىڭ بەلگىسى. ئۇنىڭ بىلەن باغلىق بولغان «راست» (چىن، ھەقىقەت) مۇقامىدىنمۇ ھەم شۇ مەنە چىقىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بەھرامنىڭ داستانىنىڭ ئاخىرىدىكى ھالاكىتىنى مەجازىي مەنىدە، يەنى ئاشىق شاھنىڭ روھىيىتىنىڭ غەلىبىسى ۋە نەپسىنىڭ ھالاكىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىساق بولىدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىشتە داستانغا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىش ۋە ئۇلارنى نەزەردە تۇتۇش لازىم. كەمالىددىن بېھزاد ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەرنىڭ ئىجادىدا بىمەنە، ھېكمەتسىز سىزىق ۋە تەسۋىرلەر بولمىغان. ئۇلاردىكى چوڭقۇر مەنىلەرنى تەھلىل قىلىش، ئىلمىي يوسۇندا يورۇتۇپ بېرىش تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئالدىدىكى مۇھىم ۋەزىپە.

ئىزاھاتلار:

① مۇتەخەسسىسلەر «بەھرام» نامىنى ئىران ھۆكۈمدارى، ساسانىيلار سۇلالىسىدىن بولغان ۋەرەھرەن (مىلادىيە 418 ــ 438)، ۋە رەھرەن دەرىي تىلىدا «بەھرام» دېيىلىدۇ) بىلەن باغلايدۇ. ن . م . مەللەيېف: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، 476 ـ بەت.

② سەئىدبېك ھەسەنوف: «رومان ئا بەھرامىي» ت. ئىزد. گ.گۇلىيەمە .1988 ـ يىلى، 17 ـ بەت.

③ سەئىدبېك ھەسەنوف: «رومان ئا بەھرامىي»، ت ئىزد. گ . گۇلىيەمە، 1988 ـ يىلى، 130 ـ بەت.

④ كەيكاۋۇس ئۇنسۇرۇل ـ مەئالىي: «قابۇسنامە»، ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 122 ـ بەت

⑤ كەۋكەبىي: «رىسالەئى مۇسقىي»، ئېرپان نەشرىياتى، دۇشەنبە 1985 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

⑥ كەۋكەبىي: «رىسالەئى مۇسقىي»، ئېرپان نەشرىياتى، دۇشەنبە 1985 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

⑦ ئىسھاق رەجەپوۋ: «مۇقاملار مەسلىسىگە دائىر»، 1963 ـ يىلى، 47 ـ بەت.

⑧ كەۋكەبىي: «رىسالەئى مۇسقىي»، ئېرپان نەشرىياتى، دۇشەنبە، 1985 ـ يىلى.

⑨مەزكۇر پەدىلەر ئۇيۇشمىسى ئابدۇرەھمان جامىينىڭ «رىسالەئى مۇسقىي»سىدە كەلتۇرۇلگەن «راھەۋي» مۇقامى پەدىلىزىگە يېقىن كېلىدۇ. ئابدۇرەھمان جامى: «تەرەكتەت ئا مۇزىكي»، تاشكەنت، 1960 ـ يىلى، 85 ـ بەت.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى گۈزەل سەنئەت ئىنستىتۇتىدا)

تۇربان تۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىلىرى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان

تەشرگە تەييارلىغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

هۆججەت ھەقىقىدە: 1721 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 60 ـ يىلى) ئەزىز غوجا جۇڭغار لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى قاراشھەرگە كۆچۈشكە مەجبۇرلىغاندا، ئۇيغۇرلار بىر ـ بىرلەپ لۇكچۇنگە توپلىشىپ، جۇڭغار لەشكەرلىرى بىلەن قارشىلىشىدۇ. بۇلارغا توختى مامۇت رەھبەرلىك قىلىدۇ. توختى مامۇت جۇڭغار لەشكەرلىرىگە زەربە بەرگۈچى ئۇيغۇرلار سايلىغان لۇكچۇنلۇك ئاتامان بولۇپ، توختى مامۇتنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇرپانغا كىرىپ ئولتۇراقلاشقان.

1726 ـ يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 4 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار مۇرەسسەلىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تۇرپاندىن شەرققە چېكىنىدۇ، توختى مامۇت جۇڭغارلارنىڭ ئۆزىدىن ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئادەملىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى بىلەن بىللە شەرققە چېكىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار قومۇل، ئەنشى، جيايۇگۇەن ئارقىلىق سۇجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۇەن ۋىلايىتى) ئايمىقىغا بارغاندىن كېيىن، شەھەرنىڭ شىمالىغا 120 چاقىرىم كېلىدىغان ۋېيلۇپۇغا ئورۇنلاشقان.

توختى مامۇت قاتارلىقلار شەرققە كۆچكەندىن كېيىن، لۇكچۇندىكى نەچچە تۇمەن ئاۋام كۆچمەي تۇرۇۋالغان. 1729 ـ يىلى (يۇڭجېڭنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتا كىرگەندە، ئىمىن غوجا ئاۋامنى باشلاپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى لازىمەتلىك بىلەن تەمىنلىگەن ھەم تۇرپانغا بېسىپ كەلگەن جۇڭغار لەشكەرلىرى بىلەن ھايات ـ ماماتلىق كۇرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى تۇرپاندىن يەنە بىر قېتىم ۋاز كەچمىش پىلانىنى يۈرگۈزگەندە، ئىمىن غوجا بەگ تەۋەلىكىدىكى تۇمەندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئەگىشىپ شەرققە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

1732 ـ يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 10 ـ يىلى) قىشتا ئىمىن غوجا ئاۋامنى باشلاپ تۇرپاندىن ئايرىلغان. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە گوبىدىن ئۆتۈپ قومۇلدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن گۇاجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتى)غا كەلگەن. سەپەر ئۇستىدە يارىلىنىپ، ئاغرىپ نۇرغۇن كىشى چىقىم بولغان.

كۆچكەن ئاھالە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بەش قورۇقتا بۆلۈنۈپ ئورۇنلىشىدۇ. 1755 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئامۇرسانا ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئىمىن غوجا لەشكەرلەر بىلەن بىللە تۇرپانغا كېلىدۇ. تۇرپاننىڭ ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئوردىغا ئەرز يوللاپ، ئاھالىنىڭ قايتىپ كېلىشىگە ئىجازەت ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى

توققۇزىنچى ئايدا ئىمىن غوجا ئاھالىنى باشلاپ، يەتتە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ 23 يىل ياشىغان گۈاجۇدىكى بەش قورۇقتىن ئايرىلىپ تۈرپانغا قايتىپ كېلىدۇ.

بۇ جەريانلار خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن ساگۈچى تورۇ، ۋاڭ شىلوك تەرىپىدىن تەھقىقلەنگەن بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ئۇيغۇرچە مەنبەلەر يوق، دەپ قارىلىپ كەلگەن.

بۇ ھەقتىكى ئۇيغۇرچە بىر ۋاراقلىق ھۆججەت ھازىر ئەنقەرەدىكى ئېتنوگرافىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ ھۆججەتنىڭ ئەنقەرەگە كېلىپ قېلىشى ھەققىدە ھېچبىر خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. پەقەت دەسلەپكى تىزىملىكتە: «ئوسمان فەرىد بەيدىن رەمزى ئوغۇز ئارىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە، نام ـ نىشانسىز قۇتۇدا تېپىلغىنى بويىچە تىزىملىدۇق» دەپلا ئىزاھلانغان ۋە (Oriein)13139 دەپ نومۇر قويۇلغان. كېيىن مۇزېيدىن ھۆججەتكە 13135 ـ دەپ قايتا نومۇر ۋە «فەرمان» دەپ ئىسىم قويۇپ، ئارخىپىنى تۈرغۇزغاندا: «بىر يۇزدە خەت يېزىلغان، بىر يىرتىق ھالىتىدەدۇر، تۈرپان شەھىرىنىڭ قىسسەسىدۇر. شەرق تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان 19 قۇر خەت يېزىلغان ئاستى ۋە ئوستى قىسمى يىرتىق، ئاستىدىن بىر قىسمى كېسۈۋىلىنغان» دەپ ئىزاھلاپ، ھۆججەتنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقىنى 0.50×0.50 مېتىر دەپ خاتىرىلىگەن. ئەمما، ھۆججەت تېپىلغان يەر، توپلىغۇچىنىڭ ئىسمى، ھۆججەتنىڭ قىممىتى ۋە مۇزېيغا كەلگەن ۋاقتى، دېگەن گرافىكلار توشقۇزۇلماي، بوش قالدۇرۇلغان. (بۇ ھۆججەتنىڭ مۇزېيغا كېلىشىگە قارىتا، ئەينى چاغدا مۇزېيغا قويۇش ئۈچۈن رۇسىيە ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەردىن قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلاردىن قولغا چۈشكەنلىرىنى ۋاستە تاللىماي سېتىۋېلىپ ئەكەلگەن، گېرمانىيەدىن كەلگەن بولۇش ئېھتىمالى يۇقىرى، دېگەن قاراش بار. دېمىسىمۇ بۇ مۇزېيدا يەنە گېرمانىيەدىن كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە بۇددا تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرىمۇ ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن باشقىسى تېخىچە تەتقىق قىلىنمىغاچقا، مەزكۇر يادىكارلىقلارنىڭ بۇ مۇزېيغا كېلىش جەريانىدىكى كەچۈرمىشى ئېنىق ئەمەس).

ئەمەلىيەتتە، ھۆججەتنىڭ ئۈستى تەرىپى كونىراپ يىرتىلغان، خەت يۈزىگە سىرىق داغ ئورنىشىپ كەتكەن. ئىككى يان تەرەپ بولسا قاتلانغان يەرلىرىدىن يىرتىلغان. ھۆججەتكە 21 قۇر خەت يېزىلغان بولۇپ، 14 ـ قۇرنىڭ ئاخىرىدىن بىرنەچچە سۆز قالىچا بىلەن كېسىلگەندىن باشقا، 20 ـ ۋە 21 ـ قۇرنىڭ بېشىدىن ئۇچ سۆزنىلا قويۇپ ئاستىن تەرەپ كېسۈۋېتىلگەن. شۇڭا، ھۆججەتنىڭ ئاخىرى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلماق تەس.

بۇ ھۆججەتنى كۆرگەنلەر تىزىملىكىگە ئۇچ چەت ئەللىكنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن تاتار موڭغۇلشۇناسى ئاھمەت تەمىر بۇ ھۆججەتنى تەتقىق قىلىپ، ئېلان قىلدۇرغان. لېكىن، ئاھمەت تەمىر تىرانسكرىپسىيەدە تاتارچىغا تارتىپ ئوقۇغان، بولۇپمۇ خەنزۇچە يەر ناملىرىنى خاتا ئوقۇپ قويغان.

ھۆججەتنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى:

1. ھەق تەئالاغا ھەمد ئايتقاندىن كېيىن، پەيغەمبەر سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمغە دۇرۇد ئىبەر-گەن(دىن كېيىن)، تۈرفان خەلقىنىڭ قىسسەسىكى، ئەۋۋەلى زاماندا يۈز مىڭغا يەتمەن، بەلكى مۇندىن زىيادەرەك كىشى ئىدىلەر. كۈنلەرنىڭ ھاۋادىسى زەمانىنىڭ ۋاقىئەلەرنىڭ سەبەبى بىلەن جۇڭغار لەشكەرنىڭ شەررى ـ شۇرىدىن ھەممەسى تارىخقا بىر مىڭ بىر يۈز ئوتۇز بەشىنچى ئات يىلىدا چالىشقا كۆچتىلەر، ئول يەردە قەھەتلىكنىڭ بەلاسى ۋە قىشنىڭ ساۋۇقى ئافەتلەرنىڭ نەۋئىلەرى بىلەن ھالاك بولدىلار، گۈياكى قىيامەت قايىم بولدى. بۇ رەسۋالمقلارنىڭ جەھەتىدىن گۈرۈھ ـ گۈرۈھ، بەئزىلەر جامائەت بىلەن ۋە بەئزىلەر يالغۇز ـ يالغۇز قاچىپ كېلىپ يەنە تۈرفاندا نەچچەنىد مىڭ كىشى جەمئ بول-

دولتى دين جابجا تابتى

دىلار ۋە يەنە جۇڭغار كافىرلارى بىلىپ تولا لەشكەرلەر جەمئ بولۇپ كەلدىلەر، تا ئون ئىككى يىل سو-
قۇشماق ۋە ئۆلتۈرۈشمەك بىلەن قاتتىغ جەڭلەر قىلدۇق. ئاندىن كېيىن دۇشمەننىڭ غەلىبەسىنىڭ تولا-
لىغىدىن بەزىلەرنى ئۆلتۈردىلەر ۋە بەزىلەرنى تۇتۇپ ئەسىر قىلدىلار، ئوغۇل ئاتادىن، قىز ئانادىن جۇدا
بولدىلار، ناچار بىچارە بولۇپ، ئول ۋاقتىنىڭ سۇلتانى، زامانەمىزنىڭ پادىشاھىكى ھەزرەتى ئىززەت ئاسا-
مانىنىڭ ئافتابى ۋە سائادەت ئەۋجىنىڭ ماھىتابى ۋە ئەزىمەت مەيدانىنىڭ كۆچەتى ۋە رىفئەتنىڭ بەلەند

يۇلدۇزى سوفى خوجام بىلە مەئرۇف ھەزرەت مىر ھەببۇللا ۋەلىئىللاھنىڭ فەرزەندلەرى ھەزرەتى نىياز خاجە ئاخۇند، بۇلارنىڭ فەرزەندلەرى ھەزرەت ئەمىرۇل مۇئمىنىن ئەمىن خاجە بەگ بىزنىڭ سۇلتانىمىز، سەردارىمىز دۇركى مەسلەھەتكە قوشۇلغۇچى ئۇمەرا ـ ۋۇزەرا ۋاجىبۇل ئىھتىرام ئۇلەما قازىلارنىڭ بەلكى جەمئ خاس ئام قەۋملەرنىڭ ئىتتىفاقى بىلەن ئەمىن ۋە ئامانلىقنى خاھلاپ چىن پادىشاھىدىن پاناھ تەلەپ قىلدىلار. شاھى چىن ئىجابەت قىلىپ قەبۇل قىلدىلار ۋە ھەزرەتى ئەمىرۇل ـ مۇئمىنىن بىز بىچارەلەر ـ نىڭ باشىغا سايىبان بولۇپ، يەتە باشلىق ئەجدەرلەرنىڭ ۋە پەنجەزەن يولبارسلارنىڭ ئاغزىدىن قۇتقارىپ خالاسلىق بېرىپ، ھەممە تەئەللۇقاتلار بىرلە پادىشاھى چىننىڭ ئىزنى بىلەن ھەممە يىمەك ـ ئىچمەك، كىيىمەك ۋە يول جابدۇقلارى بىرلە ئۇلاغلارغا، ئات، تىيۇە، ئارابالارغا ئولتۇرغۇزۇپ توقۇز مىڭ ئوچ يۇز يەتمىش تۆرت كىشىنى تەئرىخقە بىر مىڭ بىر يۇز قىرىق ئالتىنچى، يىلان يىلىدا تۇرفان دىيارىدىن كۆچۇ ـ رۇپ سەھھەت ـ سالامەت شۇبۇ ۋاجۇ دىيارىغا يەتكۇزدىلەر. كېيىنكى يىلىكى تەئرىخقە بىر مىڭ بىر يۇز قىرق يەتتە، ئات يىلى ھەر بىرىمىزغە ئالاھىدە شەھەرلەر، ئۆيلەر ۋە زەمىنلەر، ئاقسۇ ئارىقلارى بىلەن بېرىپ ئولتۇرغۇزدىلار. شەھەرلەرنىڭ ئاتى: تۇفۇ، ئېرفۇ، سەنفۇ، سىفۇ، ئۇفۇ، تاششۇگۇن ۋە يەنە بۇ شە ـ ھەرلەرنىڭ زەمىنىنى ۋاجۇنىڭ ھەمراھلىقى بىلە ئارىقلار بىلەن تاششۆگۇننىڭ زەمىنىنى ھەم ئارىقلارى بىلەن بىزنىڭ تارىماقىمىز ۋە ئولتۇرماقىمىز ۋە زىرائەتىمىز ئۇچۇن بەردىلەر. بۇ شەھەرلەرنىڭ زەمى ـ لەرىنىڭ تۆرت ھەددى مەشرىق تەرەفى كۆردۇم كەتۇتاش، شاڭتار، مەغرىب تەرەفى بىچىفۇ، شىمال تەرەفى سۇلاخۇ، جەنۇب تەرەفى كۆردۇم كەكۇتاش. بۇ زەمىنلەرنىڭ ئاقسۇ سۇلارىنىڭ بۇلاقلارىنىڭ باشى: دەجۇي بۇلۇڭغۇر، دامغا، كۇتە ۋە جاڭمار ۋە سەراپتاش، شىبۇ چىن ۋە يەنە تۆرت زەمىنكى: ئوتلۇغ جالۇڭ دۇڭدىن تالۇ، سۇكۇ، داراغشا.ۋە دۇڭ بالۇ ۋە شىبۇ چىنغىچە. بۇلارنى ئوتلارىنى ئورماق، ئات، كالا، قوي، تىيۇە ـ لەرنى يايلاتماق، ئوتلاتماق ئۇچۇن بەردىلەر ۋە يەنە شاھى چىندىن ئۇلۇفەلەر، ئاتلار، تىيۇەلەر ۋە چەھار ـ پايلارنىڭ جىنسىدىن ۋە يىمەك، كىيىمەك جىنسىدىن، تارىدۇرغان ئۇرۇغلار ھەر قايسىدىن بىزنىڭ ئەۋقا ـ تىمىز ـ مەئىشەتىمىز ئۇچۇن ھەددى ـ ھېسابىدىن زىيادەرەك بەردىلەر. ئاندىن كېيىن، ھەزرەتى ئىشان ئالتىنچى يىلى تەئرىخقە بىر مىڭ بىر يۇز ئەللىك ئىككى تونغۇز يىلىدا خابا ئامبانلىقغا بارىپ ئېدى. شاھى چىن تولا ئىلتىفاتلار قىلىپ، بىر شىر سۇرەتلىغ جاساقلىق تامغۇ ـــ دەستەسى كۇمۇشدىن، ئا ـ غىرلىقى يەتتە فاتمان ـــ يەنە گۇڭلۇقنىڭ مەرتەبەسى بىلەن شاڭلاپ يانىپ كەلدىلەر. تەئرىخقە مىڭ بىر يۇز ئەللىك ئوچ ساچقان يىلى ... دەۋلەتىدىن جابەجا تاپتى...

* *

ھۆججەتتىكى بايانلاردىن خاتىرلەنگەن جەريانلارنىڭ خەنزۇچە ماتېرىياللاردىنمۇ تەپسىلىي يېزىلغان ـ لىقىنى، كېسىۋېتىلگەن داۋامىدىكى مەزمۇنلاردا ئاھالىنىڭ تۇرپانغا قايتىپ كېلىشى ھەققىدىكى خاتىرە ـ نىڭمۇ بولۇش ئېھتىماللىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىللە، ھۆججەتنىڭ ئەينى زامانىدا تۇرپاندا يې ـ زىلغانلىقى ۋە تۇرپاندىن ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا)

ئىككى چۆچەك

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر

باي بىلەن قازى

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، بىر يۇرتتا بىر باي ئۆتكەنكەن. باينىڭ بىر خىزمەتكارى بار بولۇپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە باي خىزمەتكارىنىڭ بىر ئىشىغا غەزەپلىنىپ ئۇنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ. خىزمەتكار بايدىن نارازى بولۇپ، قازىنىڭ ئالدىغا داد ئېيتىپ بېرىپتۇ. قازى ئۇنىڭدىن:

— هە، نېمە ئەرزىڭ بار؟ — دەپ سوراپتۇ.

خىزمەتكار:

— ئەرزىم بار ئىدى، خالىي جايدا ئېيتسام، — دەپتۇ.

قازى كۆڭلىدە: «بۇ يىگىتتىن بىرەر پايدا چىقىدىغاندەك تۇرىدۇ. قېنى، ئۇنىڭ نېمە دەيدىغىنىنى ئاڭلاپ باقاي» دەپ ئويلاپ باشقىلارنى سىرتقا چىقىرىۋېتىپتۇ.

— قېنى، ئەمدى گەپ قىل، — دەپتۇ قازى.

خىزمەتكار ئورنىدىن تۇرۇپ:

— تەقسىر، مەن مەھەللىمىزدىكى بايغا ئىشلىگەنىدىم، ھەققىمنى بەرمەي قوغلىۋەتتى، — دەپتۇ.

— قانچىلىك ھەققىڭ بار ئىدى؟

— ئالتە يۈز تەڭگە ھەققىم بار ئىدى، ئۇ ئىنساپسىز بىر تىيىنمۇ بەرمەي قوغلىۋەتتى.

— خوش، ھەقىقىتىنى ئېلىپ بەرسەم، ماڭا قانچىلىك بىر نەرسە بېرىسەن؟

— تەقسىر، ھەققىمنى ئېلىپ بەرسىلە، ئۆچىمىن بىرى سىلىنىڭ بولسۇن، — دەپتۇ خىزمەتكار قازىغا.

قازى خىزمەتكارغا قاراپ:

— مۇنداق بولسۇن، ئۈچ يۈز تەڭگىنى سەن ئال، ئۈچىيۈز تەڭگىنى مەن ئالاي. باي كەلگەندە گېپىڭدە چىڭ تۇر، مۇبادا يېرىمىنى بېرىمەن دەپ تۇرىۋالسىمۇ زادىلا ئۇنىما، — دەپ مالايغا گەپ ئۆگىتىپتۇ، ئاندىن، — ئەتە بازارغا كەلگەندە قازىنىغا كىرگىن، — دەپتۇ.

خىزمەتكار ماقۇل بولۇپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ئۇ ناشتىدىن كېيىن قازىخانىغا كېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. بىرئازدىن كېيىن بايمۇ كەپتۇ. باي قازىغا سالام بېرىپ بولغاندىن كېيىن:

— تەقسىر، بۇنى قوغلىۋەتسىلە، بولمىسا، سىلىنى بىكارلا ئاۋارە قىلمدۇ، بۇنداق يالاڭتۆشلەرگە يۇز ـ خاتىرە قىلمىسىلا، — دەپتۇ.

قازى بايىنىڭ گېپىگە ئانچە ئېرەن قىلماپتۇ. شۇ ئاردىدا خىزمەتكار ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ھەققىمنى يەپ قۇتۇلماقچىمۇسەن؟ ھازىرلا ھەققىمنى بەر، — دەپتۇ.

باي بىرئاز ئويلىنىپ خىزمەتكار بىلەن قازىدىن

خەلق ئېغىزىدە دەۋرىيالاشتۇرۇلغان ئالغانلىقىنى پەملەپتۇ ـ دە، خىزمەتكار دىققەت قىلمىغان پەيتتە قازىغا قاراپ غۇلىچىنى كېرىپتۇ. قازى كۆتكىلىدە: «باي بۇ يالاڭ-تۆشتىن نەچچە ھەسسە كۆپ بىرنېمە بېرىمەن دەۋاتامدۇ نېمە؟ بۇ يالاڭتۆشتىن قانچىلىك نەرسە ئۇندۇرۇۋالغىلى بولاتتى؟ باي ئالتە يۈز تەڭگىنى بەرسىغۇ مەيلى، ناۋادا بەرمىسە ئۇمۇ يوق... ئەگەر باي بىر قۇچاق نەرسە بەرسە، خېلى كۆپ دۇنياغا ئىگە بولۇپ قالغۇدەكمەن» دېگەنلەرنى ئويلاپتۇ.

قازى بېشىنى كۆتۈرۈپ بايغا يەنە بىر قېتىم قاراپتۇ. باي يەنە غۇلىچىنى يېيىپ ئىشارەت قىپ-تۇ. قازى كۆتكىلىدە: «ئەمدى بۇ خىزمەتكارغا بىر پوپوزا قىلاي، شۇنىڭ بىلەن ئىش ھەقىقىدىن كېچ-چىپ كۆزدىن يوقالسۇن» دەپ خىزمەتكارنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا ۋارقىراپتۇ:

ـــ سەن يالاڭتۆش نېمىشقا بايغا تۆھمەت قى-لىسەن؟ يوقال كۆزۈمدىن، بولمىسا سېنى جازاغا تارتىمەن!

خىزمەتكار بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆتكىلىدە: «ناۋادا زىندانغا چۈشۈپ قالسام، بۇ مۇتتەھەملەرنىڭ قو-لىدىن ھەر بالا كېلىدۇ، ھەققىمنى ئالمىساممۇ مەيلى» دەپ قازىخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ چى-قىپ كەتكەندىن كېيىن قازى بايغا:

ـــ قېنى، ھېلىقى دېگەن نەرسىڭىزنى ئېلىپ كېلىڭ، ـــ دەپتۇ. باي ئورنىدىن تۇرۇپ سىرتقا مېڭىپتۇ.

قازىنىڭ ئىچى سىقىلىپ: «بىر قۇچاق دېگىنى نېمىدۇ؟ ئۇ بىر بولسا بىر كوزا تىللا ياكى بىر كوزا تەڭگە... قاچان ئېلىپ كېلەر» دەپ تەلمۈرۈپ ساقلاپتۇ.

باي قازىخانىدىن چىقىپ توپتوغرا بازارغا بې-رىپ بىر يوغان تاۋۇز ئېلىپ كەپتۇ. قازى بۇنى كۆرۈپ:

ـــ باي ئاكا، تاۋۇز بازىرىغىمۇ بېرىپلىدە، ـــ دەپ سوراپتۇ.

باي ئۇنىڭغا جاۋابەن:

ـــ ھە، تەقسىر، قىلغان ۋەدىگە ۋاپا قىلماس-لىق نامەردنىڭ ئىشى، ـــ دەپتۇ.

قازى بۇ گەپنى ئاڭلاپ يۈرىكى «جىغ» قىلىپ قاپتۇ. شۇ ئارىدا باي تاۋۇزنى ئىككى پارچە قى-لىپ، بىر پارچىسىنى قازىنىڭ ئالدىغا، بىر پار-چىسىنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ.

ئىككىسى تاۋۇزنى تويغۇچە يەپتۇ. تاۋۇزمۇ تۈ-گەپتۇ. قازى بايغا بىردەم ـ بىردەم قاراپ قويۇپتۇ ـ يو، ئېغىز ئاچالماپتۇ. ئاخىر باي ئېغىز ئېچىپ:

ـــ تەقسىر، ھېلىقى تەنتەكنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىسىلا، كېلەر بازار كۈنى يەنە تاۋۇز ئېلىپ كېلىمەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ باي ئاكا، باشقا گەپنى قويۇپ بايىقى نەر-سىنى ئېلىپ كەلمەمدىلا، ـــ دەپتۇ قازى.

ـــ تەقسىر، ئادەمنى مازاق قىلىۋاتاملا؟ گەپ-لىرىنى زادىلا چۈشىنەلمىدىمغۇ، نېمىنى دەيلا؟ ـــ دەپ سوراپتۇ باي ھەيران بولغان قىياپەتتە.

قازى بايغا قاراپ:

ـــ بايا ۋەدە قىلغان نەرسىنى دەرھال ئېلىپ كەلمەمدىلا؟ بىر قۇچاق نەرسە بار، سىلىگە بېرىمەن دېگەندەك ئىشارەت قىلدىلىغۇ، شۇنىڭغا ئىشىنىپ ھېلىقى يالاڭتۆشنى قوغلاپ چىقىرىۋەتتىم، ـــ دېگەنىكەن، باي جاۋابەن:

ـــ ھە، تەقسىر، ئەمدى چۈشەندىم. بىر قۇچاق دەپ ئىشارەت قىلغىنىم ئاشۇ تاۋۇز ئىدى. تاۋۇزنى يەدىلىغۇ، ئۇ تاۋۇز بىر قوچاق كېلىدۇ. ئۆزلىرىمۇ كۆردىلە، تاۋۇز يوغانلىقىدىن قۇچىقىمغا پاتماي قالدى. تەستە كۆتۈرۈپ كەلدىم. ئۇنىڭدىن ئارتۇق سىلىگە نېمە بەرسەم بولىدۇ؟! ـــ دەپتۇ.

قازى بايغا ئاچچىقلىنىپ:

ـــ قۇرۇق گەپنىڭ قوي، سەندەك قۇيرۇققا ئىشىنىپ، يانداكى ئۆپكىدىن قۇرۇق قالدىم، ـــ دەپ بايىنى راسا تىللاپتۇ.

باي قازىخانىدىن چىقىۋېتىپ:

ـــ تەقسىر، ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسىلە، ئەتە بازاردىن قايتىشىمدا يەنە كېلىمەن، ـــ دەپ چىقىپ

كەتتىپتۇ.

قازى كۆڭلىدە: «ئەتە ھېلىقى بىر قۇچاق نەر-سىنى ئېلىپ كەلسە ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىنىپ قاپتۇ.

قازى ئەتىسى بايىنى كەچكىچە ساقلاپتۇ. ئەمما بايدىن ھېچقانداق دېرەك بولماپتۇ. قازى ئۆز گۆ-شىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ ئۆيگە قايتىپتۇ.

ئەقىللىق قىز

بۇرۇنقى زاماندا بىر سودىگەر ئۆتكەنكەن. ئۇ-نىڭ ئۈچ ئوغلى، بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ كىشى بايمۇ ئەمەس، كەمبەغەلمۇ ئەمەس، ئوتتۇرا ھال تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. سودىگەرنىڭ ئىككى كۆزى كۆرمەيدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە باشقا يۇرتتىكى يېقىن بۇرادەرلىرى ئۇنى يوقلاپ كەپتۇ.

ئۇلار بۇرادىرىنىڭ كۆزىنىڭ كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ كىشىگە باللىرىنى ئۆز خىزمىتىگە ياخشى سېلىشنى ئېيتىپتۇ ھەمدە رۇم پادىشاھلىقىنىڭ ئوردىسىدا كۆز دوختۇرى بارلىقىنى، كۆرمەس كۆزنى ساقايتالايدىغانلىقىنى، باللىرىغا شۇ دوختۇرنى ئەكەلدۈرۈشنى مەسلىھەت قىپتۇ.

بۇرادەرلىرىنىڭ مەسلىھىتى ئۇنى ئويلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئوغۇللىرىنى يېنىغا چاقىرىپ:

— باللىرىم، كۆزۈمنىڭ ئېچىلىشىغا، يورۇق دۇنيانى كۆرۈشۈمگە يارىدىم قىلىڭلار، — دەپتۇ. بىراق، ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، ئاتىسىنىڭ مال ـ دۇنياسىنى بۆلۈشۈۋېلىش كويىغا چۈشۈپتۇ. سودىگەر ئوغۇللىرىغا مال ـ دۇنياسىنى بۆلۈپ بېرىپتۇ. ئوغۇللار مال ـ مۈلۈكلەرنى بۆلۈشۈۋالغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ئۆيلىرىدە بىللە ياشاشنى ئېيتىپتۇ. سودىگەر ئاخىر نائىلاج قىزىنى چاقىرىپ:

— قىزىم، ئاكىلىرىڭىز مال ـ دۇنيايىنى بۆلۈشۈۋالغاندىن كېيىن مەن بىللەن كارى بولمىدى. سىزدىن ئۆتۈنىدىغىنىم شۇكى، رۇم ۋىلايىتى پادىشاھىنىڭ ئوردىسىدا كۆزگە داۋا دورا بار ئىكەن، شۇ دورىنى ئەكىلىپ بېرىلىڭ، سىزدىن رازى بولاي، — دەپتۇ.

قىز ماقۇل بوپتۇ. ئاتىسى دەرھال يولغا كې-رەكلىك ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى تەييارلاپ بېرىپتۇ ھەمدە قىزنىنى بىر ياخشى ئاتقا مىندۈرۈپ رۇمغا يولغا سالپتۇ. قىز نەچچە كۈن يول يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى ئۇنىڭ ئالدىنى بىر ئەجدىھا توسۇپتۇ. ئەجدى-ھا قىزنىڭ ئېتىنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى يەۋېتى-تۇ. قىز ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماي مېڭىۋېرىپتۇ. ئەجدىھا كۆڭلىدە: «بۇ قىزنىڭ ئېتىنى، شۇنچە ئو-زۇق ـ تۈلۈكىنى يەۋەتسەممۇ ئۇندىمىدى. جىگە-رلىك قىز ئىكەن. ئۇنىڭغا بىرەر ئىش قىلىپ بې-رەي» دەپ قىزنىڭ كەينىدىن كېلىپ:

— ھەي ئادىمىزات، شۇنچە نەرسەڭنى يېدىم، ماڭا قاراپمۇ قويماي كېتىۋاتسەن. دېگىنە، نېمىگە ھاجىتىڭ چۈشتى؟ — دەپ سوراپتۇ، قىز جاۋابەن:

— ھەي ئەجدىھا، ئاتامنىڭ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغاندى، رۇم پادىشاھىنىڭ ئوردىسىدا كۆزگە داۋا دورا بار ئىكەن، شۇنى ئېلىشقا كېتىۋا-تىمەن. مېلىمنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكۈمنى يەۋەتسەڭ مەيلى، ئۆزۈم ئامان بولسام بولدى، — دەپتۇ. ئەج-دىھا ئۇنىڭغا قاراپ:

— غەيرىتىڭگە ئاپىرىن. مۇنداق قىلايلى، ماڭا مىنگىن، سېنى رۇم پادىشاھلىقىغا يەتكۈزۈپ قو-ياي، — دەپتۇ.

قىز ئەجدىھاغا مىنىپتۇ. ئۇلار تېزلا رۇمغا يېتىپ كەپتۇ. ئەجدىھا ئوردا دوختۇرخانىسىنىڭ تېمە-نى يالاپ پىيازنىڭ پوستىدەك قىلىپ قويۇپتۇ ـ دە، قىزغا قاراپ:

— مانا مۇشۇ تامدىن ئۆتسەڭ دوختۇرخانىغا كى-رىسەن، ھازىر ياساۋۇللارنىڭ ھەممىسى قاتتىق ئۇي-قۇدا. دوختۇرخانىغا كىرىپ قەغەز بولاقلىق دورىنى ئالساڭ، قۇتىدىكى دورىغا تەگمە، قۇتىدىكى دورىنى ئالساڭ، قەغەز بولاقتىكى دورىغا تەگمە، — دەپتۇ.

قىز دوختۇرخانىغا كىرىپتۇ. قۇتىدىكى دورىغا قارىسا، قەغەز بولاقتىكى دورا، قەغەز بولاقتىكى

دورىغا قارىسا، قۇتىدىكى دورا خۇشبۇي پۇراپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەر ئىككىلىسىنى ئېلىپتىكەن، تويۇقسىز ھوشسىزلىنىپ يىقىلىپتۇ.

تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، دورىخانا خىزمەتچىسى دورىخانىغا كىرىپ ھوشسىز ياتقان قىزنى كۆرۈپتۇ ھەمدە قىزنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ ۋە پادىشاھقا تازىم قىلىپ:

— شاھىم، بۇ قىز دورىخانىغا ئوغرىلىققا چۈشكەنكەن، تۇتۇپ كەلدىم، — دەپتۇ.

پادىشاھ قىزنى سوراق قىلىش ئارقىلىق ئاتىسىنىڭ كور بولۇپ قالغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن دورا ئالغىلى كەلگەنلىكىنى بىلىپتۇ.

پادىشاھ قىزنى قويۇپ بېرىشكە ماقۇل بوپتۇ ـ يۇ، ئەمما بىر شەرتنى بەجا كەلتۈرۈشنى، يەنى ئادىر شەھىرى پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئوغرىلاپ كېلىشنى ئېيتىپتۇ.

قىز پادىشاھقا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن مۆھلەت سوراپ ئەجدىھانىڭ يېنىغا كەپتۇ ۋە بولغان ۋەقەلەرنى ئۇنىڭغا بىرمۇبىر دەپ بېرىپتۇ. ئەجدىھا قىزنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:

— ئۇنداق بولسا يىگىرمە تۇياق قارا مال، يىگىرمە تۇلۇم شەربەت، يىگىرمە كۈنلۈك مۆھلەت سورىغىن، — دەپتۇ.

ئەجدىھانىڭ مەسلىھەتى بىلەن قىز پادىشاھنىڭ قېشىغا كېلىپ ئۇنىڭدىن ئەجدىھا دېگەن نەرسىلەرنى سوراپتۇ. پادىشاھ قىز سورىغان ھەممە نەرسىنى تەق قىلىپ بېرىپتۇ. قىز ئوزۇق ـ تۈلۈكنى غەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئەجدىھاغا مىنىپ بىر دەمدىلا ئانادىر شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ.

ئەجدىھا قىزغا چۈشەندۈرۈپ:

— مەلىكىنىڭ ئۇخلىغىنىغا ئوتتۇز توققۇز كۈن بولدى، ئۇ بىر ئۇخلىسا قىرىق كېچە ـ كۈندۈزگىچە ئويغانمايدۇ. ئۇ ئەتە ئەتىگەندە ئويغىنىدۇ. ھازىر بارغىن. ئەمما ئېسىڭدە بولسۇنكى، يۈزىگە تەگسەڭ، رومالىغا تەگمە، رومالىغا تەگسەڭ، يۈزىگە تەگمە. مەلىكىنىڭ ھۈجرىسىغا قاراپ ماڭساڭ، ئىككى ھۈجرا ئۇچرايدۇ، ئۇ يەردە پاختا بار، قويۇنۇڭنى پاختىغا لىق تولدۇرغىن. ئىشىكنىڭ ئىككى يېقىدا قوڭغۇراق بار. قوڭغۇراقنىڭ ئىچىگە پاختىنى تىقىپ قويۇپ يۈگىرىگە چىقىۋەر. شۇنداق قىلساڭ، مەلىكىنىڭ ھۈجرىسىغا كىرەلەيسەن، — دەپتۇ.

قىز ئەجدىھانىڭ دېگىنىدەك قىپتۇ. بىر چاغدا مەلىكىنىڭ ھۈجرىسىغا كىرىپ قارىسا، مەلىكە ئۇخلاۋاتقۇدەك. ئۇنىڭ قېشىدا قىرىق كېنىزەك ئۇخلاپ ياتقۇدەك. مەلىكىنىڭ رومىلى بېشىدىن يەرگە سائىگىلاپ قالغان بولۇپ، بىر قارىسا قىزدىن رومال چىرايلىق، يەنە بىر قارىسا، رومالىدىن قىز چىرايلىق كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ كۆزى قىيمىغان ھالدا ئىككىلىسىگە قولىنى تەگكۈزۈپتۇ. قىز شۇئان بىر قەپەسنىڭ ئىچىگە سولىنىپ قاپتۇ. ئەتەسى كېنىزەكلەر ئويغىنىپ ئوغرى كەلگەنلىكىنى بىلىپتۇ ـ دە، دەررۇ پادىشاھقا خەۋەر قىلىشىپتۇ. پادىشاھ ئوغرىنى ئېلىپ كىرىشنى بۇيرۇپتۇ. كېنىزەكلەر قىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ قىزغا قەھرى بىلەن:

— نېمىشقا قىزىمنى ئوغرىلىماقچى بولدۇڭ؟ — دەپ سوراپتۇ. قىز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى پادىشاھقا ئېيتىپ بېرىپتۇ.

پادىشاھ غەزەپ بىلەن:

— ئەگەر بۇ يەردىن قۇتۇلۇپ كېتىشنى خالىساڭ، بىر شەرتىم بار، شۇنى ئورۇنلا، يەنى كۈن چىقىش تەرەپتە كوھىقاپ بار، ئۇ يەردە بىر دۇڭە ياشايدۇ. ئۇنىڭ بىر قارا ئېتى بار. شۇ ئاتنى ئېلىپ كەلسەڭ، قىزىمنى قولۇڭغا بېرىمەن. بولمىسا، كاللاڭنى ئالىمەن.

قىز ئەتىسى جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ پادىشاھتىن رۇخسەت ئېلىپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە پادىشاھنىڭ شەرتىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ئەجدىھا قىزغا تۆت كۈن مۆھلەت سوراشنى ئېيتىپتۇ. قىز پادىشاھتىن تۆت كۈنلۈك مۆھلەت ئاپتۇ. قىز ئەجدىھاغا مىنىپ بىر دەمدىلا كوھىقاپقا يېتىپ كەپتۇ. ئەجدىھا قىزغا چۈشەندۈرۈپ:

ـــ ھازىر دۇھە ئۇخلاۋاتىدۇ. سەن ئوقۇرمەنلەر تۆشۈكىدىن بەشىكنى چىقارغىن، ئات سېنى كۆرۈپ كېشنەيدۇ. دۇھە ئادەم ھىدىنى سېزىپ ئەتراپنى ئىزدەيدۇ. سېنى تاپالمىغاندىن كېيىن قايتا يېتىپ ئۇخلايدۇ. سەن ئىككىنچى قېتىم ئوقۇر تېگىدىن بەشىكنى چىقارغىن، ئات يەنە كېشنەيدۇ. دۇھە يەنە ئويغىنىپ ئەتراپنى ئىزدەيدۇ، سېنى تاپالماستىن ئاتخانىغا كىرىدۇ ۋە ئاتقا قاراپ «ھەي ئات، مېنى ئىككى قېتىم ئاۋارە قىلدىڭ، ئۈچىنچى قېتىم كېشنىسەڭ، سېنى يەۋېتىمەن» دەپ يەنە ئۇيقۇغا كېتىدۇ. شۇ چاغدا سەن ئوقۇردىن بەشىكنى چىقىرىپ ئاتقا: «ھەي جانىۋار، سېنى سۇ ئورنىغا سۈت، يەم ئورنىغا كىشمىش بېرىپ باقىمەن. زالىمنىڭ قولىدا نېمە قىلسەن» دېگىن. شۇنداق دېسەڭ، ئات بوينىنى ئېگىپ تۇرىدۇ. يېنىدا ئىگەر ـ جابدۇقى بار، سەن ئاتنى ئىگەرلەپ يېتىلەپ چىقسەن، قالغان ئىشنى ئۆزۈم توغرىلايمەن، ـــ دەپتۇ

قىز ئەجدىھانىڭ ئېيتقانلىرى بويىچە قىپتۇ. ئاتنى ئىگەرلەپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئەجدىھا قىز بىلەن ئاتنى ئۇستىگە مىندۇرۇپ ئانا-دىر شەھىرىگە قاراپ ئۇچۇپتۇ. ئۇلار ئۇزاق ئۆتۈ-مەيلا مەنزىلگە يېتىپ كەپتۇ.

ئەجدىھا قىزغا:

ـــ ھەي قىز، بۇ ئاتنى ئۆزۈڭ ئال، مەن بىر يۈملاپلا بۇ ئاتقا ئايلىنىمەن. مېنى ئەكىرىپ پادىشاھقا بېرىسەن، ئاندىن ئۇنىڭ قىزىنى ئېلىپ يولۇڭغا راۋان بولسەن، مەن ئارقاڭدىن يېتىپ بارىمەن، ـــ دەپتۇ ـ دە، بىر يۈملاپلا ئاتقا ئايلىنىپ تۇ. قىز ئۇنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كىرىپتۇ. پادىشاھ ئاتنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدا دەرھال قىزىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپتۇ. قىزلار دۇنيانىڭ ئېتىنى مىنىپ، قوللىرىدا قۇش ئويناتىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

ئەمدى گەپنى ئانادىر پادىشاھىدىن ئاڭلاڭ:

پادىشاھ ئاتنى ئىگەرلەشكە بۇيرۇپتۇ. خىزمەت-كارلار ئاتنى ئىگەرلەپ جابدۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ ئۇزەڭگىگە سول پۇتىنى قويۇپ، ئوڭ پۇتىنى كۆتۈرۈپ مىنەي دەپ تۇرغاندا، ئات چۈنىغا ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. پادىشاھ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. پادىشاھ ھەيران بولۇپ ئاتتىن-مۇ، قىزىدىنمۇ ئايرىلىپ قالغىنىغا قاتتىق زارلى-نىپتۇ ۋە قىز بىلەن ئاتنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەمر قىپتۇ.

لېكىن لەشكەرلەر ئات بىلەن قىزنى ھېچ يەر-دىن تاپالماپتۇ. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئەجدىھا قىزلارغا يېتىشۈاپتۇ، ئۇ ئىككى قىز بىلەن ئاتنى ئۇستىگە مىندۇرۇپ رۇم ۋىلايىتىگە قاراپ يول ئاپ-تۇ. رۇمغا كەلگەندە ئەجدىھا بىر يۈملاپلا ھېلىقى پادىشاھنىڭ قىزىدىنمۇ چىرايلىق قىزغا ئايلىنىپ-تۇ. رۇم پادىشاھى بۇ «قىز»نى كۆرۈپ ناھايىتى خۇش بوپتۇ ھەمدە دېگىنى بويىچە قىزغا دورىنى بېرىپتۇ. قىز دورىنى ئېلىپ يولىغا راۋان بوپتۇ.

ئەمدى گەپنى رۇم پادىشاھىدىن ئاڭلايلى:

پادىشاھ خۇشاللىقىدا خەلقە كاتتا توي قىلىپ بېرىپتۇ. تويدىن كېيىن «قىز» بىر يۈملاپلا چە-ۋىنغا ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ ھەمدە تېزلا ئىككى قىزغا يېتىشۈاپتۇ. ئەجدىھا قىزنى ئۆز يۇرتىغا يەتكۈزۈپ قويۇپتۇ. قىز بازار ئايلىنىپ بىر ئاشخانىغا كىرىپتۇ ۋە ئاشخانىدا شاگىرت بو-لۇپ ئىشلەۋاتقان ئۇچ ئاكىسىنى تونۇپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشى كىر، كىيىملىرى يىرتۇق ئىكەن. قىز ئاشخانا غوجايىنىغا پۇل بېرىپ:

ـــ بۇ ئۇچ يىگىت ماڭا ئۇچ تەخسە تاماق ئە-كېلىپ بەرسۇن، ـــ دەپتۇ.

ئاشپەز قىزغا:

ـــ ھەي، بۇلارنىڭ ئۇستىبېشى مەينەت، ھەممە يېرى قاسماق، تاماقنى ئۆزۈم ئەكىلىپ بېرەي، ـــ دېگەنىكەن، قىز:

ـــ ياق، ئاشۇ ئۇچى ئەكىلىپ بەرسۇن، ـــ دەپتۇ. غوجايىن ئۇچ تەخسە تاماقنى ئۇچ يىگىتتىن ئەۋەتىپ بېرىپتۇ. يىگىتلەر تاماقنى ئىلىپ كەپتۇ. قىز ئۇچ تەخسە تاماقنى ئۇچ ئاكىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ:

ـــ سىلەر يەڭلار، ـــ دەپتۇ. ئاكىلىرى:

ـــ ئۇنداق قىلساق غوجايىن خاپا بولىدۇ، ـــ دېيىشىپتۇ. قىز ئۇلارغا:

ـــ سىلەرنى مەن مېھمان قىلىۋاتىمەن، قورقماستىن يەۋېرىڭلار، ـــ دەپتۇ.

قىز غوجايىندىن ئاكىلىرى ئۈچۈن رۇخسەت ئېلىپ ئۇلارنى بازارغا ئاپىرىپ كىيىم ـ كېچەك ئېلىپ بېرىپتۇ ۋە ئۇلارنى ھاممامغا چۈشۈرۈپ، يېڭى كىيىملەرنى كىيدۈرۈپتۇ. ئاندىن ئاكىلىرىدىن:

ـــ مېنى تونۇدۇڭلارمۇ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ـــ ياق، تونۇمىدۇق، ـــ دېيىشىپتۇ ئۇلار.

قىز:

ـــ سىلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالىڭلار خېلى ياخشى ئىدىغۇ، قانداق قىلىپ بۇ كۈنگە قالدىڭلار؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ـــ قىمار ئويناپ مۈشۈ كۈنگە قالدۇق، ـــ دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ ئاكىلىرى.

ـــ مەن سىلەرنىڭ سىڭلىڭلار. مانا بۇ ئات كوھىقاپتىكى دۇننىڭ ئېتى، بۇ دوستۇم ئانادىر پادىشاھنىڭ قىزى. مانا، رۇم پادىشاھىنىڭ دوردانىسىدىن دۇرىنىمۇ ئېلىپ كەلدىم، ـــ دەپتۇ.

ئۇچ ئاكا ـ ئۈكا نومۇستىن نېمە قىلارىنى بىلمەي قاپتۇ ۋە سىڭلىسىدىن خۇپىيانە ھالىدا: «سىڭلىمىز بۇ دۇرىنى ئېلىپ بېرىپ ئاتىمىزنىڭ كۆزىگە سۈرتسە، بىزنى ئوغۇل بالا دېگىلى بولامدۇ، ئۇنداق كۈنگە قالغاندىن ئۇنى قۇدۇققا تاشلىۋېتەيلى» دەپ مەسلىھەت قىپتۇ ھەمدە بىچارە قىزنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى سۈندۈرۈپ قۇدۇققا تاشلىۋېتىپ، ئاندىن پادىشاھنىڭ قىزىنى، ئاتىنى ۋە دۇرىنى ئېلىپ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىشىپتۇ. ئۇلار ئاتىسى بىلەن سالام ـ سائەت قىلىشقاندىن كېيىن:

ـــ ئاتا، سىڭلىمىز يامان يولغا كىرىپ كېتىپ سىزگە دۇرىنى ئېلىپ كېلەلمىدى. دۇرىنى مانا بىز ئېلىپ كەلدۇق، ـــ دەپ دۇرىنى ئاتىسىغا بېرىشىپتۇ.

سودىگەر دۇرىنى كۆزىگە سۈرتۈشى بىلەن كۆزلىرى ئېچىلىپتۇ.

قىز قۇدۇققا تاشلانغاندىن ياقى دۇنىڭ ئېتى زادىلا بوغۇز يېمەپتۇ. ئانادىر پادىشاھنىڭ قىزىمۇ پەقەت گەپ ـ سۆز قىلماپتۇ. دائىم سايراپ تۇرىدىغان قۇشمۇ سايرىماپتۇ.

ئەمدى گەپنى رۇم پادىشاھىدىن ئاڭلاڭ:

ـــ توي ـ تاماشادىن كېيىن پادىشاھ قىزىنىڭ ـ دېرىكىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. سەپەردىن قايتقان سودىگەرلەر ئۇدۇل پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ:

ـــ كەرەملىك شاھىم، سىلىگە ئەرزىمىز بار، بىر قوشۇق قېنىمىزدىن كەچسىلە ئېيتىمىز، ـــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ـــ كەچتىم، ئېيتىڭلار، ـــ دەپتۇ.

ـــ دۇرىغا كەلگەن قىزنىڭ يولىدا بىر دوستى بىلەن قۇش ئوينىتىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق.

پادىشاھ دەرھال قىزلارنىڭ كەينىدىن سودىگەر ـ نىڭ ئۆيىگە بېرىپ، دۇرىغا ئەۋەتكەن بالىسىنى سوراپتۇ. سودىگەر ئۇچ ئوغلىنى كۆرسەتكەنكەن، پادىشاھ:

ـــ بۇلار ئەمەس، مەن ئۇنى تونۇيمەن، ـــ دەپتۇ. شۇ چاغدا مەلىكە:

ـــ ئەي پادىشاھىم، بۇلار بىزنى ئېلىپ كېلىۋاتقان دوستىمىزنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى سۇندۇرۇپ قۇدۇققا تاشلىۋەتتى، ـــ دەپتۇ.

پادىشاھ دەرھال قىزنى تېپىپ كېلىشكە پەرمان بېرىپتۇ. لەشكەرلەر قىزنى قۇدۇقتىن چىقىرىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. ئۇستا تېۋىپلار ئۇنى داۋالاپ ساقايتىپتۇ. ۋاپاسىز، نومۇسسىز ئۇچ ئوغۇل قاتتىق جازاغا تارتىلىپتۇ.

ئاتا بىلەن قىز كۆرۈشۈپتۇ. پادىشاھ ئۇلارغا كۆپ پۇل ـ مالىلارنى بېرىپتۇ. ئۇلار كېيىنكى ئۆمرىنى بایاشات، خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپتۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن پېنسىيەگە چىققان)

ئىبرەتلىك چۆچەكلەر

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتجان ئىسمايىل پۇناقى

چالا تېۋىپ

بۇرۇنقى زاماندا تەكلىماكان ياقىسىدىكى مەلۇم بىر يۇرتتا ناھايىتى ئىقتىدارلىق بىر تېۋىپ ئۆتكەنىكەن. ئۇ مەيلى ئادەم، مەيلى ھايۋان بولسۇن ھەرقانداق كېسەلنى داۋالاپ ساقايتالايدىكەن. كۈندىلەرنىڭ بىرىدە بۇ تېۋىپنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىر يىگىت شاگىرتلىققا كىرىپتۇ.

بىر كۈنى تېۋىپ شاگىرتىنى باشلاپ بىر سەھرادا كېتىپ بارسا، بىر پارچە قوغۇنلۇقنىڭ ياقىسىدا بىر كالا سونايلىنىپ ياتقۇدەك. تېۋىپ قارىغۇدەك بولسا، كالىنىڭ بوينىدا يوغان بىر نەرسە تومپىيىپ تۇرغانىنىڭ ئۈستىگە، كالا تىنالماي جان تالىشىۋاتقۇدەك.

كالىنىڭ ئىگىسى تېۋىپنى تونۇيدىكەن. ئۇ:

— ۋاي ھەزرىتىم، دۇنيالىقتا مۇشۇ بىرلا كالام بار ئىدى، مالال كۆرمەي بىر سەۋەپ قىلىپ قۇتقۇزۇپ قويسىلا، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ.

تېۋىپ كالىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ بوينىنى سىلاپ كۆرۈپ، تومپىيىپ تۇرغان نەرسىنىڭ قوغۇن ياكى تاۋۇز ئىكەنلىكىنى پەملەپتۇ - دە، ئۇ كىشىگە كالىنىڭ بېشىنى بېسىپ تۇرۇشقا بۇيرۇپ، ئاندىن كالىنىڭ تومپىيىپ تۇرغان بوينىغا كۇچەپ بىرنى دەسسەپ نەرسىنى كالا قاتتىق بىر تىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كالىنىڭ ئىگىسى تېۋىپكە كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ.

شۇ كۈنى ئۇستازنىڭ بۇ ئاجايىپ ماھارىتىنى كۆرگەت شاگىرت تېۋىپكە:

— خوش ھەزرىتىم، مەن قايتاي، — دېگىنىچە كەينىگە قاراپ مېڭىپتۇ.

— ھەي شاگىرت، نەگە ماڭدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ تېۋىپ.

— ئۇستام، مۇشۇ ئۆگەنگىنىم ماڭا يېتىدۇ، — دەپتۇ يىگىت ئارقىسىغىمۇ قارىماي.

ئۇ كېتىۋېتىپ كۆڭلىدە: «ئاجايىپ قالتىس ھۈنەر ئۆگىنىۋالدىم، كىشىلەر كارامىتىمنى كۆرۈپ قويسۇن» دېگىنىچە بىر پوقاقلار مەھەللىسىگە كېلىپ ئۇچرىغانلىقى كىشىلەرگە:

— ھەر قانداق پوقاقنى داۋالاپ ساقايتالايمەن، قېنى كىم داۋالىنىشنى خالايدۇ؟ — دەپ جار سالىپتۇ.

بۇ مەھەللىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭ گېپىگە بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەپتۇ. كىشىلەر يىغىلىشقا باشلاپتۇ. يىگىت بولسا بىر پوقاق كىشىنى داۋالاش ئۈچۈن ئۇنى ياتقۇزۇپ قويۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى بىر كىشىگە تۇتقۇزۇپ بېسىپ تۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ - دە، راسا كۇچەپ بىرنى دەسسەنىكەن، ھېلىقى پوقاق شۇ پېتى تۇرغۇدەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئارقا - ئار قىدىن بىرنەچچە قېتىم قاتتىق دەسسەنىكەن، ھېلىقى پوقاق كىشى ئۆلۈپ قاپتۇ. «چالا تېۋىپ ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن تارالغانىكەن.

ۋاپادار ئوغۇل

بۇرۇنقى زاماندا كوئېنلۇن باغرىدىكى بىر قەدىمىي شەھەردە كاتتا بىر سودىگەر ئۆتكەن بولۇپ،

ئۇنىڭ قۇرامىغا يەتكەن ئۇچ ئوغلى بار ئىكەن. بۇ ئوغۇللاردىن كەنجى ئوغۇل ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقماي، ئۇلارنىڭ ئىززەت « ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئەخلاقلىق، ئەقىل ـ پاراسەتـ لىك، ۋاپادار چوڭ بولغانىكەن. ئاكىلىرى بولسا يا ـ مانلارغا ياندىشىپ يامان ئىشلارنى قىلىپ ئاتا ـ ئا ـ نىسىنىڭ گېپىگە كىرمەي، ئۇلارنى دائىم رەنجـ ـ تىپ كۈن ئۆتكۈزۈدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىچارە ئانا ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي سودىگەرمۇ كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇ ئەجەل كۈنىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى تويۇپ، ئۈچ ئوغلىنى چاقىرىپ دەپتۇ:

ـــ بالىلىرىم، كۆرىدىغان كۈنۈم ئاز قالدى، مەندىن كېيىن قالساڭلار تەئەللۇقاتلىرىمغا ئۇـ چىڭلاردىن بىرىڭلار مىراسخور بولالايسىلەر. شەـ ھەر قازىسى ھەمدە يۇرت كاتتىلىرى قايسى بىـ رىڭلارنى مىراسخور دەپ ھۆكۈم قىلسا، شۇ مىراسقا ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇلار مېنىڭ كۆڭلۈمـ ىدىكىنى بىلىدۇ دەپ ئويلايمەن...

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ سودىگەرمۇ ئا ـ لەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۈچ ئوغۇل ئاتىسىدىن قالغان مىراسنى تالىشىپ شەھەر قازىسىنىڭ ئالدىغا كەپـ تۇ ۋە ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى قازىغا ئېيتىپتۇ. قازى بۇ دەۋانى ھەل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلىپ:

ـــ مەن بۇ دەۋايىڭلارنى ھەل قىلالمايمەن. چۈنكى، ئاتاڭلار قايسى بىرىڭلارنىڭ مىراسخور بو ـ لۇشىنى ئېنىق ئېيتمىغان. «ئۈچىڭلاردىن بىـ رىڭلار مىراسخور بولسىلەر» دەپلا قويغان... شۇڭا بۇ شەھەردە پەزىلەتلىك بىر دانىشمەن زات بار، سىلەر ئۇنىڭ ھۆزۇرىغا بېرىپ ئاتاڭلارنىڭ ۋەسـ ـىيىتىنى ئېيتىڭلار، بۇ دەۋانى شۇ دانىشمەن ئوبدان بىر ياقلىق قىلالايدۇ. ئۇ قانداق ھۆكۈم قىلسا شۇ بويىچە بولىدۇ، ـــ دەپ ئۇلارنى دانىشمەننىڭ ھـۇـ زۇرىغا ئەۋەتىپتۇ.

ئوغۇللار دانىشمەننى ئىزدەپ تېپىپ ۋەقەنى ئۇنىڭغا بايان قىپتۇ. دانىشمەن ئاچچىقلانغان بولۇپ:

ـــ شۇنداقمۇ ۋەسىيەت قالدۇرغان بارمۇ؟ بىـ رىڭلار، شۇنداق تۇتروقسىز ۋەسىيەت قالدۇرغان ئاتاڭلارنىڭ قەبرىسىنى بۇزۇپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئاندىن ھۇزۇرۇمغا كېلىڭلار. سىلەر كەلـ گەندىن كېيىن، ئاندىن توغرا ھۆكۈمنى ئاڭلايسـ ـلەر، ـــ دەپتۇ.

ئەتىسى ئىككى ئوغۇل قوللىرىغا كەتمەن، گۈرجەكلەرنى، كەنجى ئوغۇل بولسا قىلىچ ئېلىپ ئاتىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىغا كەپتۇ. ئىككى چوڭ ئوغۇل قەبرىنى بۇزۇشقا ئۇرۇنغانىكەن، كەنجى ئو ـ غۇل قىلىچ كۆتۈرۈپ ئۇلارغا:

ـــ قانداق ئەقىلسىز، ۋىجدانسىز نېمە سـ ـلەر، ـــ مال ـ دۇنيانى دەپ ئاتىمىزنىڭ قەبرىسـ ـنى بۇزۇشقا يۇرىكىڭلار قانداق چىدىدى؟ قەبرىگە بىر كەتمەن ئۇرۇشساڭ، ھەر ئىككىڭنىڭ بېشىنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن، مەن مىراستىن ۋاز كەچتىم، مىراس سىلەرگە تەۋە بولسۇن. سىلەر ئا ـ تا ـ ئانىمىز ھايات ۋاقتىدا ئۇلارغا ۋاپاسىزلىق قىلىشتىڭ، كۆيۈمچان دىللىرىنى ئاغرىتىشتىڭ، ئەمدى قەبرىسىدىمۇ تىنچ ياتقىلى قويمامسىلەر؟ ـــ دەپتۇ. چوڭ ئوغۇل بىلەن ئوتتۇرانچى ئوغۇل ئۇـ نىسىدىن قورقۇپ قەبرىنى بۇزۇشقا پېتىنالماپتۇ.

كېيىن ئۈچ ئوغۇل دانىشمەننىڭ ئالدىغا قاي ـ تىپ كەپتۇ. ئىككى ئوغۇل دانىشمەنگە:

ـــ ئۇكىمىز سىزنىڭ بۇيرۇقىڭىزنى بەجا كەلتۈرۈشىمىزگە يول قويمىدى، ئاتىمىزنىڭ قەبـ ـرىسىنى بۇزماقچىدۇق، ئۇ قىلىچ كۆتۈرۈپ بىزنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى، ـــ دەپ شىكايەت قىپتۇ. كەنجى ئوغۇلمۇ نېمىشقا ئاكىلىرىنىڭ قەبرىنى بۇزۇشقا يول قويمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىـ تۇ. دانىشمەن چوڭ ئوغۇللارغا:

(داۋامى 112 ـ بەتتە)

بۇرۇنقى زامانلاردا ھەرىلەر توپى بىلەن ئىنسانلار ئىنتايىن ئىجىل ـ ئىناق ياشايدىكەن، ئەما ھەرىلەر توپى ئىچىدە ئىنتايىن كۆرەڭ، ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان بىر ئاتىكارچى ھەرە بولۇپ، ھەمىشە نەشتىرىنى پەش قىلىپ، باشقا ئۇچار قاناتلارنى چېقىپ، قورقۇتۇپ ئويناydىكەن، شۇڭلاشقىمۇ باشقا ئۇچار قاناتلارنىڭ ئۇنىڭ بىلەن پەقەتلا خۇشى يوق ئىكەن.

بىر كۈنى كۆرەڭ ھەرە بىر كۆچۈك بىلەن بەسلىشىپ قاپتۇ. كۆچۈك:

ــ ھەممىدىن قۇدرەتلىكى سەممىيلىك، باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش، يول قويۇش ۋە ئۆزئارا ھۆرمەتتۇر، ــ دېسە، ھېلىقى كۆرەڭ ھەرە:

ــ بىكار گەپ، ھەممىدىن قۇدرەتلىكى دەل سۇر ـ ھەيۋە كۆرسىتىپ باشقىلارنى قورقۇتۇپ ئۆيناشتۇر، شۇندىلا باشقىلار سەندىن قورقۇپ، ساڭا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، ھەممىدە ئاۋۋال ساڭا يول قويىدۇ، ھەممەيلەن سېنىلا ھۆرمەتلەپ، گەپ ـ پىڭنى ئاڭلايدۇ، دەپ تۇرۇۋاپتۇ. ئىككىسى بىر ـ بىرىنى گەپتە پەقەتلا قايىل قىلىپ بولالماي، ئاخىر ئەملىيەت جەھەتتە بەسلىشىپ، كۆزقاراشلىرىنى ئىسپاتلاپ چىقماقچى بولۇشۇپتۇ.

ئۇلار دېيىشكىنى بويىچە، ئاۋۋال كۆچۈك، ئاندىن ھەرە ئالدىراش مال سويۇۋاتقان قاسساپنىڭ يېنىغا كەپتۇ. كۆچۈك قاسساپنىڭ بىر يېنىدا ھۆرمەتتە تۇرۇپ، ئۆزىگە نېسىۋە بېرىلىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمما، ھېلىقى كۆرەڭ ھەرە بولسا ئۇدۇل ئۇچۇپ كەلگىنىچە قاسساپنىڭ قولىغا قونۇپ گىدىيىپ تۇرۇپ:

ــ ماڭا دەرھال گۆش بەر، بولمىسا ئۆزۈمنى ساڭا كۆرسىتىپ قويىمەن، ــ دەپتۇ. ئالدىراشچىلىقتا بىر قولىنى ئىككى قىلالمايۋاتقان قاسساپ ھەرىنىڭ بۇنداق يولسىزلىقىغا ئاچچىقى كېلىپ:

ــ نېرىراق تۇرۇپ تۇر، ئالدىراشلىقىمنى كۆرمىدىڭمۇ؟ ساڭا بېرىدىغان گۆش تېخى تەييار بولمىدى، ــ دەپتۇ.

كۆرەڭ ھەرە قاسساپنىڭ قورقۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە دېگەن گېپىدىن قاتتىق ئاچچىقى كېلىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپتۇ ۋە ئۇنى تازا بىر چېقىپ ئۆزىنى تونۇتۇپ قويماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا قاسساپ مالنى سويۇپ بولۇپ كۆچۈككە بىر پارچە بەزنى تاشلاپ بېرىپتۇ، بۇنى كۆرۈپ ئاچچىقلىنىپ تۇرغان ھەرە:

ــ نېمىشقا باشتا ماڭا بەرمەيسەن؟ ــ دەپ

دېۋەيلەپتۇ.

ــ ئۇنداق يولسىزلىق قىلما، كۆچۈك سەندىن بۇرۇن كەلگەچكە ئاۋۋال ئۇنىڭغا بەردىم، ئەمدى ما- نا ساڭىمۇ بېرىمەن، ــ دەپتۇ قاسساپ ھەرىگە بەز كېسىپ بەرمەكچى بولۇپ.

ــ سەن نېمىشقا مەندىن قورقماي، ماڭا ھۆر- مەت قىلماي گۆشنى ئاۋۋال ماڭا بەرمەي تۇرۇپلا، كۆچۈككە بېرىسەن؟ ــ دېگىنىچە ئۆزىگە بەز كې- سىپ بېرىۋاتقان قاسساپنىڭ قاپقىنى چېقىپتۇ. قاسساپ كۆرەڭ ھەرىنىڭ ئەسكى خۇيىنى بىلگەچكە، ھەر ھالدا ئالدىن تەييارلىقى بار ئىكەن. ئۇ شۇ ھامان قولىدىكى پىچاق بىلەن ھەرىنى بىرلا ئۇرۇپتىكەن، ھەرە چالا ئۆلۈك بولۇپ يەرگە چۈشۈپتۇ.

ئاندىن قاسساپ چالا ئۆلۈك ھەرىنى گۆش چا- ناپدىغان دۆشىگە قويۇپ تۇرۇپ:

ــ سېنىڭ مۇشۇ كۆرەڭ، ئوسال مىجەزىڭ ئاخىر بېشىڭغا چىقتى، «ئاياغ يۇگۇرۈكى ئاشقا، ئېغىز يۇگۇرۈكى باشقا» دېگەننىڭ مەنىسىنى ئەم- دىغۇ تولۇق چۈشەنگەنسەن؟ ــ دېگىنىچە ئۇنى چا- ناپ پارە ـ پارە قىلىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قاسساپلار ھەرىلەرنى گۆشكە پەقەتلا يېقىن يولاتـ- مايدىغان بولۇشۇپتۇ.

شۇ كۈندىن ئېتىبارەن «ئاياغ يۇگۇرۈكى ئاش- قا، ئېغىز يۇگۇرۈكى باشقا» دېگەن ماقالمۇ دەل شۇنىڭدىن كېلىپ چىقىپ، ئەل ـ ئاۋام ئارىسىغا ئىبرەت سۆپىتىدە كەڭرى تارقىلىپتۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى يەكەن ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە)

(بېشى 110 ـ بەتتە)

ــ ئاتاڭلار قايسى بىر ئىڭلارنىڭ مىراسخور بولۇ- شىغا ھەقلىق ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئېيتماي، بۇ دەۋانى ھەل قىلىشنى بىزگە نېمە ئۈچۈن ھاۋالە قىلـ- غانلىقى مانا ئەمدى ئايدىڭلاشتى. سىلەرنى سىناش ئۈچۈن ئاتاڭلارنىڭ قەبرىسىنى بۇزۇشقا بۇيرۇدۇم. سىلەر ئىككىڭلارنىڭ قەبرىنى بۇزۇشقا قولۇڭلار بار- دى، ئەمما ئۇكاڭلار بولسا بۇنى زىنھار قوبۇل كۆر- مەي، ھەتتا سىلەرنى بۇ نومۇسسىز ئىشتىن توستى. ئەمدى ھوشۇڭلارنى يىغىپ ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، ھە- قىقىي مىراسخور سىلەرمۇ ياكى ئۇمۇ؟ ــ دەپتۇ ھەم- دە كەنجى ئوغۇلنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ:

ــ ساڭا ئاپىرىن ئوغلۇم، ۋاپادار ئوغۇلكەن- سەن. بۇ ئىككى يارىماس ئاكىلىرىڭ بۇ مىراستىن مەھرۇم قىلىنمىدۇ، مېنىڭ ھۆكۈمىم شۇ، ــ دەپتۇ.

ئەتىسى قازى ئۇچ ئوغۇلنى چاقىرتىپتۇ ۋە دانىشمەنلىك ھۆكمىنى تەستىقلاپ، مال ـ دۇنيانى كەنجى ئوغۇلغا بۇيرۇپ بېرىپتۇ. يارىماس ئىككى چوڭ ئوغۇل يۇرت ئىچىدە شەرمەندە بوپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: چىرا ناھىيە گۈلاخما يېزا ئارال كەنتىدىن مەتسىدىق روزى،
توپلاپ رەتلىگۈچى چىرا ناھىيەلىك سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا)

یه لگه بولسا یولدین آزماسن؟

بیلم بولسا سوردین قایماسن؟

یه قتل ـ سندراک تورنماسن؟

ئیلم ـ میه ریه ت خورماسن؟

قەقنۇس

رەسسام : ئەلىرىزا ئاقامىرى

نۇراق (布拉克) 源泉

(维吾尔文) 总152期 (قوش قايلىق ژۇرنال) قومۇمىي152-سان

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:艾力·托合提 副主编: 买买提吐尔地 باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆滨尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزىدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھىرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق قوڭچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى : 6500006000043